अद्वैतसिद्धिः

गुरुचन्द्रिकाख्यव्याख्यासमलङ्कृता

तृतीयसम्पुटम्

प्रधान सम्पादक

श्री एम. एस. वासवलिङ्गैया

क्यूरेटर, गवर्मेन्ट लाइब्रेरी

मैसूर

सम्पादक

विद्वान एस. नारायणस्वामी शास्त्री

उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान

लखनऊ

अद्वैतसिद्धिः

गुरुचन्द्रिकाख्यव्याख्यासमलङ्कृता

तृतीयसम्पुटम्

प्रधान सम्पादक

श्री एम. एस. वासवलिङ्गैया

क्यूरेटर, गवर्मेन्ट लाइब्रेरी

मैसूर

सम्पादक

विद्वान एस. नारायणस्वामी शास्त्री

उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान

लखनऊ

दुर्लभ एवं अप्राप्य महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ प्रकाशन योजनान्तर्गत
चतुर्थ पुष्प

प्रकाशक : श्रीमती अलका श्रीवास्तवा
निदेशक
उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ

प्राप्ति स्थान : विक्रय विभाग
उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान,
नया हैदराबाद, लखनऊ-२२६ ००७

प्रथम संस्करण : वि. सं. २०५३ (१९९७ ई.)

प्रतियाँ : १०००

मूल्य : रु. ८०.०० (अस्सी रुपये)

मुद्रक : शिवम् आर्टस् निशातगंज, लखनऊ।
दूरभाष : ३८६३८६

भूमिका.

विदितमेवेदं समेषां यदद्वैतसिद्ध्याख्यो ग्रन्थो गुरुचन्द्रिकाख्य-व्याख्यया समलङ्कृत्य महीशूरराजकीयप्राच्यकोशागारात् प्रकाश्यत इति। तत्र आगमबाधोद्धारान्तभागोऽज्ञानवादान्तभागश्च सम्पुटद्वयात्मना सम्मुद्र्य वत्सरद्वयात्पूर्वं वाचकमहाशयावगतिं नीतौ। इदानीमवशिष्टप्रथमपरिच्छेदान्तभागोऽपि एकसम्पुटात्मना सम्मुद्र्य प्रकाशितोवर्तते। अस्या गुरुचन्द्रिकाया अद्वैतसिद्धौ प्रथमपरिच्छेदपर्यन्तमेव उपलब्धतया तावत्पर्यन्तमेव इयं प्रकाशिता। अवशिष्टपरिच्छेदानामपि कृतेरस्या उपलब्धौ तन्मुद्रणे वयं सन्नद्धा एव स्मः ॥

प्रथमसम्पुटोपोद्धाते आगमबाधोद्धाराच्छिष्टो भागः द्वितीय-सम्पुटात्मना प्रकाशयिष्यत इति लिखितमपि कालविलम्बमसहमानै-रस्माभिर्वाचकानुकूल्यार्थं स एव सम्पुटद्वयात्मना विभज्य प्रकाशितः ॥

एतत्सम्पुटान्ते वाचकसौकर्याय सम्पुटत्रयेऽपि ग्रन्थातरेभ्य-स्सङ्गृहीतानां प्रमाणवचनानां आकरादिरकारादिक्रमेण निर्दिष्टः ॥

ग्रन्थस्यास्य द्वितीयतृतीयसम्पुटयोर्मुद्रणे त्रय आदर्शा उपयुक्ताः॥

तेषु प्रथमः 'क' संज्ञकः अस्मत्प्राच्यकोशागारीय एव। द्वितीयः 'ख' संज्ञकः विद्याविशारदेत्यादिबिरुदाङ्कितानां आस्थान-धर्माधिकारिणां कुणिगल्-रामशास्त्रिणां सकाशादुपलब्धः ॥

तृतीयो 'ग' संज्ञकः शृङ्गेरीवास्तव्यानां विदुषां वि. एस्. रामचन्द्रशास्त्रिणां सकाशादुपलब्धः ॥

आदर्शपुस्तकदानेन उपकृतवतामेषामुपकारं स्मरामः ॥

ग्रन्थस्यास्य द्वितीयतृतीयसम्पुटयोः प्रकाशने बहूपकृतवतां श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाऽद्वैतवेदान्तप्रधानोपाध्यायानां आस्थानविदुषां पा. नारायणशास्त्रिमहोदयानामत्यन्तं कृतज्ञतां प्रदर्शयाम इति शम् ॥

M. S. BASAVALINGAYYA,
General Editor.

विषयाणामनुक्रमणिका

सव्याख्या अद्वैतसिद्धिः

तृतीयसम्पुटम्

अद्वैतसिद्धिः

अथाज्ञानवादे अर्थापत्त्युपपत्तिः

जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रकाशान्यथानुपपत्तिश्च तत्र मानम्। न च जीवस्य ब्रह्मभेदेनैव तादृगप्रकाशोपपत्तिः; जीवब्रह्मभेदस्याग्रे निरसिष्यमाणत्वात्। न चानवच्छिन्नानन्दस्यापि प्रकाशमानप्रत्यङ्मात्रत्वेनाप्रकाशमानत्वानुपपत्तिः; शरीरप्रतियोगिकस्यात्मनि स्वरूपभेदस्यात्माकारेण प्रकाशमानत्वेऽपि भेदाकारेणा-

---

गुरुचन्द्रिका

अथाज्ञानवादे अर्थापत्त्युपपत्तिः

आत्माकारेण—आत्मत्वेन। भेदाकारेण—भेदत्वेन।

प्रकाशमानत्ववद्रूपान्तरेण ब्रह्मणः प्रकाशमानत्वेऽप्युक्ताकारेणाविद्यावशादप्रकाशमानत्वोपपत्तेरुक्तत्वात् ॥

भ्रमस्य सोपादानत्वान्यथानुपपत्तिरप्यविद्यायां प्रमाणम्। न चान्तःकरणमुपादानम्; अन्तःकरणस्य ज्ञानजनने प्रमाणव्यापारसापेक्षत्वेन प्रमाणाविषये शुक्तिरूप्यादौ ज्ञानाजनक-

---

रूपान्तरेण—अविद्योपहितरूपेण। **उक्ताकारेण**—अनवच्छिन्नानन्दरूपशुद्धस्वरूपेण। शुद्धरूपमिदानीं न भातीति भावः। अथवा—**रूपान्तरेण**—शुद्धचैतन्यरूपेण। **उक्ताकारेण**—पूर्णानन्दरूपेण। शुद्धस्योपहितधीविषयत्वेऽप्युक्तरूपयोराविद्यकभेदान्न पूर्णानन्दस्य तद्विषयत्वमिति भावः। वस्तुत उपहितभाने शुद्धभाननियमेऽपि चरमवृत्तेरेव विरोधित्वात्प्रकाशमानेऽपि चन्द्रादिस्वरूप इवात्मन्यविद्या न विरुद्धेति ध्येयम् ॥

प्रमाणव्यापारसापेक्षत्वेन—विषयगतप्रमाणव्यापारसापेक्षत्वेन। **प्रमाणाविषये**—प्रमाणव्यापारशून्ये। तथाच[1] शुक्त्यादौ चक्षुरादिप्रमाणव्यापारस्य सम्प्रयोगादेः[2] सत्त्वेऽपि रूप्यादौ तदुत्पत्तिकालीनात्तज्ज्ञानात्पूर्वं तदसत्त्वात्तज्ज्ञानासंभवः। न च—सम्प्रयोगस्येव दोषस्यापि चक्षुरादिव्यापारत्वमिति—वाच्यम्; दोषस्य चक्षुरादिजन्यस्य रूप्यचाक्षुषमात्रे वक्तुमशक्यत्वात्, चक्षुराद्यजन्यदोषेणापि रूप्यचाक्षुषभ्रमत्वोत्पत्तेः[3]। [4]अथ—मास्तु दोषो व्यापारः, तथापि चाक्षुषादिभ्रमजनने मनसश्चक्षुरादिप्रमाणव्यापारो न सहकारी; किंतु दोष इति—चेन्न; दोषो मनः शुक्त्यादिकं वा भ्रमपरिणामीत्यत्र विनिगमकाभावादतिरिक्ताज्ञानस्य परिणामित्वेन कल्पनौचित्यात्, दोषादीनामनुच्छेदे भ्रमबाधासंभवाच्च। एतेन—दोषाज्जाते[5] रूप्यादौ चक्षुरादिप्रमाण-

---

[1] तथा—ख. [2] संयोगादेः—ग. [3] भ्रमोत्पत्तेः—क. [4] अथवा—ख.
[5] ज्ञायते—क. ख.

त्वात्, सादित्वेनानादिभ्रमपरम्परानुपादानत्वाच्च। नच ब्रह्मैवोपादानम्; तस्यापरिणामित्वात्। नच विवर्ताधिष्ठानत्वेन शुक्त्यादेरिवोपादानत्वम्; अविद्यामन्तरेणातात्त्विकान्यथाभावलक्षणस्य विवर्तस्यैवासंभवात्, शुक्त्यादेरधिष्ठानावच्छेदकतया

व्यापारोत्पत्त्या पश्चात्तद्भ्रमो मनःपरिणामोऽस्त्वित्यपास्तम्; दोषसमवधानोत्तरं भ्रमाविलम्बात्, उक्तव्यापारकल्पने गौरवात्। **सादित्वेनेति।** प्रवाहरूपेणानादिभ्रमपरम्परायां न मन उपादानम्; मनोभ्रमे उपादानमनाद्यवश्यं वाच्यम्, अन्यथा तत्राप्युपादानापेक्षायामनवस्था गौरवं च। तथाच तदेव मनसीवाकाशादावप्युपादानम्। दृष्टिसृष्टिपक्षे तु मनस उपादानत्वेऽपि विचित्रकार्ये विचित्रज्ञा[1]नमप्युपादानम्; कारण[2]वैचित्र्यं विना कार्ये तदसंभवात् कारणान्तरे वैचित्र्यस्याप्यज्ञानरूपशक्तिविशेषरूपत्वात् शुक्तिरूप्यादिभ्रमेष्वपि मनआदिसादीनामविनिगम्यत्वादनाद्यज्ञानमेवोपादानमिति भावः। **असंभवादिति।** अतात्त्विकत्वस्य तत्त्वप्रमानिवर्त्यत्वव्याप्यत्वेन रूप्यादौ ग्रहादुक्तनिवर्त्यत्वस्य च प्रपञ्चे साक्षात्कल्पने गौरवस्योक्तत्वेन तत्त्वधीनाश्यतया श्रुत्यनुभवादिसिद्धस्याज्ञानस्य नाशद्वारैव तत्कल्पनीयम्। तथाचाज्ञानस्यानुपादानत्वे तन्नाशोऽपि प्रपञ्चनाशे हेतुः कल्प्यः, उपादानत्वे तु क्लृप्त इत्युपादानत्वमावश्यकम्। किंच ब्रह्मणो मिथ्याभूतोऽन्यथाभावो विवर्तः। नच ब्रह्मान्यथा भवतीति तद्गताविद्याया अन्यथाभवनं वाच्यम्, नच यस्य कारणस्य [3]विषमसत्ताकं यत्कार्यं तत्तस्य विवर्त इति लक्षणात् विनाप्यविद्यां ब्रह्मणि विवर्तो जायतामिति—वाच्यम्; विकारिणमुपादानं विना कार्यस्यादृष्टत्वात्। न हि विकारि मृदाद्यनुपादाय घटादिकार्यजननाय कश्चित्प्रवर्तते। तथाच कल्पनाया

---

[1] विचित्राज्ञा—ग.		[2] कारणं—ग.		[3] विषमसत्ताकयत्कार्यं—क.

विवर्ताधिष्ठानत्वाभावात् । न चोपादानापेक्षस्य विवर्तस्य ताात्त्विकातिरिक्तोपादानकल्पनवदविद्यादेराश्रयसापेक्षस्य ब्रह्मातिरिक्तमतात्त्विकमधिकरणं कल्प्यं स्यादिति—वाच्यम्; ब्रह्मण एव विकारित्वेऽनित्यत्वादिप्रसक्तिवत् ब्रह्मण एवाधिष्ठानत्वे बाधकाभावेन द्वितीयस्याधिकरणस्याकल्पनात् । न चासत्यस्य सत्यरूपान्तरापत्तिलक्षणपरिणाम्यनपेक्षत्वेन परिणामित्वेनापि नाविद्याकल्पनमिति—वाच्यम्; परिणामस्य परिणामिसत्तासमानसत्ताकत्वनियमेनासत्यत्वस्यैवाभावात् । नच—घटादौ स्वसमानसत्ताकोपादानकत्वदर्शनेन प्रपञ्चेऽपि तादृशोपादानकल्पने घटादेः स्वाधिकसत्ताकोपादानानपेक्षत्ववत् वियदादेरपि ब्रह्मानुपादानकत्वं स्यादिति—वाच्यम्; 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स' इत्यनेन न्यायेन घटादेरपि मृदवस्थचैतन्योपादानकतया तादृशोपादानानपेक्षत्वासिद्धेः । अत एव—रूप्येऽपि स्वसमानसत्ताकस्य निमित्तस्यापि कल्पनापत्तिरिति—निरस्तम्; निमित्तमात्रे वा इयं कल्पना, विशेषे वा । नाद्यः; अधिष्ठानरूपनिमित्तस्य सर्वत्राधिकसत्ताकत्वात् । द्वितीये तूत्तरोत्तरभ्रमे पूर्वपूर्वभ्रमस्य निमित्तत्वेनेष्टापत्तेः । नच—त्रिगुणात्मकं प्रधानमुपादानमिति—वाच्यम्; तस्यासत्यत्वेऽविद्यानातिरेकात् ।

दृष्टानुसारित्वेनाविद्यारूपविकारिसहकृतमेव ब्रह्म प्रपञ्चं जनयतीति कल्प्यत इति भावः । सत्यरूपान्तरापत्तिलक्षणेति । सत्यसंसृष्टा सत्यस्वरूपेत्यर्थः । नाविद्याकल्पनमिति । ब्रह्मण एव परिणामित्वसंभवादिति शेषः । अभावात्—विरोधात । मृदवस्थेति । 'सन् घट' इत्यादिधिया सद्ब्रह्मोपादानकत्वं 'मृद्घट' इत्यादिधियाऽ[1]न्वय-

---

[1] धिया—ग.

सत्यत्वेऽपि सावयवं निरवयवं वा। आद्ये अनादित्वभङ्गः। द्वितीये परिणामित्वायोगो ब्रह्मवत्। न चाविद्यापक्षेऽपि समः पर्यनुयोगः; तस्याः काल्पनिकत्वेन पर्यनुयोगायोगात्। तस्मादर्थापत्तिरविद्यायां प्रमाणम्॥

इत्यद्वैतसिद्धावविद्यायामर्थापत्तिः॥

व्यतिरेकाभ्यां च मृदोऽप्युपादानत्वं न तु मृदवच्छिन्नचित्त्वेन हेतुत्वं येन गौरवमिति भावः। **पर्यनुयोगः**—सावयवत्वादिविकल्पः। **काल्पनिकत्वेन** युक्तिविरुद्धत्वव्याप्यमिथ्यात्वेन॥

यत्तु—सत्यत्वपक्षेऽपीश्वरशक्तित्वेन न युक्तिविरुद्धत्वं दोष इति—तन्न; ईश्वरीयत्वेन सर्वत्र तदापत्तेर्विचारलोपापत्तेः। मिथ्याभूतस्य तु युक्तिविरुद्धस्य त्वयापि स्वीकारात्। अविद्याया मिथ्यात्वे स्वीकृते दोषानवकाशः। वस्तुतोऽनवयवस्यापि परिणामित्वमव्याहतम्। ब्रह्मणस्तु श्रुतिविरोधान्न तत्। नच—मृदादिसावयवविलक्षणपरिणामिस्वीकारे दृष्टानुसारिकल्पनावश्यकत्वे विकारि कारणं विनैव कार्यं कल्प्यतामिति–वाच्यम्; यावत्संभवं दृष्टानुसारेण कल्पनात्। अन्यथा तवाप्यतीन्द्रियविकारिकल्पने दृष्टविरोधात्। न चैवमपि सत्यं तदस्त्विति–वाच्यम्; दृश्यत्वादिना श्रुत्यादिसिद्धज्ञाननाश्यत्वादिना च तस्य मिथ्यात्वात्। यदपि मृदाद्यवस्थचैतन्यस्य घटाद्युपादानत्वे नोक्तसूत्रं प्रमाणम्; किंतु तस्य निमित्तत्व इति, तदपि न; 'तदभिध्यानात्' 'सोऽकामयत बहु स्या'मिति सर्वकार्यात्मकतया स्वोत्पत्त्यभिधानात्, 'य आकाशमन्तरो यमयती' त्यादिलिङ्गाच्च, चेतनानधिष्ठितादचेतनात्कार्यासंभवेन कार्यमात्रं प्रति चेतने निमित्तत्वस्यावश्यं वाच्यत्वेन विनिगमकाभावात्सत्तादात्म्यप्रत्ययस्य कार्यमात्रे दर्शनाच्चोपादानत्वस्या-

अथाज्ञानवादे तत्प्रतीत्युपपत्तिः.

सा चाविद्या साक्षिवेद्या, न तु शुद्धचित्प्रकाश्या। साक्षी चाविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यम्। तेन निर्दोषचित्प्रकाश्यत्वे-नाज्ञानस्य पारमार्थिकत्वापत्तिः, मोक्षेऽपि तत्प्रकाशापत्तिः, न च तदानीमविद्याया निवृत्तत्वात्प्रकाशाभावः; प्रतीतिमात्र-शरीरस्य प्रतीत्यनुवृत्तौ निवृत्त्ययोगादित्यादिदोषानवकाशः। अत एवोच्यते राहुवत्स्वावृतचैतन्यप्रकाश्याविद्येति। न चैवं

प्यावश्यकत्वात्, स आत्मापि वाय्वादावुपादानं न त्वाकाशाद्येवेत्यर्थ-स्योक्तसूत्रात् स्फुटप्रत्ययात्, मृत्सहिततया आत्मनो घटाद्युपधायकत्वेन मृदवस्थचित्कारणत्वानपहारात्। 'विश्वस्य योनि'मित्यादिश्रुतिः 'योनिश्च हि गीयते' इत्यादिसूत्रं च स्पष्टमुक्तार्थे प्रमाणम्। अत्रेदं बोध्यम्—विकारिण उपादानत्वास्वीकारिणापि 'इदं रजतमि'त्यादिभ्रमेषु 'नेदं रजत'मित्यादिनिश्चयाभावो हेतुरवश्यं वाच्यः; अन्यथा उक्तनिश्चयसत्त्वे दोषात्तदापत्तेः। तथाचागृहीताप्रामाण्यकाना-हार्यतादृशनिश्चयत्वेनाभावः कारणमिति तदपेक्षया लाघवात् 'नेदं रजत'मित्याकारकाज्ञानत्वेनोपादानत्वमेव युक्तम्। गृहीताप्रामाण्यके आहार्ये वोक्तानिश्चये[1] सत्युक्ताज्ञानसत्त्वादतादृशोक्तनिश्चये सति चोक्ता-ज्ञानासत्त्वा[2]दुक्तभ्रमोत्पादानुत्पादौ। विस्तरेणानिर्वचनीयख्यातिविवे-चने विवेचितमिदमस्माभिः॥

तर्कैरित्यादि—अज्ञानार्थापत्तिरक्षणम्।

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायामविद्यायामर्थापत्तिः॥

अथाज्ञानवादे तत्प्रतीत्युपपत्तिः.

न चैवं न च कादाचित्काविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बभास्यत्वे।

---

1 चोक्तनिश्चये—ग. 2 नसत्त्वा—ग.

कदाचिदविद्याया अप्रतीत्यापत्तिः; इष्टापत्तेः, समाधौ तथाभ्युपगमात्। न चाविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वादत्र कथमविद्यावृत्तिः? अविद्याया एव दोषत्वात्। न च वृत्तेरपि वृत्त्यन्तरप्रतिबिम्बितचिद्भास्यत्वेऽनवस्था। स्वस्या एव स्वभानोपाधित्वात्। ननु–प्रमाणागम्यायामविद्यायां प्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यम्, न च—

अविद्याया एवेति। भ्रमत्वावच्छिन्नेऽविद्यायाः परिणामितया हेतुत्वादविद्यारूपसाधारणदोषजत्वमक्षतम्, असाधारणदोषजत्वं (तु) शुक्तिरूप्यादिभ्रमरूपायामविद्यावृत्तावेव; भ्रमविषयहेतोरसाधारणदोषस्यैव भ्रमहेतुत्वात्। न ह्यविद्यासुखादिकमसाधारणदोषजम्, येन तदाकारा वृत्तिस्तथा स्यात्। अथवा विषयविधया अविद्यादेः स्वाकाराविद्यावृत्तौ हेतुत्वस्वीकारात्स्वकालीनवृत्तित्वेनाविद्याद्यनादिविषयजन्यत्वात् सुखादिकालीनवृत्तित्वेनापि सुखादिजन्यत्वस्य[1] स्वीकारादविद्यासुखाद्याकाराऽविद्यावृत्तिरप्यसाधारणदोषजा। व्यवहारकाले च न तदधिष्ठानज्ञानमिति न सा बाध्यते। न चाविद्यावृत्तिर्मनोवृत्तिविषयेऽपि स्यादिति–वाच्यम्; प्रातीतिकत्वोपहितविषयकाविद्यावृत्तौ प्रातीतिकनिष्ठविषयतया ज्ञानस्य स्मरणरूपाविद्यावृत्तावुद्बोधकादेश्च हेतुत्वात्तादृशविशेषहेतुद्वयाभावात् तत्र तदापत्त्यसंभवात्। **स्वस्या एवेति।** अविद्यादेः समाध्यादिकाले भानवारणाय संस्काराय च तत्र वृत्तिरावश्यकी। तस्यां संस्कारस्तु तयैव; स्वस्वविषयकसंस्कारे[2] तस्याहेतुत्वादिति, तस्यां सा नावश्यकीति भावः। **प्रमाणोपनीतेत्यादि।** प्रमाणवृत्तिविषयीभूतमेवासद्व्यावृत्तिविशिष्टाज्ञानं साक्षिणा गृह्यते न तु तदविषयीभूतमित्यर्थः। पक्षविशेषान्तर्भावेनैवानुमितिः, अन्यथा साध्यपक्षयोः संसर्गाज्ञानं तया न निवर्तेत। तथाचासद्व्यावृत्तिविशिष्टरूपेण प्रमाणगम्यत्वेऽपि सविषयकत्वादिरूपेण साक्षिमात्रवेद्यमज्ञानमिति सिद्धान्तो न विरुध्यत

---

[1] सुखादिहेतुजन्यत्वस्य–ग. [2] स्वस्वविषय विषयसंस्कारे–ख. स्वस्वविषयसंस्कारे–क.

प्रमाणैरसद्व्यावृत्तिमात्रं बोध्यत इति—वाच्यम्; अज्ञानमगृह्णतां तत्रासद्व्यावृत्तिबोधेऽप्यसामर्थ्यादिति—चेन्न; प्रमाणोपनीतासद्व्यावृत्तिविशिष्टाज्ञानं हि साक्षिणा गृह्यते। तथाचासद्व्यावृत्त्युपनयने प्रमाणानां चरितार्थत्वान्न काप्यनुपपत्तिः ॥

इत्यद्वैतसिद्धाववियाप्रतीत्युपपत्तिः ॥

अथाविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वोपपत्तिः

अविद्याया आश्रयस्तु शुद्धं ब्रह्मैव। तदुक्तम्—

'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः'॥

इति ॥

दर्पणस्य मुखमात्रसंबन्धेऽपि प्रतिमुखे मालिन्यवत् प्रतिबिम्बे जीवे संसारः, न बिम्बे ब्रह्मणि; उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात्। ननु—कथं चैतन्यमज्ञानाश्रयः? तस्य प्रकाश-

---

इत्याशयेनाह—तथाचेति। व्यावृत्त्युपनयने ०·।वृत्तिविशिष्टाज्ञानप्रमापणे। चरितार्थत्वादज्ञाननिवृत्तिरूपफलवत्त्वात्। तथाच विशिष्टाकारज्ञाने विशेष्यस्याविशिष्टरूपेण भाननियमस्वीकारेऽपि प्रकृते विशिष्टरूपेण प्रमेयता, न त्वविशिष्टरूपेण; तत्र प्रमाविषयत्वेऽप्युक्तफलाभावादिति, तत्र प्रमाणं नाज्ञातज्ञापकमिति भावः ॥

तर्कैरित्यादि—अविद्याबुद्ध्युपपादनम्।

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायामविद्याप्रतीत्युपपत्तिः ॥

अथाविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वोपपत्तिः

प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात्—प्रतिबिम्ब एव कार्यविशेषजनक-

स्वरूपत्वात्, तयोश्च तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वादिति—चेन्न; अज्ञानविरोधि ज्ञानं हि न चैतन्यमात्रम्; किंतु वृत्तिप्रतिबिम्बितम्; तच्च नाविद्याश्रयः, यच्चाविद्याश्रयः, तच्च नाज्ञानविरोधि। न च तर्हि शुद्धचितोऽज्ञानविरोधित्वाभावे घटादिवदप्रकाशत्वापत्तिः; वृत्त्यवच्छेदेन तस्या एवाज्ञानविरोधित्वात्, स्वतस्तृणतूलादिभासकस्य सौरालोकस्य सूर्यकान्तावच्छेदेन स्वभास्यतृणतूलादिदाहकत्ववत्स्वतोऽविद्यातत्कार्यभासकस्य चैतन्यस्य वृत्त्यवच्छेदेन तद्दाहकत्वात्। नन्वहमज्ञ इति धर्मिग्राहकेण साक्षिणा अहङ्काराश्रितत्वेनाज्ञानस्य ग्रहणाद्बाधः, न च—स्थौल्याश्रयदेहैक्याध्यासादहं स्थूल इतिवदज्ञानाश्रयचिदैक्याध्यासात्

त्वात्। यथा मलिनदर्पणो मालिन्यं स्वसंसर्गं च प्रतिबिम्ब एव जनयति, न तु बिम्बे; तथैवानुभवात्, तथाऽविद्यापि जीवं प्रत्येवावरकत्वेन श्रुत्यनुभवादिसिद्धत्वादावरणप्रयुक्तव्यवहारं मनआदिकार्यं जीवे जनयति, न त्वीशे इति भावः। अज्ञानं प्रति ज्ञाने विरोधित्वं नाशकत्वम्, तच्च न चिन्मात्रे; तथाननुभवात्, किंतु प्रमाणवृत्तिप्रतिबिम्बिताचितीति नोक्तदोष इत्याह—**नाज्ञानेति। स्वतोऽविद्यातत्कार्यभासकस्येति।** यद्वृत्त्यवच्छिन्नस्य यदविद्यातत्कार्यनाशकत्वं तां वृत्तिं विनैव तदविद्यातत्कार्यभासकस्येत्यर्थः। **वृत्त्यवच्छेदेन** तदधिष्ठानगोचरवृत्त्यवच्छेदेन। **स्थौल्येति।** अहङ्कारावच्छिन्नचितीत्यादिः। **चिदैक्याध्यासात्** चित्यहङ्कारस्यैक्येनाध्यासात्। यद्यप्यहङ्कारोपादानीभूतं मूलाज्ञानं नावच्छिन्नाश्रयताकम्; अत इदमंशावच्छिन्नाश्रयताकतूलाज्ञानपरिणामरूप्यादेरिदं रूप्यमिति भ्रमरीत्या 'नाहमज्ञ' इति भ्रमः; तथापि घटादेर्मृदादिपरिणामत्वात् मृदवच्छिन्नचितीवाहङ्कारादेरज्ञानपरिणामत्वादज्ञानावच्छिन्नचित्यैक्याध्यासादुक्तभ्रम

दग्धृत्वायसोरेकाग्निसंबन्धादयो दहतीतिवदज्ञानाहङ्कारयोरेकचिदैक्याध्यासाद्वा 'अहमज्ञ' इति धीर्भ्रान्तेति—वाच्यम्; चितोऽज्ञानाश्रयत्वासिद्ध्या अन्योन्याश्रयादिति — चेन्न; अहङ्कारस्याविद्याधीनत्वेन तदनाश्रयतया चित एवाज्ञानाश्रयत्वे सिद्धे 'अहमज्ञ' इति प्रतीतेरैक्याध्यासनिबन्धनत्वेनाबाधकत्वात्। नचाविद्याश्रयत्वादेवाहङ्कारोऽकल्पितोऽस्तु, कल्पित एव वा तदाश्रयत्वमस्तु, अविद्यायामनुपपत्तेरलङ्कारत्वादिति—वाच्यम्; अहमर्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन दृश्यत्वेनाकल्पितत्वायोगात्, चिन्मात्राश्रितत्वं विना तद्गोचरचरमवृत्त्यनिवर्त्यत्वापातात्, स्वकल्पितस्य स्वाश्रितत्वेन स्वाश्रयत्वायोगात्। नचाविद्यायामनुपपत्तिरलङ्कारः; अनुपपत्तिमात्रं नाल-

इति भावः। अज्ञानं नोपादानमिति पक्षेऽप्याह—**दग्धृत्वेत्यादि**। यथाग्नावयसस्तादात्म्येनाध्यासादग्निधर्मस्य दग्धृत्वस्यायसि[1]अयोधर्मस्य पिण्डत्वादेरग्नौ चाध्यासः, तथा चित्यहङ्कारस्य तादात्म्येनाध्यासाच्चिद्धर्मस्याज्ञानाश्रयत्वप्रेमास्पदत्वनित्यत्वादेरहङ्कारे तद्धर्मस्य कर्तृत्वादेश्च चित्यध्यास इति भावः। **भ्रान्तेति**। न त्वहङ्कारस्य सत्यस्य सत्यो धर्मोऽज्ञानमिति पररीत्या प्रमेति शेषः। **अविद्याधीनत्वेनेति**। 'जायते प्राणो मनः' 'मायां तु प्रकृतिम्' 'एवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वे'त्यादिश्रुतिभिरित्यादिः। **अकल्पितः**—अविद्यानधीनः। उक्तश्रुतेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेश्चाह—**कल्पित एवेति**। **चिन्मात्रेति**—अज्ञानस्येत्यादिः। **आपातादिति**। अभानापादकाज्ञानस्य स्वाश्रयविषयकज्ञानैकनिवर्त्यत्वादिति शेषः। **स्वकल्पितस्य** अज्ञानकल्पितस्य। **नालङ्कार**

[1] दग्धृत्वादेरयसि—ग.

ङ्कारः; किंतु सत्त्वादिप्रापकयुक्तावनुपपत्तिः; अन्यथा वा- दिवचसोऽनवकाशापत्तेः। ननु—'निरनिष्टो निरवद्यः शोकं मोहमत्येति नित्यमुक्त' इति श्रुतिविरोधान्न शुद्धचितोऽविद्या-श्रयत्वम्; न हि मौढ्यं न दोषः, नापि बन्धकाज्ञानाश्रयो मुक्तः, न च तात्त्विकाविद्यादेरेव निषेधः; त्वन्मते तस्याप्रसक्तेः, जीवेऽपि तदभावेन जीवब्रह्मणोः सावद्यत्वनिरवद्यत्वव्यवस्थाश्रुतिविरोध इति—चेन्न; अवद्यस्य चिति कार्यकारित्वाभावेन कार्यकरत्वा-कार्यकरत्वाभ्यामेव सावद्यत्वनिरवद्यत्वव्यवस्थोपपत्तेः; उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात्। न च—चिन्मात्रस्याविद्याश्रयत्वे प्रमाणाभावः, जीवाश्रितत्वे च प्रमाणमस्तीति—वाच्यम्; 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर'मिति श्रुतेरेव प्रमाणत्वात्। न च 'ज्ञाज्ञावीशानीशा'विति जीवाज्ञानप्रतिपादकश्रुति-

---

इति। अनुपपत्तिस्वीकारो न कुलधर्मः, किंतु परिहर्तुमशक्याऽ-नुपपत्तिरनिर्वाच्यताख्यापकत्वेन स्वीक्रियत इति भावः। **युक्तौ** अनुमानादितत्सहकारितर्केषु। **अनुपपत्तिः**—प्रतिकूलतर्कः। **अन्यथा**—परिहारयोग्यानुपपत्तेरपि स्वीकारे। **दोषः**—अवद्यम्। **चिति**—जीवान्यचिति। **कार्यकारित्वेति**। अहङ्कारतत्कार्यरागादिकारित्वे-त्यर्थः। **प्रमाणत्वात्**—शुद्धस्याज्ञानवत्त्वे प्रमाणत्वात्। केवलस्या-मायित्वेऽपि महेश्वरत्वोपहिताभेदादुक्तश्रुतिसङ्गतिः, जीवस्य मायाश्रयत्वे तु तस्योक्ताभेदाभावात्तदसङ्गतिः। न चैवं—केवलस्य जीवेनाप्यभेदा-ज्जीवस्यापि मायावत्त्वेन श्रुतिः स्यादिति—वाच्यम्; 'मायया सन्नि-रुद्धः' 'मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैवे'त्यादेरेव तादृशश्रुतित्वात्। न हि कुठारायुक्ते कुठारेण छिनत्तीति प्रयोगः, न वा निगडशून्ये

विरोधः ; तदाश्रयत्वाभावेऽपि तत्कार्ययोगितया अज्ञत्वव्यपदेशोपपत्तेः । न च—ब्रह्मणोऽपि जीवाश्रिताज्ञानविषयत्वेन मायित्वोपपत्तिरिति—वाच्यम् ; जीवत्वस्याश्रयतावच्छेदकत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । ननु— शुक्त्याद्यज्ञानवज्ज्ञातुरर्थाप्रकाश-

---

निगडेन बद्ध इतीति भावः । **योगितयेति** । ज्ञपदस्य जीवव्यावृत्तसर्वज्ञत्वरूपेण बोधकत्वादज्ञपदस्यासर्वज्ञत्वरूपेणैव बोधकत्वमित्यपि बोध्यम् । यद्यप्यज्ञानवत्केवलाभेदाज्जीवस्याज्ञत्वोक्तिः संभवति, तथापीशेऽपि तथा संभवात्प्रकृते सा नादृता । **ब्रह्मणोऽपीति** । अज्ञानानाश्रयत्वेऽपीति शेषः । **उपपत्तिः**—व्यपदेशोपपत्तिः । **जीवत्वस्येत्यादि** । मनोऽवच्छिन्नचित्त्वरूपं जीवत्वमाश्रयतावच्छेदकं परेण वाच्यम् ; 'अहमज्ञ' इति प्रतीतेः प्रमाणत्वेनोपन्यासात्, तच्च जीवत्वमज्ञानाधीनमिति परस्पराश्रयः । अज्ञानावच्छिन्नचित्त्वरूपं जीवत्वं तु वाचस्पतिमतेऽज्ञानाश्रयतावच्छेदकं वक्ष्यत एव, परंतु तस्मिन् पक्षे आश्रयताया अवच्छिन्नत्वकल्पने गौरवादनवाच्छिन्नाश्रयतापक्ष एव युक्तः । यदि तु नाज्ञानाश्रयतायां जीवत्वं संयोगादौ शाखादिकमिवावच्छेदकम्, किंत्वाश्रयीभूतजीवस्योपाधिमात्रम्; शुद्धस्याश्रयत्वपक्षे ज्ञाविति[1] श्रुतावज्ञपदस्याज्ञानकार्यविशेषाश्रय इव वाचस्पतिपक्षे मायिनमिति श्रुतिपदे मायाविषयिणि लक्षणा न दोष इत्यालोच्यते ; तथाप्युपहितचिदपेक्षया शुद्धचितो लघुत्वात्तत्रैवाश्रयत्वं युक्तम् । अहमर्थाश्रितमज्ञानमिति परपक्षस्तु सर्वथा न युक्तः ; अहमर्थानुत्पत्तिदशायां तदाश्रितत्वासंभवात्, शुद्धचिदाद्याश्रितत्वेऽवश्यं वाच्ये तेनैवोक्तरीत्याऽहमज्ञ इति बुद्ध्युपपत्तेः, अज्ञानकार्यत्वादहमर्थोऽज्ञानाश्रितः अहमर्थाश्रितं चाज्ञानमिति स्थितावन्योन्याश्रयात्[2]।

[1] ज्ञाताविति—ग. [2] श्रयाच्च—ग.

रूपमिदमप्यज्ञानं स्वकार्येण भ्रान्त्यादिना स्वनिवर्तकेन तत्त्वज्ञानादिना स्वसमानयोगक्षेमेण ज्ञानप्रागभावेन च सामानाधिकरण्याय ज्ञात्रात्मनिष्ठम्, न तु चैतन्यरूपज्ञानाश्रितमिति—चेन्न; चैतन्यस्यैव ज्ञातृत्वेन ज्ञातुरर्थप्रकाशरूपत्वस्य सम्यक्ज्ञानाश्रयत्वस्य भ्रान्त्यादिसामानाधिकरण्यस्य चोपपत्तेः। न चैवं—ज्ञातृत्वे सत्यविद्याश्रयत्वम्, अविद्यायां ज्ञातृत्वमित्यन्योन्याश्रय इति—वाच्यम्; अविद्याया ज्ञातृत्वानपेक्षत्वेनान्योन्याश्रयाभावात्। न हि सामानाधिकरण्यमस्तीत्येतावतैव तदपेक्षया अनया भवितव्यम्। न च—शरीरेऽपि ज्ञातृत्वाध्याससंभवेन तत्राप्यज्ञानाश्रयत्वापत्तिरिति—वाच्यम्; न हि ज्ञातृत्वाध्यासोऽज्ञानाश्रयत्वे प्रयोजकः, येन तन्मात्रेण तदापद्येत, किंतु प्रसक्तप्रकाशत्वमज्ञानानाश्रितत्वं च। न चैवमविद्याश्रयस्य

चैतन्यस्य—अज्ञानाश्रयशुद्धचिदभिन्नसाक्षिणः। ज्ञातुरर्थप्रकाशोऽज्ञानमित्यत्र ज्ञातृसंबद्धमज्ञानमित्यर्थः, स चाक्षतः; साक्षिणि ज्ञातर्यज्ञानवदभेदात्, एवं भ्रमादिसामानाधिकरण्यमपीति भावः। वस्तुतो ज्ञातारं प्रत्यावरकत्वमेव षष्ठ्योल्लिख्यते, न तु ज्ञातृनिष्ठत्वम्; शुक्त्याद्यज्ञानस्येदमंशादौ कार्यजनकत्वानुरोधेन स्वसमानाश्रयज्ञाननिवर्त्यत्वनियमानुरोधेन चेदमंशावच्छिन्नचित्यहमर्थे चाश्रयत्वावश्यकत्वेऽपि मूलाज्ञानस्य शुद्धचित्येव स्वकार्यजनकत्वात्; स्वकार्यमनःपरिणामविशेषनिवर्त्यत्वनियमेनैवानातिप्रसङ्गाच्च, शुद्धचिदाश्रितत्वमेव युक्तमिति ध्येयम्॥

अनावृतचित्संबन्धादहङ्कारस्यापि प्रसक्तप्रकाशत्वादाह—**अज्ञानानाश्रितत्वं चेति**। यद्यपि प्रसक्तप्रकाशत्वमज्ञानविषयत्व एव प्रयोजकम्, तथाप्यभानापादकाज्ञानस्य विषयाश्रितत्वाच्चद्विषयत्वे तदा-

ज्ञातृत्वभोक्तृत्वादिमत्वे जीवाश्रिताज्ञानपक्षप्रवेश इति—वाच्यम्; अविद्यावच्छिन्नस्य हि ज्ञातृत्वम्; अविद्या च नाविद्यावच्छेदेन; सामानाधिकरण्यं चावच्छेद्यांशैक्यमादाय। यथोपाधिसंबन्धो मुखमात्र एव, औपाधिकमालिन्यसंबन्धस्तूपाध्यवच्छिन्ने, बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यात्, तथा सामानाधिकरण्यमपि। यथा प्रतिबिम्बो न वस्त्वन्तरम्, तथा वक्ष्यते। ननु—शुक्त्यज्ञानमपि शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यगतं वाच्यम्, तथा च 'अहं जानामीच्छामी'तिवत् 'अहं न जानामी'ति ज्ञातृस्थत्वानुभवविरोध इति—चेन्न; अज्ञानद्वैविध्यात्। एकं हि शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितं तद्गतापरोक्षभ्रमजनकं तद्विषयापरोक्षप्रमानाश्यम्। अपरं च परोक्षभ्रमजनकं तद्विषयप्रमामात्रनाश्यं प्रमातृत्वप्रयोजकोपाध्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितमित्युक्तं प्राक्। तत्र प्रमातृत्वप्रयोजकोपाध्यवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानविषयकोऽयमनुभवः। तेन प्रमातृनिष्ठत्वविषयतास्य न विरुध्यते। अत एव विषयगताज्ञाने विद्यमानेऽपि प्रमातृगताज्ञाननाशेन न जानामीति व्यवहाराभावः। ननु—उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वान्न ब्रह्मणः संसारित्वमित्युक्तं, तदयुक्तम्; बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यैवासंभवात्। तथाहि—अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य गन्धरसादिवत्प्रतिबिम्बतानर्हत्वात्, प्रतिबिम्बत्वे जविस्य सादित्वापाताच्च, सूर्यस्य सरिज्जल इव मरीचिकाजलेष्वप्रतिफलनेन चिदसमानसत्ताक-

---

श्रयत्वे च तत्प्रयोजकामिति भावः। **सामानाधिकरण्यं च** अज्ञो ज्ञातेत्यभेदोक्तिश्च। **अवच्छेद्यांशैक्यं** अविद्यावच्छिन्नेन शुद्धस्यैक्यम्। **ऐक्यात्** तादात्म्यात्। **सामानाधिकरण्यमपि** बिम्बीभूतं ग्रीवास्थमुखं मलिनमित्यभेदोक्तिरपि। **न वस्त्वन्तरमिति।** किंतु बिम्बमेवोपाधिस्थत्वादिविशिष्टं सत्प्रतिबिम्ब इति शेषः। तथाचाभेदो

स्याज्ञानस्य चितं प्रत्युपाधित्वायोगात्, अस्वच्छस्याज्ञानस्य प्रतिबिम्बितोपाधित्वायोगाच्च, अविद्यायाश्चिन्मात्राभिमुख्यासंभवाच्च, अज्ञानस्याकाशाद्यात्मना परिणामे प्रतिबिम्बापायापाताच्चेति चेन्न ; रूपवत एव प्रतिबिम्ब इत्यस्या व्याप्ते रूपादौ व्यभिचाराद्यथा भङ्गः, एवमाकाशादौ व्यभिचाराच्चाक्षुषस्यैव प्रतिबिम्ब इत्यस्या अपि व्याप्तेर्भङ्गः । वस्तुतस्तु श्रुतिबलाच्चितः प्रतिबिम्बे सिद्धे तत्रैव व्यभिचारान्नेयं व्याप्तिः ; तथाच रसादिव्यावृत्तं फलैकोन्नेयं प्रतिबिम्बप्रयोजकम् । नापि जीवस्य सादित्वापत्तिः ; उपाधिबिम्बसंबन्धानादित्वेनानादित्वोपपत्तेः । विस्तरस्तु सिद्धान्तबिन्दौ । यत्तूक्तं मरीचिकाजले सूर्यप्रतिबिम्बादर्शनाद्बिम्बसमानसत्ताकत्वं प्रतिबिम्बोद्ग्राहित्वे प्रयोजकमिति, तन्न ; अध्यस्तस्य स्फटिकलौहित्यस्य दर्पणे प्रतिबिम्बदर्शनात् । तस्मान्मरीचिकाजलव्यावृत्तं स्वच्छत्वं फलैकोन्नेयमननुगतमेव प्रतिबिम्बोद्ग्राहित्वे प्रयोजकम् । तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति । अत एव अज्ञा-

---

युज्यत इति भावः । **वाच्यमिति** । मूलाज्ञानवदित्यादिः । **रूपादौ** स्फटिकाद्युपाधिकजपालौहित्यादौ । **आकाशादौ** जलप्रतिबिम्बिताकाशादौ । **श्रुतिबलात्** 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती 'ति ' रूपं रूपं प्रतिरूप ' इत्यादिश्रुतिबलात् । **विस्तर इति** । विभ्रमहेतूनां विचित्रत्वादचाक्षुषस्यापि प्रतिबिम्बः ; 'आभास एव च, अत एव चोपमा सूर्यकादिव ' दित्यादिसूत्राणि च तत्र मानमित्यादिविस्तर इत्यर्थः । **अध्यस्तस्येति** । स्फटिके साक्षात्संबन्धेन लौहित्यप्रत्ययस्यानुभविकत्वाद्बाधाच्च तत्र तदध्यस्तमिति भावः । मरीचिकाजलादेः प्रातीतिकस्य प्रतिबिम्बोपाधित्वस्यादृष्टत्वेऽपि व्यावहारिकस्य दर्पणादेरिवाज्ञानादेरपि प्रतिबिम्बोपाधित्वं नायुक्तमित्यपि बोध्यम् । अत एव अननुगतस्य प्रतिबिम्बोपाधितायोग्यत्वस्यैव स्वच्छत्व-

नस्यास्वच्छत्वान्न प्रतिबिम्बोपाधित्वमिति निरस्तम् । यच्चोक्तं चिन्मात्राभिमुख्याभावादिति, तत्किं सर्वात्मना चिदाभिमुख्याभावाद्वा, आभिमुख्यमात्राभावाद्वा । नाद्यः; चैतन्यवद्विभुत्वपक्षे सर्वात्मनापि संभवात् । न्यूनपरिमाणत्वेऽपि न दोषः; न्यूनपरिमाणस्याप्यधिकपरिमाणाकाशादिप्रतिबिम्बोद्ग्राहित्वद - र्शनात् । न द्वितीयः; चैतन्यस्य सर्वतोऽपि प्रसृतत्वेन व्यवधानाभावेन च।भिमुख्यस्य सद्भावात् । न चाकाशाद्यात्मना परिणामे प्रतिबिम्बापायापत्तिः; प्रतिबिम्बप्रयोजकरूपाविरोधिपरिणामस्य प्रतिबिम्बाविरोधित्वेन प्रतिबिम्बानपायात् । न च मुखप्रतिमुखानुगतमुखत्वातिरिक्तमुखमात्ररूपव्यक्त्यन्तरस्येव जीवब्रह्मानुगतचित्त्वातिरिक्तचिन्मात्ररूपस्याज्ञानाश्रयत्वयोग्य – व्यक्त्यन्तरस्याभावान्मुखमात्रसंबन्ध्यादर्शवच्चिन्मात्रसंबन्ध्य – ज्ञानमिति कथमिति—वाच्यम्; अपरामृष्टभेदस्य मुखादेर्मात्रार्थत्वेनानुगतधर्म्यतिरेकसंभवात् । ननु—उपाधिः प्रतिबिम्ब-

[1]रूपत्वादेव । **विभुत्वपक्षे** अज्ञानस्य परममहत्त्वपक्षे । **न्यूनेति** । जलादेरित्यादि । **सद्भावादिति** । देशविशेषस्थत्वं बिम्बोपाध्योराभिमुख्यं प्रतिबिम्ब[2]प्रयोजकमिति तु न युक्तम्; अननुगतत्वात् । **रूपाविरोधीति** । स्फटिकादेश्चूर्णादिरूपपरिणामस्य प्रतिबिम्बविरोधित्वेऽपि पात्रविशेषादिरूपः परिणामो न तथेति परिणाममात्रं न तथेति भावः । **मुखप्रतिमुखेत्यादि** । बिम्बमुखप्रतिबिम्बमुखयोरनुगतस्य मुखत्वान्यस्य मुखमात्ररूपव्यक्त्यन्तरस्येत्यर्थः । **अपरामृष्टभेदस्येति** । प्रतिबिम्बत्वोपहितमुखादितः परामृष्टो गृहीतो भेदो यत्र बिम्बत्वोपहितमुखादौ तदन्यस्येत्यर्थः । **मात्रार्थत्वेन**—बिम्बप्रतिबिम्बानुगतं मुख[3]मात्रमिति वाक्यगतमात्रशब्दार्थत्वेन । **धर्म्यतिरेकेति** । उपाधिभेदेन बिम्बप्रति-

[1] रूपत्वादेः–ग. [2] प्रतिबिम्बे –ग. [3] नुगतमुख–ग.

पक्षपातीति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं स्वाश्रय एव भ्रान्त्यादिहेतुरिति विशेषव्याप्त्या बाध इति—चेन्न; विशेषव्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनस्य विवादविषयातिरिक्तेऽसंभवेन विशेषव्याप्त्यसंभवात्। न च बन्धस्य चिन्मात्राश्रितमोक्षसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः; अवच्छेद्यांशमादाय सामानाधिकरण्यस्योक्तत्वात्।
ननु—उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वं वा, स्वकार्यप्रतिभासकत्वं वा, स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं वा, प्रतिबिम्बं प्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वा। नाद्यः; सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्याविद्यारूपस्याविद्यावच्छिन्नत्वरूपस्य वा, तत्प्रतिबिम्बितत्वस्य वा, सुषुप्तादावननुवृत्तस्य कर्तृत्वप्रमातृत्वादिरूपस्य वा संसारस्याज्ञाननिष्ठत्वाभावात्, ज्ञानक्रियासंस्कारादीनां त्वन्मते अज्ञाननिष्ठत्वेऽपि नित्यातीन्द्रियाणां तेषामात्मनि कदाऽप्य-

---

बिम्बयोरिव[1] केवलोपाहितयोर्भेदात्ताभ्यां केवलमुखं भिन्नमवश्यं वाच्यम्, तच्च तयोरनुगतम्, उपहितकेवलयोस्तादात्म्यस्यानुभवादिति भावः।
विवादविषयातिरिक्त इति। न च—तूलाज्ञाने सहचारदर्शनेन व्याप्तिग्रहान्मूलाज्ञाने तथाऽऽपादनीयमिति—वाच्यम्; अभानापादकस्य तूलाज्ञानस्य स्वानाश्रये प्रमातर्यपि[2] भ्रान्तिजनकत्वादसत्त्वापादकस्य तस्यापि स्वानाश्रये विषय एव भ्रमविषयजनकत्वात्तूलाज्ञानेऽपि सहचारदर्शनात्। तत्र—प्रतिबिम्ब एव। **नाद्य इति।** स्वधर्मस्यैव प्रतिभासकत्वं स्वधर्मसामान्यस्य प्रति[3]भासकत्वं वाऽभिप्रेत्य तमाद्यं[4] सुषुप्तेत्यादिना प्रत्याख्याय द्वितीयं प्रत्याह—**ज्ञानेति।** ननु—कर्तृत्वादेरविद्यापरिणामत्वादविद्यानिष्ठत्वे नाद्यपक्ष एव युक्तस्तत्राह—

---

[1] प्रतिबिम्बयोर्मिथो भेद इव-ग. [2] प्रमातर्येव-ग. [3] न्यप्रति-क. ग.
[4] अभिप्रेतम्; आद्यं ग.

प्रतीतेः । 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः' इति त्वन्मतेऽपि अविद्या बन्धिका बन्धो वा, न तु बद्धा, येन स्वनिष्ठबन्धरूपधर्मसङ्क्रामकत्वं स्यात् । न द्वितीयः ; विच्छेदादेरुपाधिकार्यस्य बिम्बे महाकाशे च दर्शनात्, मुखस्य[1] बिम्बत्वादेर्ब्रह्मस्थसार्वज्ञ्यादेश्चानौपाधिकत्वापाताच्च । नापि तृतीयचतुर्थौ ; दर्पणघटादावदृष्टेः । एवं बुद्धिरूपोपाधिरपि न प्रतिबिम्बपक्षपातीति चेन्न; अतिशयेन कार्यकरत्वमेव तत्पक्षपातित्वम् । तथाच विच्छेदादिरूपकार्यकरत्वसाम्येऽपि स्थौल्याद्यवभासरूपकार्यकरत्वेन दर्पणादेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्ववत् कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसाररूपकार्यकरत्वेनाविद्यायामपि प्रतिबिम्बपक्ष-

---

अविद्यास्तमय इति । बन्धो वा बन्धश्च । न तु बद्धा न तु कर्तृत्वादिबन्धाश्रयः । तथाच कर्तृत्वादिकं नाविद्यापरिणाम इत्याभिमानः । धर्मसङ्क्रामकत्वं धर्मस्यैव सङ्क्रामकत्वम् । दर्शनादिति । प्रतिबिम्बभिन्ने स्वकार्याप्रतिभासकत्वं द्वितीयस्य पर्यवसितार्थः, स च न संभवतीति भावः । ननु—विच्छेदो बिम्बभेदः स्वनिष्ठो न स्वकार्य इति तस्य प्रतिबिम्बे सङ्क्रामकत्वेऽपि प्रकृते न दोषस्तत्राह—मुखस्थेति । प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमित्यत्र प्रतिबिम्बपदमुपाध्यन्तर्गतपरतयाऽवच्छिन्नाकाशाद्यर्थकमपीत्याशयेन पूर्वं महाकाश इति अग्रे घटादाविति चोक्तम् । अतिशयेनेति । यथा सर्वाभिमतदाताऽपि भगवान् भक्तान्प्रत्येवातिशयेन तद्दातृत्वात्तत्पक्षपातीत्युच्यते, तथा बिम्बप्रतिबिम्बयोः कार्यकरोऽप्युपाधिरतिशयेन प्रतिबिम्ब एव कार्यकरत्वात्पक्ष[2]पातीति भावः । स्थौल्यादीति । स्थूलमलिनदर्पणादेः प्रतिबिम्बे स्थौल्यादिधीजनकत्व-

---

[1] मुखस्थ. [2] त्वात्तत्पक्ष—ग.

पातित्वोपपत्तेः । यत्तूक्तं मुखादिगतं बिम्बत्वं ब्रह्मगतं सार्वज्ञ्यादिकं चानौपाधिकं स्यादिति, तन्न; उपाधौ बिम्बकार्यकरत्वमेव नेतीति न ब्रूमः, किंतु प्रतिबिम्बे अतिशयेनेति । यदपि बुद्धिरूपोपाधेरपि न प्रतिबिम्बपक्षपातित्वम्, तस्य प्रतिबिम्बापक्षपातिजपाकुसुमस्थानीयत्वेन तत्पक्षपात्यादर्शस्थानीयत्वाभावादिति, तन्न; स्वनिष्ठस्थौल्यावभासकत्वेनादर्शस्येवा-

---

मिति भावः । उपपत्तेरिति । यथानुभवबलाद्दर्पणादेः प्रतिबिम्ब एव मालिन्यादिभ्रमहेतुत्वं तथा श्रुत्यनुभवादिबलाज्जीव एवाविद्याया मनस्तत्परिणामहेतुत्वम्; ईशे तु सर्वज्ञत्वाकाशादिहेतुत्वमिति भावः । प्रतिबिम्बं प्रत्येव स्वविषया[1]च्छादकत्वमिति चतुर्थपक्षोऽपि युक्तः; दर्पणादौ स्वविषयाच्छादकान्यत्वेऽप्युक्तरूपस्येवाज्ञाने प्रतिबिम्बं प्रत्येवानतिशयानन्दस्वरूपावरकत्वरूपस्य प्रतिबिम्बपक्षपातित्वस्य संभवात् । न हि सर्वत्रोपाधावेकजातीयं तद्वाच्यमिति कुलधर्मः । एवं च 'अनृतेन हि प्रत्यूढाः' 'मूढ इव व्यवहरन्नास्ते' इत्यादिश्रुत्यादिना जीवं प्रत्यावरकमज्ञानं नेशं प्रतीत्येव जीवेशयोर्विशेषसंभवेनेशे मनस्तत्परिणामसंबन्धस्वीकारेऽपि न क्षतिः । ईशस्य रागादिशून्यत्वश्रुतिस्तु जीवन्मुक्तस्याशरीरत्वादिश्रुतिरिव तदीयदृष्टिमाश्रित्य नेया ॥

अथैवमीशस्यैव सार्वज्ञ्यसर्वकर्तृत्वादिजनकत्वेनाज्ञानस्य बिम्बपक्षपातित्वमप्यनिवार्यमिति—चेत्, अस्तु तथा; तथाप्युक्तस्य प्रतिबिम्बपक्षपातित्वस्यानपाय एव । न च सार्वज्ञ्यादेर्जीवेऽप्यापत्तिः; मनोवृत्तिं विनाऽऽवरणानभिभवेन सर्वज्ञानेच्छाकृत्यसंभवात् । आवरणमेव तत्तदैश्वर्यतिरोधायकमित्यस्य 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' 'देहयोगाद्वा सोऽपि' इति सूत्राभ्यां, 'ईश्वराभेदाज्जीवस्या-

---

[1] अनतिशयानन्दस्वाविषया—गः

स्यापि स्वनिष्ठधर्मावभासकत्वेन तद्वत्पक्षपातित्वसंभवात्। तस्मादविद्याकृतविच्छेदेन ब्रह्मण्येव नित्यमुक्तत्वसंसारित्वसर्वज्ञत्वाकिंचिज्ज्ञत्वादिव्यवस्थोपपत्तिः। एतेनासर्वज्ञत्वादिनाऽनुभवसिद्धाज्जीवादन्यस्य चेतनस्याभावेन सार्वज्ञ्यादिश्रुतिर्निर्विषया स्यात्, एकजीववादे संसार्यसंसारिव्यवस्थायोगात्—

'द्वा सुपर्णा' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिभिः,

'अन्यश्च परमो राजन् तथाऽन्यः पञ्चविंशकः।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप'॥

इत्यादिस्मृतिभिः, 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधी-

प्यैश्वर्यमस्ति, परंतु तिरोहितम् अज्ञानकृतावरणाद्देहाभिमानाच्च, ईश्वरप्रसादादाविर्भवति' इत्यादिभाष्येणोक्तत्वाच्च। एवं चेशस्य कार्यमात्रोपादानत्वपक्षोऽपि सङ्गच्छते। एतेन—अतिशयेन प्रतिबिम्बे कार्यकरत्वं ईशनिष्ठकार्यापेक्षयाधिकसङ्ख्याककार्यकरत्वं वा विलक्षणकार्यकरत्वं वा। नाद्यः; ईशनिष्ठाकाशाद्यपेक्षया जीवनिष्ठानामाधिक्यानिर्णयात्। न च—जीवभेदेऽप्याकाशादेरेकैकत्वात्तथा निर्णय इति—वाच्यम्; तथापि जीवभेदेन प्रपञ्चभेदपक्षे तदनिर्णयात्। नान्त्यः; ईशेऽपि जीवनिष्ठकार्यापेक्षया विलक्षणकार्यजनकत्वेनेशपक्षपातित्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति परास्तम्; ईशकार्यविलक्षणकार्याणां जीवे जनकत्वानपायात्, जीवं प्रत्यावरणस्यैव जीवनिष्ठकार्येऽतिशयरूपत्वसंभवाच्चेत्याशयेनाह— **तस्मादिति**। **अविद्याकृतविच्छेदेन** अविद्याप्रयुक्तभेदेन। **नित्यमुक्तत्वेति**। सत्यत्वेन ज्ञायमानदृश्यसंबन्धरूपबन्धाश्रयान्यत्वेत्यर्थः। **आत्मनि** जीवे। **तिष्ठन्निति**। 'आत्मानमन्तरो यमयति' इति श्रुतिशेषः। **शारीरश्चेति**। ब्रह्मणोऽन्य इति शेषः। **उभये** काण्वा माध्यन्दिनाश्च 'यो विज्ञाने

यते' 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्यादिसूत्रैः, 'तस्माच्छारीरादन्य एवेश्वरः। आत्मानौ तावेतौ चेतनौ एकः कर्ता भोक्ता अन्यस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः' इत्यादिभाष्यैः, 'तत्त्वज्ञानसंसरणे चावदातत्वश्यामत्वादिवन्नेतरेतरत्रावतिष्ठेते' इत्यादिविवरणग्रन्थैश्च विरोध इति निरस्तम्। ननु—चिन्मात्रस्याज्ञानं स्वाभाविकमौपाधिकं वा, नाद्यः; आत्मवदनिवृत्तिप्रसङ्गात्। नान्त्यः; स्वस्यैवोपाधित्वे आत्माश्रयात्, एतदपेक्षान्यापेक्षत्वेऽन्योन्याश्रयात्, तदन्यान्यापेक्षत्वे चानवस्थानादिति—चेन्न; स्वस्यैवाश्रयत्वोपाधित्वात्। न चात्माश्रयः; भेदस्य स्वभेदकत्ववदुपपत्तेः, स्वाभाविकस्यापि घटरूपस्य तत्प्रागभावस्य च निवृत्तिदर्शनात्॥

इत्यद्वैतसिद्धावविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वोपपत्तिः॥

तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति च नियम्यनियन्तृभावरूपेण भेदेन हि यस्मादधीयते पठन्ति। तत्त्वज्ञानसंसरणे—अनावरणावरणे।

तर्कैरित्यादि—अज्ञानशुद्धचित्स्थितिः॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायामज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वोपपत्तिः॥

अथाज्ञानवादेऽविद्यायाः सर्वज्ञाश्रयत्वोपपत्तिः ॥

ननु—शुद्धब्रह्मणश्चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वे सार्वज्ञ्यविरोधः। न च—विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यम्; 'तुरीयं सर्वदृक्सदा' इति शुद्धस्यैव सर्वज्ञत्वोक्तेरिति—चेन्न; सर्वदृक्पदेन सर्वेषां दृग्भूतं चैतन्यमित्युच्यते, न तु सर्वज्ञं तुरीयम्; तस्माद्विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यम् । तच्चाविद्यां विना न संभवतीत्यविद्यासिद्धिः। तथाहि—सर्वज्ञो हि प्रमाणतः, स्वरूपज्ञप्त्या वा । तत्र प्रमाणस्य भ्रान्तेश्चाविद्यामूलत्वात्, असङ्गस्वरूपज्ञप्तेश्चाविद्यां विना विषयासङ्गतेः । तदुक्तम्—

"स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्थितम् ।
तच्चोभयं विनाऽविद्यासंबन्धं नैव सिध्यति" ॥ इति ॥

न च—स्वरूपज्ञप्तेः स्वतः कालाद्यसंबन्धेऽसत्त्वापातेन स्वतः संबन्धाभावेऽसर्वगतत्वापातेन चाविद्ययेव स्वत एवान्येन संबन्धो वक्तव्य इति—वाच्यम्; अविद्यासंबन्धस्याप्याविद्य-

---

अथाज्ञानवादेऽविद्यायाः सर्वज्ञाश्रयत्वोपपत्तिः ॥

सर्वेषां दृक् सर्वभासकाभिन्नम्[1] । **चैतन्यं** शुद्धम् । अविद्यामिति । **शुद्धे** इत्यादिः । **प्रमाणतः**—वृत्तिज्ञानेन । **प्रमाणस्य** भाविगोचरानुमितिरूपायाः अविद्यावृत्तेः । **भ्रान्तेः** विद्यमानगोचरप्रत्यक्षरूपाया नष्टगोचरस्मृतिरूपायाश्च प्रमाणजन्याया अविद्यावृत्तेः । **प्रमाणैः**—अविद्यावृत्तिभिः । वस्तुस्थितिरियमुक्ता । वस्तुतोऽविद्याश्रयत्वं न सार्वज्ञ्येन विरुध्यते, यं प्रत्यावारिकाऽविद्या तत्रैव हि सावज्ञ्यासंभवः, न च सा जीवान्यं प्रत्यावारिकेति ध्येयम् ।

---

[1] सर्वावभासकाभिन्नं—ग.

कत्वेनाविद्ययेवेति दृष्टान्तानुपपत्तेः। स्वतः परतो वा कालादिसंबन्धेन सर्वसंबन्धेन चासद्वैलक्षण्यसर्वगतत्वयोरुपपत्तेर्न तयोरर्थे स्वतः कालसंवन्धसर्वसंबन्धापेक्षा। असङ्गत्वश्रुतिरपि स्वतः सङ्गाभावविषयत्वेनोपपद्यते। अत एव—'अज्ञताऽखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चन' इति—निरस्तम्। तस्माच्चिन्मात्राश्रितैवाविद्या॥

इत्यज्ञानवादे सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वोपपत्तिः॥

अथाज्ञानवादेऽविद्याया वाचस्पतिसंमतजीवाश्रयत्वोपपत्तिः॥

वाचस्पतिमिश्रैस्तु जीवाश्रितैवाविद्या निगद्यते। ननु—जीवाश्रिताविद्या तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा, तदवच्छिन्नचैतन्यं

संवेत्तुरिति—तृजन्तम्। यत्तु—ताच्छीलिकतृन्नन्तमिति—तन्न; मानाभावात्, कैवल्ये वेत्तृत्वाभावेन विषयवेदनस्वभावत्वाभावात्। वस्तुतो ज्ञातृपरतया परेण प्रयुक्तत्वाद्वेत्तृपदमसाध्वेव; ज्ञानार्थकविदेः सेट्त्वेन वेदितृपदस्यैव ज्ञात्रर्थत्वात्। विचारार्थकविदेरनिट्त्वेऽपि प्रकृते विचारार्थकत्वमसङ्गतमेव; परोक्षज्ञानेनापि संभवतो विचारस्याज्ञत्वाविरोधित्वादिति ध्येयम्॥

तर्कैरित्यादि—सार्वज्ञ्येऽप्यज्ञता चितेः

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायां सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वोपपत्तिः॥

वा, तत्कल्पितभेदं वा जीवः। तथाचान्योन्याश्रय इति चेन्न; किमयमन्योन्याश्रय उत्पत्तौ, ज्ञप्तौ, स्थितौ वा, नाद्यः; अनादित्वादुभयोः। न द्वितीयः; अज्ञानस्य चिद्भास्यत्वेऽपि चितेः स्वप्रकाशत्वेन तदभास्यत्वात्। न तृतीयः; स किं परस्पराश्रितत्वेन वा, परस्परसापेक्षस्थितिकत्वेन वा स्यात्। तन्न; उभयस्याप्यसिद्धेः। अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वे चिदधीनस्थितिकत्वेऽपि चित्यविद्याश्रितत्वतदधीनस्थितिकत्वयोरभावात्। नचैवमन्योन्याधीनताक्षतिः; समानकालीनयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदक-

---

अथाज्ञानवादेऽविद्याया वाचस्पतिसंमतजीवाश्रयत्वोपपत्तिः॥

तत्कल्पितभेदं—तया कल्पित ईशस्य भेदो यत्र तच्चैतन्यम्। **चिद्भास्यत्वेऽपि**—साक्षिरूपजीवभास्यत्वेऽपि। **चितेः**—जीवस्य। **तदभास्यत्वात्**—अविद्याभानरूपसाक्षिजन्यभानाविषयत्वात्। **चिदाश्रयत्वे**—जीवाश्रितत्वे। **चिदधीनस्थितिकत्वे**—जीवनियमितस्थितिकत्वे, जीवान्यावृत्तित्वे इति यावत्। **तदधीनस्थितिकत्वयोः**—तदन्यावृत्तित्वयोः। जीवस्य शुद्धचिद्वृत्तित्वान्नाविद्यान्यावृत्तित्वमिति भावः। **अन्योन्याधीनता**—अविद्यानाशस्य जीवनाशव्यापकत्वेनाविद्याया जीवोपाधित्वेन वा अन्योन्याधीनता। तत्राद्यमाह—**समानकालीनयोरिति**। व्याप्यव्यापकभावापन्नयोरित्यर्थः। यदा[1] यदाऽविद्या तदाऽवश्यं जीव इति व्याप्तावपि जीवनाशस्याविद्यानाशव्याप्यता संभवति, सा च न क्षतिकरीति भावः। द्वितीयेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह—**अवच्छेद्यावच्छेदकेति**—उपहितोपाधीत्यर्थः। स्वोपहितेऽपि जीवेऽविद्याया आश्रयत्वं संभवति; विद्यमानत्वे सति

---

[1] यद्वा—ग.

भावमात्रेण तदुपपत्तेः, घटतदवच्छिन्नाकाशयोरिव प्रमाण-प्रमेययोरिव च। तदुक्तम्—

"स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वद्घटादिकम्।
तथा जीवाश्रयाविद्यां मन्यन्ते ज्ञानकोविदाः" ॥ इति ॥

एतेन—यद्युत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबन्धकत्वेनान्योन्यापेक्षताया अदोषत्वम्, तदा चैत्रमैत्रादेरन्योन्यारोहणाद्यापत्तिः—इति निरस्तम्; परस्परमाश्रयाश्रयिभावस्यानङ्गीकारात्। न चेश्वरजीवयोरीश्वरजीवकल्पितत्वे आत्माश्रयः, जीवेशकल्पितत्वे चान्योन्याश्रयः, न च शुद्धा चित् कल्पिका, तस्या अज्ञानाभावादिति—वाच्यम्; जीवाश्रिताया अविद्याया एव जीवेशकल्पकत्वेनैतद्विकल्पानवकाशात्। तस्माज्जीवाश्रयत्वेऽप्यदोषः ॥

इत्यद्वैतसिद्धावज्ञानस्य जीवाश्रयत्वोपपत्तिः ॥

व्यावर्तकत्वरूपस्योपाधित्वस्य स्वाश्रयं प्रति स्वीकारेऽपि स्वस्मिन्नविद्याया आश्रयत्वास्वीकारादिति भावः। देशे—प्रदेशे, स्वावच्छिन्न इति यावत्। **अविद्याया एवेत्येवकारो** हेत्वर्थः। **नैतदिति**। जीवेशौ प्रति कल्पकत्वं कल्पनाजनकत्वम्, जनकत्वमात्रम्, द्रष्टृत्वं वा। आद्ये अविद्यावृत्तिरूपकल्पनां प्रत्यविद्याया एव दोषतया उपादानतया च हेतुत्वम्। द्वितीयं तु नाभ्युपेयते; जीवेशयोरनादित्वात्। तृतीये तूभयोरपि स्वरूपतः स्वप्रकाशत्वम्, न तु दृश्यत्वम्; अविद्याविषयत्वेन स्वस्याविद्याश्रयत्वादिना जीवादेर्द्रष्टृत्वं त्वीशे स्वरूपचैतन्येन (न) त्वविद्यावृत्त्येति ईशस्याविद्यानाश्रयत्वेऽपि तदुपपद्यते। जीवे त्वविद्या-

अथाज्ञानवादेऽज्ञानविषयनिरूपणम् ॥

अविद्याया विषयोऽपि सुवचः । तथाहि—चिन्मात्रमेवाविद्याविषयः; तस्याकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयादिदोषाप्रसक्तेः, स्वप्रकाशत्वेन प्रसक्तप्रकाशे तस्मिन्नावरणकृत्यसंभवाच्च, नान्यत्;

विषयत्वाश्रयत्वादिना, ईश[1]जीवादिद्रष्टृत्वमविद्यावृत्त्यादिनैवेति नानुपपत्तिरिति भावः । विषयतासंबन्धेनाविद्या प्रपञ्चं प्रति निमित्तम्, न तूपादानम्; येन ब्रह्मणः प्रपञ्चाधारत्वं न स्यात् । जीव एव वा प्रपञ्चाधारो न ब्रह्म, अतो जीवविषयेरेव प्रपञ्चोपादानत्वम् । जीवब्रह्मणोर्वास्तवाभेदाद्ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वश्रुतिः । जगत्कारणाविद्याविषयत्वादिकमेव ब्रह्म[2]लक्षणं यतो वेत्यादिश्रुत्यर्थः । अत एवाविद्यैव शुद्धब्रह्माश्रिता जगदुपादानं; न तु ब्रह्म जीवो वेति पक्षे जगदुपादानाविद्यावत्त्वमेवोक्तश्रुत्यर्थ इत्यादि बोध्यम् ॥

तर्कैरित्यादि—अज्ञाने जीवनिष्ठता ।

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायामज्ञानस्य जीवनिष्ठतोपपत्तिः ॥

अथाज्ञानवादेऽज्ञानविषयनिरूपणम्.

अन्योन्याश्रयादीति । अज्ञानजन्यानां मध्ये यद्विषयकेनाज्ञानेन यज्जन्यते तस्यापि तद्विषयकेनाज्ञानेन जननेऽन्योन्याश्रयः, तद्विषयकेनैवाज्ञानेन तस्य जनने आत्माश्रयः, अज्ञानावच्छिन्न[3]चिदादेरज्ञानविषयत्वे तत्प्रकाशानुपपत्त्यादिरिति भावः ।

---

[1] ईशे—ग. [2] ब्रह्मणो—ग. [3] आत्माश्रयः, अज्ञानजन्यस्याज्ञानाश्रयत्वेऽन्योन्याश्रयः, मनोवच्छिन्न—ग.

तस्याज्ञानकल्पितत्वात्, अप्रसक्तप्रकाशत्वेनावरणकृत्याभावाच्च। ननु—किमावरणकृत्यं (१) सिद्धप्रकाशलोपो वा, (२) असिद्धप्रकाशानुत्पत्तिर्वा, (३) सतः प्रकाशस्य विषयासंबन्धो वा, (४) प्राकट्याख्यकार्यप्रतिबन्धो वा, (५) नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारो वा, (६) अस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावो वा, (७) नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं वा, (८) अस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वं वा। नाद्यद्वितीयौ; स्वरूपप्रकाशस्य नित्यसिद्धत्वेन तल्लोपानुत्पत्त्योरसंभवात्, तदन्यस्य च स्वप्रकाशे तस्मिन्ननपेक्षितत्वात्। न तृतीयः; ज्ञानस्य विषयसंबन्धैकस्वभावत्वात्, स्वयं ज्ञानरूपत्वेन त्वन्मते संबन्धानपेक्षणाच्च। नापि चतुर्थः; त्वन्मते चैतन्यातिरिक्तस्य तस्याभावात्। नापि पञ्चमः; सुषुप्तौ व्यवहाराभावेनानावरणापातात्। नापि षष्ठः; व्यवहारस्याभिज्ञात्वे स्वरूपाभिज्ञाया इदानीमपि सत्त्वात्, वृत्तेश्च मोक्षेऽप्यसत्त्वात्। अभिलपनरूपत्वे मोक्षेऽप्यावरणप्रसङ्गात्। नापि सप्तमाष्टमौ; तयोरप्यारोपितत्वेनावरणं विनायोगा-

---

अज्ञानकल्पितत्वात् अज्ञानप्रयुक्तत्वात्, अज्ञाननाशनाश्यत्वादिति यावत्। तथाचाज्ञानस्यामिथ्याविषयकज्ञाननिवर्त्यत्वेनामिथ्याविषयकत्वमावश्यकमिति भावः। एतेन—अज्ञानस्याश्रयत्वमिव विषयत्वमपि जीवे आस्तामप्येतस्य सदा प्रकाशमानत्वान्न तत्र तत्, तर्हि स एव हेतुर्वाच्यः, नाज्ञानकल्पितत्वमित्यादि—परास्तम्; 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' इत्यादिश्रुतेः शुद्धज्ञाननिवर्त्यत्वेनावगताज्ञानस्य शुद्धविषयकत्वौचित्ये प्रकृते तात्पर्यात्। **तल्लोपानुत्पत्त्योः**—तल्लोपतदुत्पत्त्यभावयोः। **असंभवात्** अप्रसिद्धेः। **त्वन्मते** त्वदभ्युपगते शुद्धचैतन्ये। **व्यवहाराभावेन** व्यवहाररूपकृत्यस्याभावेन। **आवरणप्रसङ्गादिति**।

दिति—चेन्न; नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहार एवाभिज्ञादिसाधारणः, अस्ति प्रकाशत इत्येतद्व्यवहाराभावो वा आवरणकृत्यम्।

[1] कृत्यसत्त्वादित्यादिः । **अभिज्ञादीति ।** वृत्तिज्ञानाभिलापादीत्यर्थः । असत्त्वापादकाज्ञानावच्छिन्नचिद्रूपं नास्तित्वं अभानापादकाज्ञानावच्छिन्नचिद्रूपोऽप्रकाशश्च नास्ति न प्रकाशत इत्याकारकाविद्यावृत्तिविषयः । **अस्ति प्रकाशत इतीति ।** उक्ताज्ञानाभावविशिष्टचिद्रूपमस्तित्वं प्रकाशश्चास्ति प्रकाशत इत्याकारवृत्तेर्विषयः । सा चोक्ताज्ञानविशिष्टचिदुपलब्ध्यभावकरणिका । तत्रास्मन्मते यद्यपि प्रतियोग्युपलब्धिसत्त्वेऽपि तदभावसत्त्वादभावस्य [2] धीप्रसङ्गेन प्रतियोग्युपलब्धेः कारणगतशक्तिविघटकत्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकाराद्घटाद्यभावविशिष्टबोधे घटाद्युपलब्धेरुक्तप्रतिबन्धकत्वम्; तथापि प्रातीतिकस्याज्ञानादेरभावविशिष्टबोधेऽज्ञानादिसंबन्धस्यैवोक्तप्रतिबन्धकत्वसंभवात् अज्ञानाभावोपहितचिदाकारवृत्तावज्ञानोपहितचित उक्तप्रतिबन्धकत्वात् उक्तवृत्त्यभावस्याज्ञानचित्संबन्धरूपावरणप्रयुक्तत्वादुक्तावरणकृत्यत्वमव्याहतम् ॥

न चोक्तवृत्तेर्नाविद्यावृत्तित्वम्; ब्रह्म भातीति व्यवहारकालेऽविद्याया अभावात्, नाप्यनुपलब्धत्वम्; प्रतियोग्यनुपलब्धेरहेतुत्वस्यानुपदमुक्तत्वात्, प्रतिबन्धकस्य सिद्धान्ते विघटितशक्तिकान्न जायते विपरीताच्च जायत इति कार्याभावप्रयोजकत्वस्वीकारेऽपि प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वास्वीकारादिति—वाच्यम्; प्रतियोग्युपलब्ध्यभावाजन्याऽपि मनोवृत्तिरुक्ताभावकालीनकारणजन्येत्यनुपलब्धत्वरूपवैजात्यस्य तत्र संभवात्तादृशवैजात्यावच्छिन्नं प्रत्युपलब्ध्यविघटितकारणशक्तेः प्रयोजकत्वेनानुपलब्धिहेतुत्वेन [3] तद्व्यवहारस्यापि संभवात् । उक्तवृत्तेः

1 कृत्यसत्त्वादिति शेषः—ग. 2 सत्वेऽपि तदभावस्य धीप्र-क. 3 हेतुकत्वेन—ग.

आवरणं च तद्योग्यता अज्ञानसम्बन्धरूपा सुषुप्त्यादिसाधारणी आब्रह्मज्ञानमवतिष्ठते । तेन सुषुप्तिकाले नानावरणम्, मोक्षकाले च नावरणम् । यदुक्तमस्याप्यारोपितत्वेनावरणसापेक्षत्वमिति,

---

प्रमात्वस्थापनायेदमुक्तम् । वस्तुतोऽविद्यावृत्तित्वमपि प्रतियोग्युपलब्धि-प्रतिबद्धवृत्तेः संभवत्येव; ब्रह्म न भातीत्याकारवृत्तेरपि जीवन्मुक्तानुवर्तमानविक्षेपशक्त्याऽविद्यालेशेन वा संभवादिति ध्येयम् ॥

नन्वस्तीतिव्यवहारे चिन्मात्रमेव विषयोऽस्तु, भातीति व्यवहारे तु तस्य विषयत्वे अस्तीतिव्यवहारस्यापि तत्समानविषयकतया तत्राप्यभानापादकाज्ञानसंबन्धस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तेः, भातीतिव्यवहारे उक्तज्ञानाभावविशिष्टा चिदेव विषयोऽस्त्विति—चेन्न; तथासत्यक्लृप्तस्यासत्त्वापादकाज्ञान[1] प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनायां गौरवापत्तेः, उक्तज्ञानाभाव[2]विशिष्टचितस्तद्विषयत्वे तु प्रातीतिके [3]स्वाभावविशिष्टविषयकानुपलब्धज्ञाने प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वेनागौरवमिति ध्येयम् । अत एव नास्तीत्यादिव्यवहारेऽप्युक्ताज्ञानमेव विषयः, [4]न त्वदन्यत्; उक्ताज्ञानविषयकापरोक्षवृत्तावुक्ताज्ञानहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्, अन्यविषयकत्वे तत्र तद्धेतुत्वस्य कल्प्यत्वात् । एवं च व्यवहाराभावो वेत्यत्र वाशब्दः समुच्चयार्थः । तूलाज्ञानास्वीकारपक्षे तु वृत्त्याविषयत्वसमानाधिकरणं यदज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तदभाववन्निष्ठा चिदेवास्तित्वादिरूपेति प्रतिकर्मव्यवस्थोक्तरीत्याऽवसेयम् ॥

नानावरणमिति । सुषुप्तौ नास्तीत्यादिवृत्त्यभावस्तु विशिष्टविषयकवृत्तिसामान्यकारणाहङ्कारस्याभावादिति भावः । **मोक्षकाले चेति** । अस्तीत्यादिवृत्त्यभावस्तदा[5] नावरणात्, किंत्वहङ्काराभावात्, अत एव जीवन्मुक्तस्योक्तवृत्तिर्भवत्येव; बाधिताहङ्कारानुवृत्तेः । **अस्यापि**

---

[1] अज्ञानप्रति -ग. [2] उक्ताज्ञानाभाव–क. ग. [3] प्रातीतिकस्य–ग.
[4] न त्वन्य. [5] वृत्त्यभावस्तु तदा –ग.

तन्न ; अज्ञानसंबन्धरूपस्यावरणस्यानादित्वेन चित्प्रकाश्यत्वेन चोत्पत्तौ ज्ञप्तौ स्थितौ वा स्वानपेक्षणात् । नन्वद्वितीयत्वादि-विशिष्टे तथा व्यवहारेऽपि अवस्थात्रयेऽप्यसन्दिग्धाविपर्यस्तत्वेन प्रकाशमानात्मरूपेऽध्यासाधिष्ठाने सुखादिज्ञानरूपे. चिन्मात्रे तदभावेन तत्कल्प्ययोर्योग्यत्वायोग्यत्वयोरभाव इति–चेन्न ; शुद्धरूपायाश्चितः प्रकाशमानत्वेऽपि तस्या एव परिपूर्णाद्याकारेणाप्रकाशमानत्वात्, तदर्थं तस्या एवावरणकल्पनात्, परिपूर्णाद्याकारस्य मोक्षदशानुवृत्तत्वेन शुद्धचिन्मात्रत्वात् । न च–निर्विभागचितः कथमेवं घटत इति–वाच्यम् ; आवरणमहिम्नैव परिपूर्णं ब्रह्म नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारः, अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारप्रतिबन्धश्च, अध्यासाधिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानता चाविरुद्धेति । अत एव–अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूप-

---

आवरणस्यापि । चित्प्रकाश्यत्वेन । चिन्निष्ठत्वेन । ज्ञप्ताविति । चिद्रूपा ज्ञप्तिर्न कारणसापेक्षा, अविद्यावृत्तिरूपा तु विषयविधयाऽविद्यासंबन्धसापेक्षाऽपि न क्षतिकरीति भावः । योग्यत्वायोग्यत्वयोः । नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वास्तीत्यादिव्यवहाराभावयोग्यत्वयोः । निर्विभागेति । पूर्णापूर्णभेदशून्येत्यर्थः । महिम्ना अनुभवबलेन । प्रतिबन्धोऽभावः । अविरुद्धेति । आवरणानुभवान्यथा[1]नुपपत्त्या पूर्णानन्दचिद्रूपयोर्वस्तुतोऽभिन्नयोरपि कल्पितानादिभेदस्य स्वीकारादविरोध इति भावः । इदं च परलालनम् । वस्तुतः प्रकाशमानेऽप्यात्मन्युक्तरीत्याऽज्ञानतदभावविषयकयोरुक्तव्यवहारयोर्भावाभावौ न विरुद्धौ, अखण्डाकारचरमवृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वादित्यसकृदुक्तम् । अपरोक्षव्यवहारेति । भा-

---

[1] अनुभावान्यथा–ग.

स्वप्रकाशत्वविरुद्धे योग्यत्वायोग्यत्वे कथमिदानीमपि ब्रह्मणि स्याताम्? न चाज्ञानादिमत्त्वेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वरूपेण च तदयोग्यत्वमित्यविरोध इति—वाच्यम्; स्वरूपस्याप्रकाशत्वापातादिति—निरस्तम्। परिपूर्णाद्याकारेणेदानीं व्यवहाराभावेऽपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानपायात्। न चैवं—सुखादेरज्ञानावच्छिन्नचित्प्रकाश्यत्वे 'सुखादिकं न प्रकाशते' इत्यनुभवापातेन सुखादिकं प्रकाशत इत्यनुभवार्थं चितोऽज्ञानानवच्छेदेन प्रकाशोऽङ्गीकरणीय इति—वाच्यम्; इष्टापत्तेः, अनुक्तोपालम्भनत्वात्। न ह्यज्ञानावच्छेदेन चित् प्रकाशत इति ब्रूमः। अत एव च—नित्यातीन्द्रियेऽप्यज्ञानावच्छेदकतया अपरोक्षव्यवहारेण तत्रापि स्वप्रकाशापत्तिरिति—निरस्तम्; अज्ञानानवच्छेदेन तादृशस्य व्यवहारस्योक्तेः। ननु—प्रदीपावारकघटादिवच्चैतन्यावारकाविद्या चैतन्यस्यान्य-

---

तीति व्यवहारेत्यर्थः। **व्यवहाराभावेऽपि**—भातीतिव्यवहाराभावेऽपि। **योग्यत्वानपायादिति**। योग्यत्वं चाभानापादकाज्ञाननाशकवृत्तिं प्रति कदाचिद्विषयत्वमिति भावः। **अज्ञानानवच्छेदेन** अज्ञानान्यावच्छेदेनापि। **तत्रापि**—नित्यातीन्द्रियेऽपि। परमाण्वज्ञानं भातीति व्यवहारयोग्यत्वस्य फलव्याप्यत्वाभावरूपावेद्यत्वस्य च सत्वात्तत्रापि स्वप्रकाशत्वापत्तिरिति भावः। **अज्ञानानवच्छेदेनेति**—आज्ञानादिविषयतया भातीतिव्यवहारयोग्यत्वव्यावृत्तस्येत्यर्थः। **तादृशव्यवहारस्य** भातीति व्यवहारयोग्यत्वस्य। उक्तवृत्तिविषयत्वरूपयोग्यत्वस्येति समुदायार्थः। यथाश्रुतं फलव्याप्यत्वाभावविशिष्टस्याज्ञानानवच्छेदेन भातीति व्यवहारयोग्यत्वस्य सुखादावपि सत्त्वात्तत्रापि स्वप्रकाशत्वापत्तेरसङ्गतम्। अत एव मिथ्यात्वानुमानहेत्वस्वप्रकाशत्वविवेचने योग्यत्वमुक्तरूपमेवो-

संबन्धं प्रतिबध्नातु अन्यं प्रति चैतन्यमाच्छादयतु, न तु चैतन्यं प्रत्येव चैतन्ये उक्तयोग्यत्वरूपप्रकाशविरोधिनी सा, न हि दीपो घटावृतोऽपि स्वयं न प्रकाशते; तमःसंबन्धापातात्, न च—कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्यमाच्छादयतीति—वाच्यम्; आवरणं विना भेदकल्पनस्यैवायोगात्, यो मोक्षे भावी चिन्मात्रस्यैव चिन्मात्रं प्रति प्रकाशः, तदभावस्यैवेदानीमज्ञानेन साधनीयत्वाच्चेति—चेन्न; कल्पितभेदं जीवं प्रति शुद्धचैतन्यस्यावृतत्वात्। न च—भेदकल्पनस्यावरणोत्तरकालीनत्वादिदमयुक्तमिति—वाच्यम्; भेदावरणयोरुभयोरप्यनादित्वेन परस्परमानन्तर्याभावात्। यच्चोक्तं—यो मोक्षे भावी चैतन्यं प्रति प्रकाशस्तदभाव इदानीमज्ञानसाध्य इति तन्न; मोक्षे जन्यस्य चैतन्यप्रकाशस्याभावात्, कल्पितभेदापगमे शुद्धचैतन्यं प्रतीव प्रकाशस्य जीवं प्रत्यपि संभवात्। यच्चोक्तं—प्रकाशस्वरूपे चैतन्ये कथमज्ञानम्? न ह्यालोके तम इति, तन्न; अज्ञानतमसोर्विरोधितायामनुभवसिद्धविशेषात्। तथाहि—'त्वदुक्तमर्थं न जानामि' इति प्रकाशमाने वस्तुन्यज्ञानस्यानुभवात्स्वरूपचैतन्यं साक्षी वा अज्ञानाविरोधि[1], तमसस्त्वालोके सत्यननुभवादालोकमात्रं तद्विरोधि। वस्तुतस्तु

क्तमिति ध्येयम्। **तदभावस्येति**। चिन्मात्रं प्रतीत्यादिः। ननु—नित्यप्रकाशो न जीवं प्रति प्रसक्तः; भेदापगमे शुद्धं प्रत्येव तस्य दृष्टत्वात्, तथाच जीवं प्रत्यावरणकल्पना व्यर्था, तत्राह—**कल्पितभेदापगम इति**। **जीवं प्रत्यपीति**। इदानीमित्यादिः। तथाच शुद्धं प्रति प्रसक्तया तदभिन्नमीशं प्रतीव जीवं प्रत्यपि प्रसक्तिरिति भावः। **स्वरूपचैतन्यं साक्षी वेति**। साक्षी शुद्धचिदपि नाज्ञानविरोधी,

---

[1] नाज्ञाना।विरोधि.

अवतमसे विषयप्रकाशकालोकसहभावदर्शनेन तमस्यपि नालोकमात्रं विरोधि। न च—'त्वदुक्तार्थो न प्रकाशत' इत्यनुभवादस्तु तत्र भासमानेऽज्ञानम्, सुखादिस्फुरणे भासमाने न प्रकाशत इत्यननुभवात्कथं तत्राज्ञानमिति—वाच्यम्; सुखादिस्फुरणं न प्रकाशत इत्यनुभवाभावेऽप्यनवच्छिन्नाकारेण न प्रकाशत इत्यनुभवात्, आवारकाज्ञानस्य तत्राप्यावश्यकत्वात्। यदपि—'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'त्यत्र भासमाने नाज्ञानम्, किंतु गुहास्थं तमश्छन्नमितिवत् त्वदुक्तं न जानामीत्यनावृतसामान्यावच्छेदेनैव विशेषाज्ञानमनुभूयते, न हि परचित्तस्थमज्ञानं प्रातिस्विकरूपेणानूद्यते, एवं च तद्विशेषसंशयं प्रति तत्सामान्यनिश्चय इव तद्विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानमेव हेतुः; तथा दर्शनात्, न हि विशेषे ज्ञाते तदज्ञानधीर्दृष्टा; अवच्छेदकज्ञानस्य ह्यवच्छिन्नज्ञानहेतुतापि दर्शनादेव कल्प्या, न चातिप्रसङ्गः; सामान्यविशेषभावस्यैव नियामकत्वादिति, तन्न; अज्ञानं हि विशेषावच्छिन्नतया भासते, सामान्यावच्छिन्नतया वा। आद्ये विशेषे भासमानत्वमागतमेव। न हि विशेषमभासयन्विशेषाज्ञानमित्यवभासयति। तथाच सामान्यनिश्चयजनितोऽपि संशयो विशेषमवगाहते यथा, तथा सामान्यज्ञानजनितोऽप्यज्ञानप्रत्ययो विशेषं विषयीकरिष्यतीति कुतो भासमाने नाज्ञानमिति। न द्वितीयः; सामान्यज्ञानेन तदवच्छिन्नतयैव गृहीतस्याज्ञानस्य विशेषसंब-

---

किंतु प्रमाणवृत्त्यवच्छिन्नचिदेव, तथा च शुद्धे प्रकाशमानेऽप्यज्ञानं संभवत्येव। पूर्णानन्दाकारेणावृतत्वं न तु चिन्मात्ररूपेणेति तु तव लालनमात्रं पूर्वं कृतमिति भावः। **अनवच्छिन्नाकारेण**—सुखाद्यनवछिन्नशुद्धरूपेण। **प्रातिस्विकरूपेण**—विशेषरूपेण।

न्धित्वे मानाभावेन भासमाने सामान्य एवाज्ञानमवगतम्, वस्तुनः प्रतीतिप्रमाणकत्वात्। तथा च पराचित्तस्थं यथा अनूद्यते, तथा ज्ञातं[1] तथैवाज्ञातं[1] चेति सिद्धम्। ननु—यथा द्वेषस्येष्टत्वेऽपि द्विष्टस्य नेष्टत्वम्, ईश्वरस्य भ्रान्तिज्ञत्वेऽपि न भ्रमविषयज्ञत्वम्, अस्मदादीनामीश्वरसार्वज्ञ्यज्ञानेऽपि न सर्वज्ञत्वम्, एवमज्ञातज्ञानाभावेऽप्यज्ञानज्ञानमिति—चेन्न; दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः। तथाहि—इच्छा तावज्ज्ञानसमानविषया, ज्ञानं चावच्छेदकतया द्विष्टमपि विषयीकरोतीतीच्छाया अप्यवच्छेदकतया तद्विषयत्वात्। नहीच्छा इष्टतावच्छेदकाविषया भवति। एतावानेव विशेषः। किंचित्साध्यतया विषयीकरोति,

मानाभावेनेति। विशेषप्रमानिवर्त्यत्वानुपपत्तिस्तु न मानम्; सामान्यज्ञानस्यैव विशेषाज्ञानधीहेतुत्ववद्विशेषज्ञानस्यैव सामान्याज्ञान[2]नाशकत्वसंभवात्। सामान्यावच्छिन्नतया विशेषाज्ञानावगाहिबुद्धेः प्रमात्वानुरोधेन सामान्यमवच्छेदकमवश्यं वाच्यम्; तथाच विशेषस्य विषयतावच्छेदकत्वेनाक्लृप्तत्वात्सामान्यमेव तथा कल्प्यते, न त्वज्ञानं प्रति सामान्यमाश्रयतावच्छेदकं विशेषस्तु विषयतावच्छेदक इति। एवं च विशेषावच्छिन्नविषयताकाज्ञानस्याप्रसिद्ध्या सामान्यावच्छिन्नविषयताकाज्ञानं प्रत्येव विशेषप्रमाया नाशकत्वसंभवान्नोक्तानुपपत्तिः[3]। किं च सामान्यावच्छिन्नतया विशेषाज्ञानस्यानुभवे धूमाद्यज्ञानमपि वन्ह्याद्यवच्छिन्नत्वेनानुभूयेत। न हि सामान्यविशेषभावो व्यापकव्याप्यभावान्य इति भावः। **अवच्छेदकतया** द्वेषविशेषणतया। **तद्विषयत्वात्** विशिष्टविषयकत्वात्। **किञ्चित्साध्यतया** द्वेषादिकमुद्देश्यतया। **अवच्छेदकतया** उद्देश्यतावच्छेदकतया। **विषयीकरोतीत्यत्र**

[1] ज्ञानं. [2] सामान्यज्ञान–क. ग. [3] नोक्तान्यथानुपपत्तिः–क.

किंचिदवच्छेदकतया। ईश्वरोऽपि भ्रमविषयमगृहीत्वा भ्रमं न गृह्णाति। भ्रमो हि भ्रमत्वेन ग्राह्यः। भ्रमत्वं च रजताभाववति रजतख्यातित्वं वा, असत्ख्यातित्वं वा, अनिर्वचनीयख्यातित्वं वा। तस्मिन् गृह्यमाणे सर्वथा विषयग्रहः। इयांस्तु विशेषः। यत् भ्रान्तः स्वातन्त्र्येण गृह्णाति, ईश्वरस्तु तज्ज्ञानावच्छेदकतयेति। ईश्वरसार्वज्ञ्यज्ञानमस्माकं तु सर्वज्ञपदेन। तत्र सर्वपदप्रतिपाद्यं जानन्नेवास्मदादिस्तत्र ज्ञानसंबन्धं गृह्णातीतीदृशं सार्वज्ञ्यमिष्टमेव। विशेषस्त्वीश्वरस्य न कुत्राप्यज्ञानम्, अस्मादृशां तु विशेषेष्वज्ञानमिति कृत्वा। एवं च ज्ञात एव विशेषेऽज्ञानज्ञानमिति। नच—घटादेरज्ञानावच्छेदकतया भानेऽपि घटाद्यज्ञाननिवृत्तिं विना तदवच्छिन्न-

---

विषयतायामुद्देश्यतातदवच्छेदकत्वयोः तृतीयार्थभेदान्वयः। स्वातन्त्र्येण—शुक्त्याद्यंशे रजतादिकम्। ज्ञानावच्छेदकतया ज्ञानविशेषणीभूतविषयतांशे विशेषणतया। एवं चेति। दृष्टान्तासंप्रतिपत्तौ चेत्यर्थः। ननु—यथा द्वेषादौ स्ववृत्तित्वमगृहीत्वाऽपीच्छयां स्ववृत्तित्वेन द्वेषादिर्भाति, सत्यत्वेनास्माभिर्गृह्यमाणोऽपि भ्रमविषयो नेशेन सत्यतया गृह्यते, विशेषरूपेणेशस्य सर्वज्ञानं विशेषविषयकत्वरूपेण नास्माभिर्गृह्यते, तथा विशेषमगृहीत्वा सामान्यावच्छिन्नतयैवाज्ञानं गृह्यतामिति—चेन्न; विषयाविषयके विषयिग्रहे दृष्टान्ताभावात्। न हि यस्य ज्ञानादेर्यत्प्रत्यक्षं तद्विषयाविषयकं तदिति क्वचिद्दृष्टम्। तदुक्तम्—'विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम्, अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय' इति। तथाच कंचिद्विषयं विषयीकुर्वन् कंचिदविषयीकुर्वन् भ्रमस्य ग्रह ईशस्य जायताम्, विशेषमात्रविषयकत्वज्ञानं कथं विशेषाविषयकेन साक्षिणा गृह्यतामिति ध्येयम्॥

संयोगादिज्ञानादर्शनेन प्रकृतेऽपि विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानार्थं तदवच्छेदकविषयाज्ञाननिवृत्तेरपि वक्तव्यत्वेनाज्ञानाविरोधिज्ञानवत् अज्ञानाविरोधिन्यज्ञाननिवृत्तिरपि स्वीकार्या स्यादिति—वाच्यम्; संयोगादिसत्त्वस्यावच्छेदकघटादिसत्त्वसापेक्षत्वेऽपि यथा अभावे न स्वाधिकरणीयप्रतियोगिरूपावच्छेदकसत्त्वापेक्षा, विरोधात्; तथा अज्ञानज्ञानस्यापि न स्वविषयाज्ञाननिवृत्त्यपेक्षा, विरोधात्। न चैवं—तद्विषयकज्ञानापेक्षापि मास्तु; विरोधस्य समानत्वात्, अविरोधकल्पनाबीजस्य ज्ञान इवाज्ञाननिवृत्तावपि समानत्वात्। तथाच विषयेऽज्ञात एवाज्ञानं ज्ञायते, विषयविशेषावच्छिन्नबुद्धिस्तु तमसीव विशेषज्ञानानन्तरं 'एतावत्कालममुमर्थं नाज्ञासिषमि'त्येवंरूपा जायत इति वाच्यम्;

विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानार्थं—विषयावच्छिन्नत्वेनाज्ञानप्रकाशार्थम्। वक्तव्यत्वेनेति। अज्ञानस्याज्ञातत्वाभावेन प्रकाशसंभवेऽपि तदवच्छेदकस्याज्ञातत्वेनोक्तप्रकाशसंभवेन तदज्ञाननिवृत्तिर्वाच्येति भावः। अवच्छेदकघटादिसत्त्वेति। स्वाधिकरणसंयुक्तघटादिसत्त्वेत्यर्थः। ननु—तर्हि विशेषावच्छिन्नत्वस्याज्ञाने भानासंभवात्तत्र तदसिद्धिस्तत्राह—विषयविशेषावच्छिन्नेति। तमसीवेति। तमसि नष्टे घटादितम एतावत्कालं स्थितमिति धीरिवेत्यर्थः। 'घटं न जानामी'ति प्रत्यक्षे मन्मते घटादिज्ञानं कारणतया नापेक्ष्यत एव, विशिष्टबुद्ध्यादौ विशेषणज्ञानादेर्हेतुत्वास्वीकारात्; परंतु जातेऽपि प्रमाज्ञाने दोषात्तत्र प्रमात्वाग्रहे तद्विषये त्वदुक्तार्थं न जानामीति प्रत्यक्षम्, त्वन्मते तु तस्य ज्ञानाभावविषयकत्वेन त्वदुक्तार्थज्ञानत्वेन प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वमावश्यकम्, अन्यथा नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेरित्युक्तज्ञानाभावे उक्तप्रत्यक्षासंभवः। अथात्र विरोधान्नोक्तज्ञानसंभवः;

हन्तैवमभावस्वभावविरोधिप्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षज्ञानविषयत्वम - भाववैलक्षण्यसाधकमज्ञाने उपपादितमायुष्मता । किंच यद्यज्ञानं स्वकाले विषयावच्छिन्नतया न भासयेत्, तदा तु 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी' ति विषयावच्छिन्नाज्ञानस्य वर्तमानार्थप्रत्ययो विरुध्येत । तस्माद्विषयाज्ञानसाधकत्वात्साक्षिरूपविषयप्रकाशोऽपि नाज्ञानविरोधी, किंतु प्रमाणवृत्तिः । एकविषयत्वेऽपि प्रमाणवृत्तितदतिरिक्तवृत्त्योरज्ञानविरोधित्वाविरोधित्वे घटविषयकयोः सौरालोकज्ञानयोः सौरचाक्षुषप्रकाशयोर्वा तमोविरोधित्वाविरोधित्ववदुपपद्येते । नच—वृत्तिश्चैतन्यस्य विषयोपरागार्थेति मतेऽस्या अज्ञाननिवर्तकत्वाभावादिदमयुक्तमिति–वाच्यम्; अज्ञाननिवर्तकत्वेन निवृत्तिप्रयोजकत्वस्यैवोक्तत्वात् । तच्च संव-

---

तर्हि क्लृप्तकारणबाधान्नोक्तप्रत्यक्षमभावविषयकम्, किं तु भावरूपाज्ञानविषयकमित्येव कल्पनीयम् । न तु क्लृप्तकारणबाधे कार्यमित्यादि पूर्वमुक्तम्; तथा च स्वमतहानाय स्वयमेव यतते इत्याशयेनाह–**हन्तेति** । हर्षे हन्तशब्दः, वर्तमानार्थप्रत्ययः[1] । स्थूलकालमादाय तदुपपादनं तु न युक्तम्; न जानामीति लटा स्वप्रयोगाधिकरणस्वशक्यतत्तत्कालोल्लेखात्, अन्यथाऽज्ञाननाशकालेऽपि नष्टक्षणाव[2]च्छेदेनाज्ञानाधिकरणस्थूलकालमादाय न जानामीति बुद्ध्यापत्तेः । **इदमुपलक्षणम्**—एतावत्कालं नाज्ञासिषमिति धीः स्मृतिरनुमितिरर्थापत्तिर्वा । नाद्यः; विशेषविषयकत्वेन पूर्वमननुभवात् । नेतरौ; विशेषज्ञानत्वस्य विशेषाज्ञाननाशकत्वाव्याप्तत्वात् । विशेषप्रमात्वस्याज्ञानसिद्धेः पूर्वमसिद्धत्वाद्विशेषज्ञानत्वादेर्हेतुत्वासंभवादित्याद्यपि बोध्यम् । **प्रकाशोऽपीत्यपि**ना प्रमात्वेनागृह्यमाणवृत्तेः समुच्चयः । **प्रमाणवृत्तिः** प्रमात्वेन भासमानवृत्तिः । **चाक्षुषप्रकाशयोः** चक्षुःपरिणामतेजसोः । **अज्ञाननिवर्तकत्वेन**

---

[1] वर्तमानविषयकप्रत्ययः–ग.　　[2] भाविक्षणाव–ग.

धसंपादनद्वाराऽस्मिन्पक्षेऽप्यस्त्येव। न चाज्ञानस्य स्वविरोधिज्ञानाभावव्यापकत्वेन मोक्षेऽप्यज्ञानापात इति—वाच्यम्; मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तिश्रवणेन स्वविरोधिज्ञानप्रागभावमात्रव्यापकत्वात्। न च—कथं प्रमाणवृत्तिमात्रविरोधित्वेऽज्ञानस्य ज्ञानमात्रविरोधित्वेनैव न जानामीत्याकारेण प्रत्यय इति—वाच्यम्; घटादिमात्रविरोधिनो घटाभावादेर्भावसामान्यविरोधित्वेनाभावत्वेन प्रतीतिवत् ज्ञानविशेषविरोधिनोऽप्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वेन प्रतीतिसंभवात्। न ह्यभावपदादिनाभावप्रतीतौ घटाभावो न भासते। अथ सा विरोधिता तत्र विशेषमात्रपर्यवसन्ना, समं प्रकृतेऽपि; अन्यत्राभिनिवेशात्। न च—'न जानामी'ति ज्ञप्तिविरोधित्वस्यैवानुभवात्कथं वृत्तिविरोधित्वम्? त्वन्मते चैतन्यस्यैव ज्ञप्तित्वात्, चैतन्याज्ञानयोरविरोधे ज्ञानत्वाज्ञानत्वायोगादिति—वाच्यम्; मन्मते वृत्तिप्रतिबिम्बितचै-

अज्ञानविरोधित्वपदेन। **अस्त्येवेति**। उपरागस्य स्वप्रागभावादिनिवर्तकत्वमस्त्येवेत्यर्थः। यत्तु निवृत्तिप्रयोजकत्वेत्यस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वेत्यर्थः, स चायुक्तः; चैतन्यस्यैव तदौचित्यादिति, तच्छोभते; न हि वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वपक्षेऽप्यज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वम्, न वा चैतन्यस्य[1] तदापत्तिः संभवति, वृत्त्यभावकाले तदापत्तेः। **तद्विशेषमात्रपर्यवसन्नेति**। अभावपदस्य घटादिभावविशेषाधिकरणावृत्तित्वरूपेण लक्षणयेति शेषः। **सममिति**। अज्ञानपदस्य ज्ञाननाश्यत्वरूपेण ज्ञानविशेषनाश्यपरत्वम्। न हि बलिबाणादौ हरिहरादिभक्तेऽप्यसुरादिपदं सुरविशेषद्वेषिपरतया न प्रयुज्यत इति भावः। **वृत्तिप्रतिबिम्बितेति**। सुखादावपि स्वात्मकवृत्तिप्रतिबिम्बितचिदस्त्येवेति भावः।

[1] चैतन्यस्यैव–ग.

तन्यं जानामीति व्यवहारविषयः। तथा च न जानामीत्यनेन वृत्तिचितोरुभयोरप्यज्ञानविरोधित्वं विषयीक्रियते। एवं च न चैतन्येऽज्ञानविरोधित्वम्; नापि वृत्तौ; वृत्त्युपारूढचित एवार्थ-प्रकाशकत्वेन तथात्वात्। ननु—वृत्तेरप्यर्थप्रकाशकत्वं विना जातिविशेषेणैवाज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वे इच्छादिनिवर्त्यद्वेषा-दिवत्सत्त्वापत्त्या शुक्त्यादिज्ञानवदर्थप्रकाशकत्वेन तन्नि-वर्तकत्वे वक्तव्ये चैतन्यस्यापि तत्सत्त्वेन तन्निवर्तकत्वावश्य-म्भावेन तन्निवृत्त्यापातः; नित्यातीन्द्रिये परोक्षवृत्तौ सत्या-मप्यज्ञानानिवृत्त्या सुखादावपरोक्षवृत्त्यभावेऽपि स्फुरणमात्रेणा-ज्ञानादर्शनेन चान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वा-दिति—चेन्न; प्रमाणवृत्त्युपारूढप्रकाशत्वेन निवर्तकत्वं ब्रूमः, न तु जातिविशेषेण, प्रकाशत्वमात्रेण वा। अतो नेच्छादिनि-वर्त्यद्वेषादिवदेतन्निवर्त्यानां सत्त्वापत्तिः, न वा चैतन्यमात्रस्य निवर्तकत्वापत्तिः। अत एव—शाब्दादिवृत्तौ सत्यामप्यज्ञाना-

---

उभयोः मिळितयोः। **अर्थप्रकाशकत्वेनेति**। अर्थेऽस्ति भातीति व्यवहारप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः। **प्रमाणवृत्त्युपारूढप्रकाशकत्वेन**। प्रमाण-वृत्त्यवच्छिन्नचित्त्वसमनियतप्रमात्वजात्या। अर्थप्रकाशके प्रमात्वव्यवहारेण वृत्त्यवच्छिन्नचित्येव तत्स्वीक्रियते, न तु केवलवृत्ताविति भावः। **जातिविशेषेण** चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकीभूतेन वृत्तिमात्रनिष्ठचाक्षुष-त्वादिजातिविशेषेण। **सत्त्वापत्तिरिति**। प्रमात्वेन प्रमानिवर्त्यस्य सत्यत्वेनासम्प्रतिपत्तेरिति शेषः। वस्तुतो वृत्तेः प्रमात्वेन निवर्त-कत्वेऽपि न सत्त्वापत्तिः। न हि प्रमात्वेन प्रमानिवर्त्यस्य सत्त्वं क्वचिद्दृष्टम्। एवं चाज्ञानानुमाने वृत्तिरेव प्रमात्वेनाज्ञाननिवर्तिकेति यदुक्तम्, तदपि युक्तमेव; तदभेदाच्चैतन्येऽपि प्रमात्वव्यवहारोपपत्तेः,

निवृत्त्या सुखादौ प्रमाणवृत्त्यभावेऽपि स्फुरणमात्रेणाज्ञानादर्शने-नान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुरणस्यैवाज्ञानादौ विरोधित्वमिति—निरस्तम्; परोक्षवृत्तेर्विषयपर्यन्तत्वाभावेन न विषयगताज्ञान-निवर्तकत्वम्, सुखादौ च ज्ञातैकसत्त्वादज्ञाननिवृत्तिं विनैवा-ज्ञानादर्शनम्। अतोऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्ध्या स्फुरणमात्रं नाज्ञानविरोधि। न चात्मनोऽज्ञानाश्रयविषयत्वे स्वसत्तायाम-प्रकाशविधुरत्वेन स्वप्रकाशत्वसाधनायोगः; परिपूर्णत्वादिनाऽ-प्रकाशविधुरत्वाभावेऽप्यध्यासाधिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानतयाऽ-प्रकाशविधुरत्वसंभवात्। न च—वृत्तिचितोर्वैषम्योक्तिरयुक्ता, वृत्तिवत्साक्षिणोऽपि समानविषयतया अज्ञानविरोधित्वानुभवात्, अन्यथा साक्षिवेद्ये चैत्रेच्छासुखादौ मैत्रस्येव चैत्रस्याप्यज्ञानं स्यात्, नो चेन्मैत्रस्याप्यज्ञानं न स्यादिति—वाच्यम्; साक्षिणि यदज्ञानविरोधित्वमनुभूयते, तन्नाज्ञानविरोधित्व[1]निबन्धनम् किंतु स्वविषय इच्छादौ यावत्सत्त्वं प्रकाशादज्ञानाप्रसक्तिनिब-न्धनम्। वृत्तेश्च स्वविषये प्रसक्ताज्ञाननिवृत्तिनिबन्धनमेवेत्युभ-योर्वैषम्योक्तिर्युक्तैव। अज्ञानाप्रसक्तेरेव चैत्रेच्छादौ चैत्रस्य नाज्ञानव्यवहारः, मैत्रस्य तु प्रमात्रज्ञानादेव तद्व्यवहारः।

अन्यथा चाक्षुषत्वादेरपि चिद्गतत्वापत्तेरिति ध्येयम्। परिपूर्ण-त्वादिनेति। शुद्धचिद्रूपेणावृतत्वस्वीकारेऽपि तद्रूपसंबन्धितया[2]अज्ञोऽ-हमित्यादिव्यवहारात्तद्रूपव्यवहारे प्रमाणवृत्त्यनपेक्षत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं प्रमा-णवृत्तिं विनाप्यनुभूयमानतद्रूपव्यवहारकत्वपर्यवसन्नेनोक्तहेतुना साध्यस इत्यपि बोध्यम्। उक्तं च पूर्वं स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविद-न्तरानपेक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमिति। वृत्तिचितोः प्रमाकेवलचितोः। वृत्तेः

---

[1] निवर्तकत्व. [2] संबद्धताय—ग.

नच—तर्ह्यात्मन्यपि तत एव तदप्रसक्तिरिति—वाच्यम्; दत्तोत्तरत्वात्। किंच साक्षिवेद्यत्वं तदप्रसक्तौ तन्त्रम्, आत्मा तु न तद्वेद्यः; चिद्रूपत्वात्प्रकाश एवेति। न च—तर्हि सुतरामज्ञानानुपपत्तिस्तेजसीव तमसः, अन्यथा घटादिरालोकमिवात्मापि स्वव्यवहारे ज्ञानान्तरमपेक्षेतेति—वाच्यम्; अज्ञानावृतत्वाद्धटवदज्ञाननिवर्तकान्तरापेक्षा चेत्तर्हीष्टापत्तिः; वृत्तेरेवापेक्षणात्, प्रकाशान्तरापेक्षायां जडत्वस्योपाधित्वात्, प्रकाशत्वेऽप्यज्ञानाविरोधित्वस्योपपादितत्वात्। अत एव सर्वं वस्तु ज्ञाततयाज्ञाततया च साक्षिचैतन्यस्य विषयः, ज्ञानाज्ञानयोः स्वविषयावच्छिन्नयोरेव भानात्। एतेनान्धकारावृतवज्ज्ञानाभावावच्छेदकविषयवच्चाज्ञानावृतस्याप्यप्रकाशेन साक्षिवेद्यत्वायोग इति—निरस्तम्; विषयावच्छेदेनानुभवविरोधात्। ननु—वृत्तेरज्ञानविरोधित्वेऽप्यात्मविषया वृत्तिरिदानीमप्यस्त्येवेति कथं तत्राज्ञानम्; किंच त्वन्मते घटाद्यपरोक्षवृत्तेरपि घटाद्यवच्छिन्नचिद्विषयत्वेन सुतरां चित्यज्ञानासंभवः, न च—विशिष्टचैतन्यरूपजीवविषया वा घटाव-

---

प्रमायाः। **अज्ञाननिवर्तकान्तरापेक्षेति**। अज्ञाननिवर्तकप्रमायां घटकान्तरापेक्षेत्यर्थः। **जडत्वस्येति**। 'यद्यदज्ञातं तत्स्वव्यवहारे स्वान्यप्रकाशापेक्ष[1]मिति' व्याप्तौ जडत्वमुपाधिः, तच्च न चिदन्यत्वम्; येन पक्षेतरत्वरूपता स्यात्, किंतु मिथ्यात्वादिरूपम्। वस्तुतोऽज्ञातत्वं यद्यज्ञानविषयत्वं तदा घटादौ साधनवैकल्यम्, यदि तदवच्छेदकत्वं तदा स्वरूपासिद्धिरपि, एतेयोरन्यतरत्वं[2] तत्तथाप्रयोजकत्वम्[3], अज्ञानविषयतावच्छेदकत्वादेरुपाधित्वं चेति ध्येयम्। **अनुभवविरोधात्**—अज्ञानानुभवविरोधात्। **आत्मविषया वृत्तिरिति**। अहमित्याकारेति

---

[1] पेक्ष्य–क. ग. [2] तरवत्त्वं–क. ग. [3] तथाप्यप्रयोजकत्वं–क. ग.

च्छिन्नचैतन्यविषया वा वृत्तिरज्ञानविषयीभूतकेवलचिदविषयत्वादज्ञानविरोधिनी न स्यादिति—वाच्यम्; 'दण्डी चैत्र' इति वृत्त्या चैत्राज्ञानानभिभवापातात्। घटाकाशज्ञाने महाकाशाज्ञानस्य महत्त्वाज्ञाने पर्यवसानम्। अत एवाकाशो ज्ञात इति प्रतीतिः। न च श्रवणादिजन्यैव वृत्तिरज्ञानविरोधिनी; भ्रमकालीनापरोक्षज्ञानानधिकविषयज्ञानेन कारणान्तरजन्येनाप्यज्ञाननिवृत्त्या[1]वतिप्रसङ्गात्, अनधिकविषयत्वे श्रवणादिवैयर्थ्यात्, सत्यत्वापाताच्चेति—चेन्न; यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति मतेऽज्ञानविशेषः एकाज्ञानपक्षेऽवस्थाविशेषः शक्तिविशेषो वा अविद्यागतो विशिष्टगोचरवृत्त्या निवर्तत एव। प्रपञ्चनिदानभूतं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डार्थगोचरवृत्तिनिवर्त्यमज्ञानं परमवशिष्यते; भेदभ्रमस्यानुभूयमानत्वात्। यथा अयमिति ज्ञानात्तत्राज्ञाने निवृत्तेऽपि सोऽयमित्यभेदगोचरवृत्तिनिवर्त्याज्ञानमवशिष्यते। तथा च विषयकृतविशेषाभावेऽपि

शेषः। न स्यत्—न भवति। अतिप्रसङ्गादिति। शुक्तौ रूप्यं नास्तीति बाधकालेऽपि भ्रमोऽनुवर्तेत, कारणविशेषजन्येनोक्तबाधेन पश्चान्निवर्तेतेति प्रसङ्गादित्यर्थः। सत्यत्वापातात् अधिष्ठानप्रमासामान्यनिवर्त्यत्वाभावेन प्रपञ्चस्य सत्यत्वापातात्। विशिष्टगोचरवृत्त्या अहमित्याकारकवृत्त्या॥

ननु—सोऽयमिति वाक्यजज्ञानं[2] तत्तोपहिते इदन्त्वोपहिततादात्म्यविषयकत्वेन तादृशविषयकाज्ञाननिवर्तकम्, अयमिति ज्ञानं तु नोक्तविषयकम्; अतो न तथेत्याशङ्क्याखण्डार्थत्वेनोक्तवाक्यस्वीकर्तृमतेऽयमिति ज्ञानसमानविषयकमेव सोऽयमिति वाक्यजज्ञानमित्याशयेनाह—तथा चेति। न चोक्तमतमेवाप्रामाणिकमिति—वाच्यम्;

---

1 अज्ञाननिवृत्ता. 2 वाक्यजन्यं ज्ञानं–ग.

कारणविशेषजन्यत्वेन विशेषेण निवर्तकत्वे श्रवणवैयर्थ्यं सत्यताप-

---

एकस्यां शुद्धव्यक्तौ भेदकल्पकाज्ञानस्य तत्तेदंत्वविषयकत्वे मानाभावेन व्यक्तिस्वरूपाखण्डैक्यविषयकत्वेन तन्निवर्तकज्ञानस्यापि तदौचित्यात्। न चोक्तभेदस्य तत्तेदंत्वोपहितप्रतियोग्यनुयोगिकत्वात्तज्जनकाज्ञानमप्युपहितयोरैक्यविषयकम्, न तु व्यक्तिमात्ररूपाखण्डैक्यविषयकमिति—वाच्यम्; उपहितयोर्हि भेदसहिष्णुतादात्म्यमपि नास्ति दूरे भेदासहिष्ण्वैक्यम्। न हि घटाकाशं पटाकाशमिति तादात्म्यप्रमा, किंतु घटाकाशमाकाशमिति। उक्ततादात्म्यस्वीकारेऽपि तस्य भेदाविरोधित्वेन न भेदजनकाज्ञानविषयत्वम्। न ह्यत्यन्ताभेदे तादात्म्यादिसंसर्गप्रमा। घटो घटः तद्व्यक्तिस्तद्व्यक्तिरिति संसर्गबुद्ध्यननुभवात्। तथाचोक्तभेदः शुद्धव्यक्तिप्रतियोग्यनुयोगिकः; नायं स इत्याकारस्तु तत्तेदंत्वयोरुपलक्षणत्वमात्रेण, न तु भेदधीविषयत्वेन। न चैवं—प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकराहित्येन भेदधीरेव न संभवतीति—वाच्यम्; प्रतियोग्यंशे ह्यप्रकारस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन भानम्। तथाच प्रतियोग्यंश इव प्रतियोगितारूपसंबन्धांशेऽप्यवच्छेदकस्योपलक्षणत्वम्; न तु तदवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताभानम्। अत एव शुद्धब्रह्मण्यानन्दचिद्रूपभेदः कल्पितः संगच्छते। एवं च शुद्धव्यक्तिरूपैक्यविषयकाज्ञाननाशकमुक्तवाक्यजज्ञानमुक्तविषयकमेवेति सामग्रीविशेषजन्यत्वमज्ञानविशेषनाशकत्वे प्रयोजकम्। न च—गौरवमिति—वाच्यम्; न ह्युक्तजन्यत्वेन नाशकता, किंतु शक्तिविशेषेणेत्याशयेनाह—**कारणेति**। चैत्रो ब्रह्मेति वाक्यजबुद्ध्याऽज्ञानानिवृत्तेः शक्तिविशेषेण मूलाज्ञाननाशकत्वावश्यकत्वात्करणविशेषादिनिवेशे गौरवं नेति भावः। **सत्यतापत्तिश्चेति**। शक्तिविशेषतो[1]नाशकत्वेऽपि

---

[1] शक्तिविशेषेण विशेषतो–क. ग.

त्तिश्च निरस्ता; अन्यथा सोऽयमित्यत्राप्यगतेः। किंच जीवविषया वृत्तिरविद्यावृत्तिः, न तु प्रमाणवृत्तिः; तस्या एवाज्ञानविरोधित्वात्। तदुक्तं विवरणे—'जीवाकाराहंवृत्तिपरिणतान्तःकरणेन जीवोऽभिव्यज्यत' इति। अस्यार्थः—जीवाकाराहंत्वप्रकारिकाविद्यावृत्तिः, तया परिणतान्तःकरणेनान्तःकरणपरिणामभूतज्ञानरूपवृत्तिसंसर्गेण जीवोऽभिव्यज्यत इति। न च—घटोऽयमिति ज्ञानेन चरमवृत्तिनिवर्त्याज्ञानमपि निवर्तेतामिति—वाच्यम्; तदवच्छिन्नाज्ञातत्वप्रयोजकाज्ञानाविशेषादे-

---

प्रमात्वेन सामान्यतो नाशकत्वस्यापि स्वकिारादाधिष्ठानप्रमासामान्यनिवर्त्यत्वयोग्यत्वस्य प्रपञ्चेऽनपायान्न सत्यतापत्तिरिति भावः। विशेषनिवर्तकत्वेऽपि शक्तिविशेषानादरे दोषमाह—अन्यथेति। अगतेरिति। तत्त्वेदंत्वोपहितयोस्तादात्म्यस्योक्तरीत्याधिष्ठानत्वासंभवात्तत्प्रमात्वेन[1] नाशकत्वे गौरवाच्च शक्तिविशेषेणैव विशेषतो नाशकत्वं युक्तमिति भावः। यथाश्रुते मनोवृत्तेरहमाकारत्वप्रतीतेर्व्याचष्टे—अस्यार्थ इति। तयेति। अभिव्यज्यत इति। क्रियायां कर्तृपदं व्यङ्ग्यतावच्छेदकमहमर्थत्वमाह—परिणतान्तःकरणेनेति। सौषुप्तसूक्ष्मावस्थया परिणतमनःसंसृष्टस्याव्यङ्ग्यत्वाज्ज्ञानरूपेत्युक्तम्। तथाचोक्तवृत्तिश्च परिणतान्तःकरणं च तत्तथा तदभेदेनाभिव्यज्यत इति शब्दार्थः। अहमाकारवृत्तिरविद्यावृत्तिरेव; अप्रमायामविद्याया एव परिणामित्वेन क्लृप्तत्वात्, प्रमायां प्रमाणव्यापारसहकृतस्यैव मनसः परिणामितया क्लृप्तत्वादहमर्थे चक्षुरादिसर्वप्रमाणव्यापारासंभवात्। तस्माद्वृत्त्यन्तमविद्यावृत्तिरूपव्यञ्जकनिर्देशः, अन्तःकरणेत्यन्तं तु व्यङ्ग्यस्य मनोवच्छिन्नचिद्रूपस्य प्रमाणसामान्यव्यापारशून्यताख्यापनद्वारा व्यञ्जकवृत्ते-

---

[1] तत्प्रमाणत्वेन—क.

रेव तदवच्छिन्नज्ञाननिवर्त्यत्वस्य फलबलेन स्वीकारात्। अवतमस इव विषयप्रकाशकालोकस्य सर्वतमोऽनिवर्तकत्वेऽपि किंचित्तमोनिवर्तकत्वम्। तस्मात्सिद्धमाश्रयत्वविषयत्वभागिनी शुद्धचिदिति। एतेन—देहादिभेदो वा अभोक्तृत्वाद्यभेदो वा ब्रह्माभेदो वा अद्वितीयमात्राभेदो वा तद्विशिष्टात्मा वा न तद्विषयः;

रविद्यापरिणामत्वख्यापनायोक्तमिति तात्पर्यार्थ इति भावः। वस्तुतो वृत्तीत्यन्तमभिव्यक्तिक्रियाविशेषणम्। जीवाकारा अहंवृत्तिर्यस्यां तादृश्याः साक्षिरूपाभिव्यक्तेर्विषयो वृत्तिज्ञानरूपेण परिणतमनसा संसृष्टं चैतन्यमिति वाक्यार्थ इत्याशयेन तयेति तृतीया सहार्थिकोक्ता। यदि चाहंवृत्तिरूपेण परिणतमनसेति यथाश्रुतार्थे आग्रहः, तथापि सा वृत्तिरुक्तयुक्त्या न प्रमेति नाविद्यानिवर्तिकेति ध्येयम्। उक्तवृत्ताववियान्यदोषश्चेदपेक्षते तदाऽहमर्थ एव तथा बोध्यः। **तदवच्छिन्नेति**। घटाद्यवच्छिन्नचिदित्यर्थः। **अवतमस इवेति**। क्षीणतमोगतेत्यर्थः। **आलोकस्येति**। घटावच्छिन्न[1]चिज्ज्ञानस्येति शेषः। यथाऽवतमसस्थघटादावालोकस्य गाढतमोरूपसर्वतमोनाशकत्वं नास्ति, गाढतमस एवाभावात्, तथावच्छिन्नचिदाकारज्ञानस्य न मूलाज्ञानरूपसर्वतमोनिवर्तकत्वम्; शुद्धाकारचरमवृत्तेरेव मूलाज्ञानसमानविषयकत्वात्। उपाध्यविषयकत्वे सति चिद्विषयकत्वं हि तयोः समानविषयकत्वमित्याद्युक्तं मिथ्यात्वानुमान इति भावः॥

अभोक्तृत्वाद्यभेदः—भोक्तृत्वाद्यभावत्वविशिष्टचिदभेदः। अभावस्याधिकरणरूपत्वेन चित्युक्तविशिष्टत्वोक्तिः। **तद्विषयः** मूलाज्ञान-

---

[1] घटाद्यवच्छिन्न—ग.

तेषामात्ममात्रत्वे उक्तदोषात्, भिन्नत्वेऽद्वैतक्षतेः, आविद्यकत्वेऽन्योन्याश्रयादित्यनुक्तोपालम्भनमपास्तम्; ब्रह्माभेदादेरात्ममात्रतापक्षे तस्याज्ञानविषयत्वमेव, दोषस्य परिहृतत्वात्। यत्तु प्रसङ्गादुक्तम्— द्वितीयाभावोपलक्षितात्मनोऽज्ञानविषयत्वे तादृशस्यैव चरमवृत्तिविषयत्वं वाच्यम्; तथाच वेदान्तानामप्युपलक्षणरूपप्रकारयुक्तोक्तात्मपरत्वेऽखण्डार्थताहानिः; अकाके काकवदित्यस्येवास्याप्यप्रामाण्यापत्तिः, उपलक्षणस्य मिथ्यात्वादिति; तत्राखण्डार्थवादे वक्ष्यामः। न च—न्यूनाप्यङ्गुलिरधिकमाच्छादयति; आविषयसंबन्धित्वात्, इयं हि विषयसंबन्धिनी कथमधिकमाच्छादयेदिति—वाच्यम्; दत्तोत्तरत्वात्। तस्मादविद्या स्वरूपत आश्रयतो विषयतश्च सुनिरूपा ॥

इत्यद्वैतसिद्धाववविद्याया विषयोपपत्तिः ॥

विषयः। उक्तदोषात् घटाद्यवच्छिन्नचिज्ज्ञानादपि तन्नाशापत्त्यादिदोषात्। अद्वैतक्षतेः उक्ताज्ञाननाशिकाया उक्तभेदादिधियोऽप्रमात्ववारणायोक्तभेदादेः स्वाधिकत्वेन[1] वाच्यतयाऽद्वैतहानेः। अन्योन्याश्रयात् भेदादिसिद्धौ तद्विषयकाज्ञानासिद्धिः, तत्सिद्धौ च तज्जन्यभेदादिसिद्धिरित्यभिमानः। वस्तुतो भेदादेरनादित्वेऽप्यविद्यानाशनाश्यत्वेनाविद्यकत्वसंभवान्नान्योन्याश्रयः। अकाके काकशून्ये। वक्ष्याम इति। उपलक्ष्यस्य व्यक्तिमात्ररूपत्वे तज्ज्ञानस्य न सप्रकारकत्वम्, तथा शब्दाश्रयत्वाद्युपलक्ष्याकाशादेर्ज्ञान[2]स्येत्याद्युक्तमित्यपि बोध्यम्। इयं हि—इयं तु। दत्तोत्तरत्वादिति। अविद्याया अप्यात्मवद्विभुत्वपक्षे न्यूनत्वमेव नास्ति, अविभुत्वपक्षेऽप्यनुभवबलादाच्छादकत्वम्,

---

[1] तात्त्विकस्यैव—ग. [2] रज्ञान—ग.

अथाहमर्थानात्मत्वोपपत्तिः

ततश्चाहंकारादिसृष्टिः। नन्वहमर्थ आत्मैव, तस्य कथमविद्यातः सृष्टिः, न च—सुषुप्तौ स्वयं प्रकाशमानस्यात्मनः संभवेऽप्यनेवंविधस्याहमर्थस्याभावः, यदि च सुषुप्तावहमर्थः प्रकाशेत, तर्हि स्मर्येत ह्यस्तन इवाहंकारः, अनुभूते स्मरणनियमाभावेऽपि स्मर्यमाणात्ममात्रत्वादिति—वाच्यम्; हेतोरसिद्धेस्तर्के इष्टापत्तेः। न ह्यद्यापि स्वप्रकाशात्मान्यत्वमहमर्थे सिद्धमस्ति। आत्मान्यत्वेनाप्रकाशत्वसाधने तेन च तदन्यत्वसाधनेऽन्योन्याश्रयः। न चाहमर्थस्यापरामर्शः, सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति तस्यैव परामर्शादिति—चेन्न; अहंकारस्तावदिच्छादिविशिष्ट एव गृह्यत इत्यावयोः समम्। सुषुप्तौ च नेच्छादय इति कथं तदाऽहमर्थानुभवः? न चेच्छादिगुणविशिष्ट एवाऽहमर्थो गृह्यत इत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिरिति वाच्यम्; गुणिग्रहणस्य गुणग्रहणव्याप्तत्वात्, अन्यथा रूपादिहीनोऽपि घटः प्रथेत। न च

न ह्यविद्यायास्तद्ब्रह्मादेरिव, येन न्यूनत्वं तद्विरोधि स्यात्, किंतु नास्ति न भातीति व्यवहारजनकत्वमित्युत्तरमाविद्यायां विभुत्वस्योक्तव्यवहारहेतुत्वस्य चोक्त्या दत्तमिति भावः॥

तर्कैरित्यादि—अविद्याविषयस्थितिः।

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायामविद्याया विषयनिरूपणम्॥

अथाहमर्थानात्मत्वोपपत्तिः

अभाव इति। तथाचाहंकारोऽनात्मा, आत्मप्रकाशकाले प्रकाशमानत्वाभावादित्यनुमानं मानम्, अहंकारत्वं चाहमिति धीविषयताश्रयत्वम्, शुद्धात्मा च नोक्तधीविषयः; स्वप्रकाशतयैव तद्भानादिति न बाध इति भावः। **हेतौ** उक्ताप्रकाशमानत्वे। **व्याप्तत्वादिति।**

रूपादिरहितानां तेषामसत्त्वं तत्र बीजमिति वाच्यम्; पूर्वरूपनाशाग्रिमरूपानुत्पत्तिक्षणाद्यक्षणादौ तद्विनापि सत्त्वात्। एवं च गुणाग्रहणे कथं गुणिग्रहणम्? तथाच निर्गुण एवात्मा गृह्यत इति स्वीकर्तव्यम्। अनुभवाभावे च न तस्य जागरे परामर्शः। तथाचाज्ञानाश्रयत्वेन सुषुप्तावनुभूयमानादात्मनोऽहंकारो भिन्नः। एवमेवात्मान्यत्वे सिद्धे अस्वप्रकाशत्वसाधने नान्योन्याश्रयः। न च तर्हि 'अहमस्वाप्स'मित्यहमर्थस्य परामर्शानुप्रवेशानुपपत्तिः; तदंशे परामर्शत्वासिद्धेः। एवं सत्यपि यथाऽज्ञानांशे तस्य परामर्शत्वं तथोपपादितमधस्तात्। यद्यप्यहमस्वाप्समित्यादिज्ञानान्नान्य आत्मपरामर्शः, तथाप्यहमर्थस्य सुषुप्ति-

---

न च अहमर्थ एकत्वगुणविशिष्टतया सुषुप्तौ गृह्यते पश्चात्स्मर्यते चेति न व्याप्तिभङ्ग इति वाच्यम्; सुषुप्तौ विशिष्टधीस्वीकारे सुषुप्तित्वभङ्गात्, अहमर्थैकत्वग्रहस्य तार्किकादिविप्रतिपन्नत्वात्, विशेषगुणग्रहस्य गुणिग्रहव्यापकत्वभङ्गाच्च। न हि रूपाद्यविषयको घटादिग्रहो मानासिद्धः। **अनुत्पत्तिक्षणे इति**। यत्क्षणे पाकजरूपादि घटादौ जायते, तदव्यवहितपूर्वक्षणे तस्य नीरूपतावश्यं वाच्या; अन्यथा रूपादिकारणस्य रूपाद्यभावस्यासम्पत्तेरिति भावः। **आद्यक्षणादाविति**। तथाच द्वितीयक्षणादौ घटादिरूपाद्यविषयकप्रत्यक्षापत्तिः; आद्यक्षणे संयोगसन्निकर्षाभावेऽपि संयुक्तसमवायसन्निकर्षसंभवात्, द्वितीयक्षणे रूपादिसत्त्वेऽप्याद्यक्षणे तत्र सन्निकर्षाभावेन द्वितीयक्षणजायमानप्रत्यक्षे रूपादेरविषयत्व[1]संभवादिति भावः। **निर्गुण एवात्मेति**। एवकारात्सगुणात्मनि ग्राह्यत्वव्यवच्छेदः, सगुणात्मा चाहंकार एवेति बोध्यम्। **तस्य** अहंकारस्य। **अज्ञानाश्रयत्वेन** अज्ञानेन सह। **अनुभूयमानादिति**।

---

[1] रूपादेर्विषयत्व—ग.

कालाननुभूतत्वेन तत्काले अज्ञानाश्रयत्वेन चानुभूतात्मन्येव परामर्शत्वपर्यवसानम् । अत एव चिदस्वपतिस्त्रयमस्वपीदिति परामर्शाकारतापत्तिर्निरस्ता ; तत्कालानुभूतान्तःकरणसंसर्गेऽहमित्याकारोपपत्तेः । यत्तूक्तं विवरणे—'अन्तःकरणविशिष्ट एवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं ब्रूमः, न निष्कलङ्कचैतन्ये, तस्य मोक्षावस्थायिनः शास्त्रैकसमाधिगम्यत्वा'दिति, तदत्र न विरोधाय । मोक्षावस्थायिनः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति हेतूक्त्या न निष्कलङ्क इत्युपाधिमात्रविरहिणि प्रत्यभिज्ञाननिषेधेन चान्तःकरणपदस्योपाधिमात्रपरत्वात् । तथा च सुषुप्तावप्यज्ञानोपहित एवात्मा

अविद्यावृत्तिरविद्यात्मोभयविषयिका, न तु संसर्गविषयिका ; सविकल्पवृत्तिः सुषुप्तौ न संभवतीति पूर्वोक्तत्वात् । **स्वयं** अहमर्थाधिष्ठानरूपमविद्योपहितचैतन्यम् । यद्यप्यविद्योपहितत्वेन स्मृतिर्नोपपादयितुं शक्या, सुषुप्तौ तथाननु[1]भवात् ; तथापि वस्तुगत्या यदविद्योपहितं साक्षिस्वरूपं तदाकारवृत्तेः सुषुप्तौ सत्त्वात्तथैव स्मृत्यापत्तिर्बोध्या । साक्ष्यंशे स्मृतिरूपा अहमर्थांशे स्मृतित्वशून्या एकैवाविद्यावृत्तिः, सामग्रीसत्त्वेनाहमर्थविषयकत्वस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्याशयेनाह—**तत्कालेति । यत्तूक्तमिति** । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् ; आत्मनः[2] स्वप्रकाशचिद्रूपत्वेन ज्ञाननाशरूप[3]संस्कारासंभवादित्याशङ्क्येत्यादिः । **विशिष्ट एवेति** । तथाच तत्र वृत्तिज्ञानसत्त्वात्तन्नाश एव संस्कार इति भावः । **निषेधेनेति** । अविद्योपहितेऽप्यविद्यावृत्तेर्विवरणकारसंमतत्वेन संस्काराधीनप्रत्यभिज्ञा[4]संभवात्तदनुक्त्या न्यूनत्वेनेति शेषः । **उपाधिमात्रेति** । नचैवं—मनसः प्रतिसुषुप्तिकालं नाशात्तथापि प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरित्या-

---

[1] तथानुभ—क. [2] प्रत्यभिज्ञानस्यात्मनः—ग. [3] स्वरूप—ग. [4] ज्ञान—क.

गृह्यते । किंचान्तःकरणाविशिष्टे प्रत्यभिज्ञाननिषेधो नाभिज्ञानिषेधोऽपीति न विरोधः ; सुषुप्तावभिज्ञाया एवोक्तत्वात् । न च— यद्यहमर्थो न परामृश्येत, तर्हि 'एतावन्तं कालं सुप्तोऽहमन्यो वे' ति संशयः स्यात्, न त्वहमेवेति निश्चय इति वाच्यम् ; सुषुप्तिकालानुभूतात्मैक्याध्यासादिति गृहाण । यथा पूर्वदिनानुभूतदेवदत्तादभिन्नतयानुभूते चैत्रे सोऽयं न वेति न संशयः, किंतु स एवेति निश्चयः । किंच निश्चये सति संशयाभावनियमः, न तु निश्चयाभावे संशयनियमः । तदुक्तम्—'आरोपे सति निमित्तानुसरणम्, न तु निमित्तमस्तीत्यारोप' इति । न चैतावन्तं कालमहं स्वप्नं पश्यन्नासं जाग्रदासमित्यत्रेवाहमस्वाप्समित्यत्राप्यहमंशे परामर्शत्वानुभवात्कथं तत्रापरामर्शत्वमिति—वाच्यम् ; परामृश्यमानात्मैक्यारोपात्तद्भानांशे परामर्शत्वाभिमानात् । न चापरामर्शे परामर्शत्वारोपो न दृष्ट इति—वाच्यम् ; तद्भिन्ने तत्त्वेनानुभूयमाने परामर्श-

---

शङ्क्य संसारावस्थायां मनसोऽत्यन्तानुच्छेदेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तिरिति यत्समाहितं तत्प्रतिपादकोत्तरग्रन्थरूपाविवरणविरोध इति वाच्यम् ; अन्तःकरणपदस्य पूर्वग्रन्थे उपाधिमात्रपरत्वेप्यन्तःकरणमात्रांश एवोक्तानुपपत्तेस्तच्छङ्कासमाधानयोरौचित्यात् । **अभिज्ञाया इति** । जागरेऽपि स्मृतेरेवोक्तत्वादित्यपि बोध्यम् । **नियम इति** । कादाचित्कसंशयस्तु स्यादेव ; अहमर्थक्षणिकत्ववादिविप्रतिपत्त्यादिना तत्संभवादिति भावः । **तद्भिन्ने** स्मर्यमाणभिन्ने । **तत्त्वेन** स्मर्यमाणाभेदेन[1] । **अनुभूयमान इति** । अनुभवे इति शेषः । **परामर्शत्वेति** । स्मृतित्वेत्यर्थः । तथाचानुभूयमानत्वविशिष्टे स्मर्यमाणभेदारोपस्थले अनुभवे स्मृतित्वमारोप्य तद्बुद्धिविषयस्याभेदारोप इति भावः । स्वरूपतो विषयतश्चा-

---

[1] स्मर्यमाणभेदेन—ग.

त्वारोपदर्शनात् । अत एवाहमर्थस्यात्मान्यत्वे यः पूर्वं दुःखी, सोऽधुना सुखी जात इतिवत् यः पूर्वं मदन्यः सुषुप्तः सोऽधुना अहं जात इतिं धीः स्यादिति—निरस्तम् ; यथा दुःखित्वेन प्राक् ज्ञानं तथा मदन्यत्वेन प्राक् ज्ञानाभावात् । सुषुप्तावहमर्थाप्रकाशवत्तदन्यत्वस्याप्यप्रकाश एव । एवंच प्रागसत्त्वाग्रहणात्पूर्वकालगृहीतेनाभिन्नतया गृह्यमाणत्वाच्च नाहंकारे जन्मप्रत्ययः । विवेकिनां चैतादृग्बुद्धाविष्टापत्तेः । नच—सिद्धेऽहमर्थस्यात्मान्यत्वे परामृश्यमानात्मैक्यारोपः, सिद्धे च तस्मिन् सुप्तावप्रकाशेनाहमर्थस्यात्मान्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति—वाच्यम् ; आत्मान्यत्वसिद्धेः प्रागेवाहमर्थापरामर्शस्य साधनात् । अहमस्वाप्समित्यस्यैवात्मपरामर्शत्वाङ्गीकारेण न दृष्टहानादृष्टकल्पनापत्तिः । अत एव च सुषुप्तावहमर्थप्रकाशे ह्यस्तन इव स्मर्येतेत्यत्र नेष्टापत्त्यवकाशः । किंच ‘एतावन्तं कालमहमित्याभिमन्यमान आस’मिति परामर्शः स्यात् । न चाहमर्थप्रकाशे तदभिमानापादनं कर्णस्पर्शे कटिचालनमिति—वाच्यम् ; तदेव हि तत् । अहमर्थमात्रसापेक्षतया तदभिमानप्रकाशयोरुभयोः

गृहीतभेदस्य ग्रहणस्मरणादिरूपज्ञानद्वयस्य भ्रमत्वमित्यख्यातिमते ग्रहणे स्मृतित्वारोपदर्शनादित्यपि बोध्यम् । **अत एव**—अहमर्थे पूर्वज्ञाना[1]भावादेव । **प्रागसत्त्वाग्रहणात्**—उत्पत्त्यग्रहणात् । **पूर्वकालगृहीतेन**—पूर्वकालीनतया गृहीतेन । तथाचोत्पद्यमानत्वाभावावच्छेदकत्वेन गृहीतपूर्वकालीनत्वस्य ग्रहान्नोत्पद्यमानत्वेन ग्रह इति भावः । यत्त्वहमस्वाप्समिति स्वापक्रियाकर्तृत्वेनाहमर्थपरामर्शो न स्यादिति, तन्न ; पूर्वदिनेऽकार्षमितिवदहंकाररूपानुगम[2]स्योक्तत्वात् । **तदभिमानापादनम्**—तदभिमानपरामर्शापादनम् । **तदभिमान-**

---

[1] पूर्वं ज्ञाना—ग. [2] स्वरूपानुगम—ग.

समव्याप्ततया परस्परप्रकाशेन परस्परपरामर्शापादनस्याव्याधिकरणत्वात् । न च तवापि 'आत्मेत्यभिमन्यमान आस'मिति परामर्शापत्तिः; अहंकारस्य तत्र तन्त्रतया तदभावे तत्रापादयितुमशक्यत्वात् । यत्तु—सुषुप्तावहमर्थो भासत एवं' 'न किंचिदहमवेदिष' मित्यज्ञानपरामर्शस्यात्माद्यज्ञानादन्यादिवाहमर्थाज्ञानादन्यदेवाज्ञानं विषयः; अन्यथा विरोधादिति,

---

प्रकाशयोः—अहमर्थाभिमानस्याहमर्थप्रकाशस्य चेत्यर्थः । **परस्परप्रकाशेन**—अहमर्थतदभिमानयोरन्यतरप्रकाशेन । अहमर्थाभिमानस्याहमाकारवृत्तिरूपत्वेऽपीतरवृत्तिवन्न प्रमाणव्यापारादिसापेक्षत्वम्, किंतु मनःस्थूलावस्थोपहितचिद्रूपाहमर्थमात्रसापेक्षत्वम् । एवमहमर्थप्रकाशस्याप्यहमर्थावच्छिन्नसाक्षिरूपत्वादहमर्थमात्रसापेक्षत्वम् । एवं चोक्ताभिमानस्य साक्षिमात्रभास्यत्वस्य त्वयापि स्वीकारात्सुषुप्तौ तत्प्रकाशावश्यकत्वेन पश्चात्परामर्शापादनं युक्तमेवेति भावः । नन्वहमर्थस्याणुजीवरूपत्वात्सुषुप्तावपि तत्सत्त्वादहमाकारवृत्तौ न तन्मात्रसापेक्षता; किंतु तस्या मनःपरिणामत्वेन मनआदिसापेक्षता, तथाच सुषुप्तौ मनोलयेन त्वन्मनोयोगरूपकारणाभावेन वा न सेति न तत्परामर्शापादनं युक्तमिति —चेन्न; अहमर्थस्याहमाकारवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणा तदनवच्छिन्नसाक्षिणा परामर्शान्यथानुपपत्त्या वा सुषुप्तौ सिद्धिः । नाद्यः; त्वयाप्यनङ्गीकारात् । नेतरौ; परामर्शस्य साक्षिमात्रांश एव व्यवस्थापितत्वात्, सुषुप्तावहमर्थस्य त्वयाप्यभ्युपगतसाक्षिस्वरूपादन्यस्याप्रामाणिकत्वात्, अहमाकारवृत्तिं विनाप्यहमर्थस्य साक्षिवेद्यत्वे तस्यां त्वन्मते मानाभावात्, सुषुप्तौ तदभावस्य कारणाभावप्रयुक्तत्वोक्त्यसङ्गतेश्च । **तन्त्रतयेति** । आत्मेत्यभिमानोऽपि ह्यहमाकारवृत्तिरेव केवलात्मनो वेदान्तैकवेद्यत्वेनाभिमानासंभवात् । **आत्माद्यज्ञानादिति** । यथा तव चिद्रूपात्मांशे नाज्ञानम्; तस्य भासमानत्वात्, किंतु पूर्णा

तदज्ञानविजृम्भितम्; न हि साक्षिवेदनमज्ञानविरोधि। सुषुप्तौ च यथाहमर्थानवभासस्तथोक्तम्। 'न विजानात्ययमहमस्मी' ति[1] सुषुप्तिविषया श्रुतिरपि तदानींतनाहमर्थाज्ञाने प्रमाणम्। न चेयं श्रुतिः 'नात्मानं न परांश्चे'ति सुषुप्तावात्माज्ञानश्रुतिवद्विशेषाज्ञानपरा, 'अहरहर्ब्रह्म गच्छन्ति सति संपद्य न विदु'रित्यात्मवेदनबोधकश्रुतिविरोधेन विशेषाज्ञानपरत्वं युक्तम्, न च प्रकृते तथा; विरोधाभावात्। यत्तु—अहमर्थस्तावत्स्मर्ता, स चाविद्यावच्छिन्नचैतन्यं वा, अन्तःकरणा-

---

नन्दांशे, तथा मन्मतेऽहमर्थांशेऽपि नाज्ञानमिति भावः। **न हीत्यादि**। तथाच चिन्मात्रस्य स्वप्रकाशस्याप्यज्ञातत्वसंभवात्साक्षिवेद्यस्यापि त्वदभ्युपगताहमर्थस्याज्ञातत्वसंभवाच्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति भावः। **न विजानातीति**। 'नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानी'ति छान्दोग्यश्रुतेरर्थतो ग्रहणमिदम्। नाहेति हशब्दः प्रसिद्धौ, दीर्घत्वं छान्दसम्, नाशब्द एव निषेधार्थो (वा) 'अमानोनाः प्रतिषेधार्था' इति शाब्दिकोक्तेः। **नात्मानमित्यादि**।

'नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम्।
प्राज्ञः किंचन संवेत्ति तुरीयं सर्वदृक् सदा'॥

इति गौडपादोक्तश्रुतिर्यथात्मनः परान्यत्वेनाज्ञानं बोधयति। तथा नाह खल्वयमित्यादिश्रुतिरपि परान्यत्वेनाहमर्थाज्ञानं बोधयतीत्यर्थः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्येन दूषयति—**अहरहर्ब्रह्म गच्छन्तीति**। 'सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा'इति श्रुतेरर्थतो ग्रहणम्। **वेदनबोधकेति**। ब्रह्मगमनसत्सम्पत्त्योः कार्योपाधिशून्यसाक्षिरूपेण प्रकाशमानस्वरूपतयोक्तश्रुतेरात्मवेदनबोधकत्वम्॥

---

[1] सुषुप्त.

वच्छिन्नचैतन्यं वा। आद्ये योऽहमकार्षं सोऽहं सौषुप्तिकाज्ञानादि स्मरामीत्यनुभवविरोधः। अन्त्ये त्वहमर्थस्यैव तदनुभवितृत्वं वाच्यम्; स्मृतिसंस्कारानुभवानामेकाश्रयाणामेव कार्यकारणभावात्, 'योऽहमन्वभूवं सोऽहं स्मरामी'ति प्रत्यभिज्ञानाच्चेति—तन्न; दत्तोत्तरत्वात्। उक्तं ह्यविद्यावच्छिन्नचैतन्यमनुभवितृ, तदेव चान्तःकरणावच्छेदेनानुभूयमानं स्मर्त्रिति न तयोर्वैरूप्यम्। नचाविद्यावच्छिन्नाचितोऽपि नैक्यमस्ति, अन्तःकरणरूपोपाधिभेदेन भेदादिति—वाच्यम्; अविद्यावच्छिन्न एवान्तःकरणावच्छेदात्। न च—तथाप्यविद्यान्तःकरणरूपोपाधिभेदेन मठाकाशतदन्तःस्थघटाकाशयोरिवोपहितभेदः स्यादिति—वाच्यम्; दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः। तयो-

---

न चात्मनि प्रकाशमानेऽप्यज्ञानसंभवान्नोक्तश्रुतिविरोध इति—वाच्यम्; शुद्धात्मनि ह्यज्ञानं सतर्कमानासिद्धत्वेनोक्तम्, न तु साक्षिणि; तथाच प्राज्ञो नात्मानं वेत्तीत्येनेन साक्षिस्वरूपे प्राज्ञात्मन्यज्ञानबोधने उक्तश्रुतिर्विरुध्यत एव। न च—श्रुतिबलादेव प्रकाशमाने शुद्धात्मनीव साक्षिण्यज्ञानमुच्यतामिति—वाच्यम्; नात्मानमित्यादि[1]श्रुतिः परामृश्य[2]मानत्वान्यथानुपपत्त्या लोकसिद्धप्रतीतिकाज्ञानस्यानुवादिका; साक्ष्यंशाज्ञानं तु परामृश्यत[3] इति न तल्लोकसिद्धप्रतीतिकमिति नोक्त श्रुत्याप्यनूद्यते। न चैवमप्यात्मवेदनश्रुतिविरोधो न विशेषाज्ञानपरत्वे हेतुः, किंतु प्राज्ञविषयकत्वेनाज्ञानपरामर्शस्याभाव इति स एव वक्तुं युक्त इति—वाच्यम्; परामर्शाभावात्। प्राज्ञाज्ञानाभावसिद्धौ[4] चात्मवेदनबोधकश्रुतिरनावृतप्राज्ञप्रकाशं बोधयतीति कल्प्यते। अत एव

---

1 नात्मानं वेत्तीत्यादि–ग. 2 श्रुतिपरामृश्य–क. ग. 3 न परामृश्यत–ग. 4 सिद्धा–क.

रेवोपाध्योः परस्परमुपहितभेदकत्वम्, यौ परस्परानुपहितमुपधत्तः। अन्यथा कम्ब्ववच्छिन्नग्रीवावच्छिन्नाकाशादन्य एव घटाकाशः स्यात्। न चैवं सुषुप्तावहमर्थाभावे अहं निर्दुःखः स्यामितीच्छया सुषुप्त्यर्थं प्रवृत्त्ययोगः; 'कृशोऽहं स्थूलोभवामी'तिवत् प्रवृत्त्युपपत्तेः। न च—तत्र कार्श्यादिनिष्कृष्टस्य शरीरस्यैव स्थौल्याधिकरणतया विवेकिनामुद्देश्यत्वमिति—वाच्यम्; प्रकृतेऽप्यन्तःकरणादिनिष्कृष्टस्यैव तदुद्देशविषयत्वात्।

गच्छन्त्य इत्यन्तं सति संपद्येत्यन्तं चोक्तश्रुत्योः सार्थकम्; प्राज्ञस्वरूपस्यानावृतप्रकाशत्वेऽपि शुद्धात्मनो न तदित्यर्थकत्वात्। अत एव—कार्योपाधिसंसृष्टत्वेनाभानमेव सत्संपत्त्यादिशब्दार्थ इति—अपास्तम्; तादृशाभानेऽपि शुद्धात्मरूपब्रह्माभानमित्यर्थस्यासङ्गतत्वात्। यथोक्तसत्संपत्त्याद्यादरे तु शुद्धात्मन्येवाज्ञानम्, न तु प्राज्ञ इति ज्ञापयन्ती श्रुतिः प्राज्ञान्यात्मस्वरूपपरेति ध्येयम्॥

अन्य एव घटाकाशः स्यादिति। नन्वत्रेष्टापत्तिः; अन्यथा साक्षिण एव मनस्तद्वृत्तिघटावच्छिन्नतया प्रमातृप्रमाणप्रमेयाद्यभेदः स्यादिति—चेत्, भ्रान्तोऽसि; मनआदिकं हि यद्यपि न साक्षिचैतन्यात्स्वावच्छिन्नं भिनत्ति, तथापि वृत्त्याद्यवच्छिन्नचितः स्वावच्छिन्नाचितं भिनत्त्येवेति कथं प्रमात्रादीनामभेदः? न च—मनसो वृत्तावप्यनुगमात्मकथं तदवच्छिन्नात्स्वावच्छिन्नभेदकत्वमिति—वाच्यम्; मनोभागः शरीरावच्छिन्नः प्रमातुः, शरीरविषयाभ्यामनवच्छिन्नस्तु प्रमाणस्य, विषयावच्छिन्नस्तु प्रमितेरुपाधिः मनोविषयसंबन्धोत्पत्तिकालीना चित्प्रमितिः, उक्तोत्पत्तिपूर्वकालीनाऽज्ञातत्वोपहिता चित्प्रमेयम्, उक्तोत्पत्त्युत्तरकालीना चित्फलमिति, व्यवस्थायाः सिद्धान्तबिन्द्वादौ स्फुटत्वात्। **निष्कृष्टस्येति**। साक्षिगतनिर्दुःखत्वमात्रमुद्देश्यम्, अह-

[1] तदवच्छिन्नाभेदकत्व—क

ननु—'योऽहं सुप्तः सोऽहं जागर्मि' 'योऽहं पूर्वेद्युरकार्षं सोऽहमद्य करोमी'ति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः; अहमर्थस्य भेदात्, कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च; कर्तुर्भोक्तुश्चाहमर्थस्य भिन्नत्वात्, अभिन्ने चैतन्ये कर्तृत्वाद्यभावात्, तदारोपस्याप्यभावात्, देहादावतिप्रसङ्गाच्चेति—चेन्न; सुषुप्तौ कारणात्मना स्थितस्यैवोत्पत्त्यङ्गीकारेण सर्वोपपत्तेः। नच—'अथ हैतत्पुरुषः स्वपिती'त्यारभ्य 'गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन' इत्यादिश्रुतौ मनआदीनामेवोपरमोक्तेर्नाहंकारोपरम इति वाच्यम्; मनस उपरमे तेनैवाहंकारोपरमस्यापि प्राप्तेः। अहंकारो ह्यनुभवामीत्यात्मानुबन्ध्यनुभवस्याहं कर्तेत्यचिदनुबन्धिकर्तृत्वादेश्चाश्रयः

मंशस्य त्ववर्जनीयेच्छाविषयत्वम्, परस्यायं ग्रामो मे भवत्वित्यादौ परसंबन्धांशस्येवेति भावः। न च—चिन्मात्रं निर्दुःखमस्त्वितीच्छापत्तिरिति—वाच्यम्; चिन्मात्रत्वेनाज्ञानात्। निर्दुःखानुभवोऽस्त्वितीच्छा तु जायत एवेति ध्येयम्॥

कर्तृत्वाद्यभावादिति। तन्मतेऽहंकारस्यैव कर्तृत्वादिस्वीकारादिति शेषः। **तदारोपस्याप्यभावादिति**। अहं करोमीत्यादिप्रतीत्या अहंकार एव कर्तृत्वादिसिद्ध्या मानाभावेन चैतन्ये कर्तृत्वाद्यारोपस्याप्यभावादित्यर्थः। **स्थितस्येति**। अहंकारस्वरूपस्य तत्तत्परिणामेऽप्यत्यन्तोच्छेदाभावेन तत्परिणामावस्थानुगतत्वादैक्यप्रत्यभिज्ञादिकं युज्यत इति भावः। **आत्मानुबन्धीति**। आत्माभिन्नेत्यर्थः। यद्यप्यहमर्थस्य चिदघटितत्वेऽपि घटः स्फुरतीत्यादाविवानुभवाश्रयत्वं संभवति, तथाप्यहमिति प्रत्ययेऽवच्छिन्नानुभवरूपेणाहमर्थभानात्, अवच्छिन्नानुभवस्य चानवच्छिन्नात्मानुगतत्वात्, आत्मानुबन्धित्वेनात्मानुबन्ध्यनुभवावच्छेदकमनसस्तादृशानुभवाश्रयत्वेनोक्तिरिति बोध्यम्। अचिदनु-

चिदचित्संवलनात्मकत्वादध्यस्तः । तस्य चाचितोऽन्तःकरणस्योपरमे उपरतिः । 'अथातोऽहंकारादेशः अथात आत्मादेश' इति श्रुतिरपि पृथगुपदेशेन पार्थक्ये प्रमाणम् । नन्वात्मनस्त्वन्मते 'स एवाधस्ता' दित्युपदिष्टेन भूम्नेवाहंकारेणाप्यैक्येऽपि पृथगुपदेशो युक्तः । नच—भूमात्मनोर्भिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धयोः पृथगुपदेश ऐक्यार्थः, द्वयोः सार्वात्म्यायोगात्, अहंकारस्य

बन्धीति । अचित्परिणामेत्यर्थः । तथाचाहमर्थस्यावच्छिन्नचिद्रूपेण कर्तृत्वादिपरिणामाश्रयत्वेन चानुभवाच्चिदचिद्घटितत्वमिति भावः । **उपरतिरिति** ॥

ननु—सङ्कल्परूपवृत्तिविशिष्टं मनः, अहमाकारवृत्तिविशिष्टोऽहंकारः, तथाच मनोलयोक्त्या नाहंकारलयलाभ इति—चेन्न; 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्से' त्यादिना वृत्तिमात्रमुक्त्वा, 'एतत्सर्वं मन एवे'त्यनेन श्रुतौ सर्ववृत्त्युपहिते[1] मनस्त्वोक्त्या, 'गृहीतं मन' इत्यादिश्रुतावपि मनःसर्ववृत्त्युपहितोक्तेः, अन्यथा 'सुषुप्तिकाले सकले विलीन' इत्यादिश्रुतीनां सुषुप्तेः सुषुप्तित्वस्य च व्याघातात् । न हि सुषुप्तावहमाकारवृत्तिरध्यवसायादिवृत्तिर्वा केनाप्यनुभूयते । यत्तु वृत्तिसामान्याभाव एवोपरतिः प्रकृतश्रुत्यर्थः, न तु लय इति—तत्तुच्छम्? मनसो वृत्त्यवस्थारूपस्थौल्यत्यागे सूक्ष्मतैवावाशिष्यते, सैव च तस्य लयः; कारणस्थ[2]सूक्ष्मावस्थाया एव शास्त्रे लयशब्देनोच्यमानत्वात् । यदपि-मन आहंकारिकं न त्वहंकार इति—तन्न; उक्तसाङ्ख्यप्रक्रियाया 'अणवश्चे'ति सूत्रभाष्यादिदूषितत्वात् ॥

प्रत्यक्षसिद्धयोरिति । भेदस्य ज्ञातत्वेन श्रुतितात्पर्याविषयत्वमित्यर्थः । **पृथगुपदेशः** सार्वात्म्येन पृथगुपदेशः । **ऐक्यार्थः** अत्यन्ताभेदतात्पर्यकः । **सार्वात्म्यायोगादिति** । सार्वात्म्यं हि बाधाया-

---

[1] वृत्त्युपहितस्य-ग.　　[2] कारणस्य—ग.

त्वात्मैकत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य पृथगुपदेशो भेदार्थ इति–वाच्यम्; अहमर्थादन्यस्यात्मनो भूमाख्यब्रह्माभिन्नत्वेन प्रत्यक्षासिद्धत्वात्तयोरप्युपदेशो भेदार्थः, अहमर्थस्य तु ब्रह्माभिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तयोरुपदेश ऐक्यार्थ एव किं न स्यादिति—चेन्न; अहंकाराद्भिन्नात्मनो भूमरूपब्रह्माभिन्नत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वेऽपि तदभिन्नत्वस्यापि तदासिद्धतया उभयोः सार्वात्म्योपदेशानुपपत्तिसहकारेणास्याः श्रुतेस्तयोरभेदपरत्वमुचितम्, प्रकृते चाभेदपरत्वे विरोधः; जडाजडयोरैक्यायोगात् । नच—त्वन्मते भूमा-

मध्यासे वा सामानाधिकरण्यात् भूता[1]त्मान्यन्नास्तीत्येवंरूपम्, भूतात्मा[1]नौ सर्वात्मकावित्येवंरूपं वा । तत्र द्वयोरधिष्ठानत्वे मानाभावादेकस्यैवानादिसाधारणसर्वदृश्यानुगतसच्चिद्रूपतया प्रतीयमानत्वसंभवाच्च पृथगुपदिश्यमानयोरत्यन्ताभेदं विना उक्तसार्वात्म्यमनुपपन्नमिति प्रतिसन्धानद्वारात्यन्ताभेदे द्वयोः सार्वात्म्योपदेशतात्पर्यमिति भावः । **पृथगुपदेशो भेदार्थ इति ।** परिच्छिन्नस्याहंकारस्य स्वरूपेण न सार्वात्म्यम्, किंतु सर्वात्मकचिदात्मघटितत्वेनेत्येतज्ज्ञापयितुं 'अथात आत्मादेश' इत्यादिकमुक्तम् । न चैवं 'अथातोऽहंकारे'त्यादिकमनुक्त्वा 'अथात आत्मे' त्याद्येवोच्यताम्, तावतैव ब्रह्मात्मनोरैक्यसंभवादिति–वाच्यम्; आत्मपदस्य लोकेऽहमर्थ एव प्रयोगात्, शुद्धात्मनः सार्वात्म्यबोधनासंभवात् । अहंकारादेशवाक्योत्तरमात्मादेशवाक्योक्तौ तु पौनरुक्त्यप्रतिसन्धानद्वारात्मपदस्य शुद्धात्मपरत्वनिश्चयेन शुद्धात्मनः सार्वात्म्ये उक्ते तद्घटितत्वेनाहंकारस्य सार्वात्म्योक्तिरिति निश्चयसंभवः, तथा चोक्तरीत्याहंकारातिरिक्तात्मन्यात्मपदतात्पर्यनिर्णायकत्वेन पृथगुपदेशो भेदार्थः इति भावः । **जडाजडयोः** अहमर्थब्रह्मणोः । **ऐक्यायोगात्** अत्यन्ता-

[2] भूमा–ग.

हंकारात्मनां बिम्बप्रतिबिम्बमुखस्थानीयाविद्योपाधिकब्रह्मजीव-चिन्मात्रत्वसंभवेनाहंकारस्य जीवात्पार्थक्यासिद्धिरिति—वाच्यम्; 'यत्र नान्यत्पश्यति' 'स एवाधस्ता'दित्यादिना भूमस्वरूपोक्त्यनन्तरं यत्रेत्याद्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात्स इति पारोक्ष्यनिर्देशाच्च द्रष्टुर्जीवादन्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणार्थं 'अथातोऽहंकारादेश' इत्यहंकारेण भूम्नि निर्दिष्टेऽहंकारस्य देहादिसङ्घातेऽविवेकिप्रयोगदर्शनात्तद्भेदप्रसक्तौ निष्कृष्टाहंकारकेवलात्मस्वरूपमादाय 'अथात आत्मादेश' इति द्रष्टृभेद उच्यत इत्येतादृशार्थ-

भेदायोगात्। जडत्वं चात्र परिच्छिन्नत्वादिज्ञापनायोक्तम्, तेन परमतेऽहमर्थस्यानु[1]रूपस्याजडत्वस्वीकारेऽपि परिच्छिन्नत्वादिस्वीकारावश्यकत्वाद्ब्रह्मैक्यासंभव इति भावः। **अविद्योपाधिकब्रह्मजीवेति।** अविद्याबिम्बप्रतिबिम्बरूपब्रह्मजीवेत्यर्थः। **पार्थक्यासिद्धिरिति।** तथाचाहमर्थस्य शुद्धात्मभेदेऽपि सुषुप्तौ तदभानाद्युक्तिरसङ्गतेति भावः। **यत्र नान्यादित्यादि।** यत्र ब्रह्मणि अन्यद्दृश्यं अन्यो द्रष्टा पश्यतीत्यादिरूपा त्रिपुटी नास्तीत्यर्थः। **द्रष्टुरिति।** भूम्नीत्यादिः। **भूम्नि निर्दिष्ट इति।** अहंकारादेशवाक्ये यस्य सार्वात्म्ये तात्पर्यं तद्भूमाभिन्नम्; द्वयोः सार्वात्म्यायोगादिति ज्ञापिते सतीत्यर्थः। **अविवेकीति।** अहङ्कारेत्यस्योच्चारयितृशक्तत्वेऽपि चिदचित्संवलितस्योच्चारयितुरविवेकेनैव ग्रहः। शुद्धात्मनि प्रयोगो यद्यप्युक्तार्थरूपशक्यसंबन्धज्ञानात्, तथापि शुद्धात्मस्वरूपज्ञानस्य प्रमात्वान्नाविवेकाधीनत्वम्। अहमर्थस्याविद्याप्रयुक्तत्वेन गृहीतुरविवेकित्वमुक्तमिति बोध्यम्। **द्रष्टृभेद इति।** आत्मादेशवाक्यं शुद्धात्मसार्वात्म्यबोधनद्वाराहंकारादेशवाक्यस्य सर्वात्मकचिद्घटिताहंकारे तात्पर्यमुक्तरीत्या ग्राहयतीत्यहंकारशुद्धात्मनोर्भेदे पर्यवसन्नम्[2]। यदि चाहंकारवाक्यस्थाहंकाराहमादिपदा-

[1] अणु—ग. [2] पर्यवसानम्—क. ग.

परत्वेन बिम्बप्रतिबिम्बकल्पनाया अत्रासंभवात् । संभवे वा अविद्योपाधिकजीवस्याहंकारत्वोक्तिः स्थूलारुन्धतीन्यायेन। अत

नामपरोक्षैकरसशुद्धचिति लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वमात्मादेशवाक्यस्योच्यते, तथाप्यहंकाररूपशक्यार्थसार्वात्म्यानुपपत्तिधीपूर्वकं तद्विविक्तशुद्धे लक्षणया तात्पर्यग्राहकत्वेनोक्तभेदपर्यवसानमक्षतामिति बोध्यम् ॥

नन्वहंकारशब्देनाविद्याप्रतिबिम्बितचिद्रूपजीवोक्तावप्युक्तरीत्या प्रसक्तभेदवारणम्, पश्चादात्मादेशवाक्येन शुद्धमादाय द्रष्टृभेदोक्तिश्च संभवतीत्यत आह—**संभव इति । स्थूलारुन्धतीति** । यथा अरुन्धतीनिकटस्था स्थूला ताराऽरुन्धतीयमित्युक्त्वा प्रदर्श्यते ; सूक्ष्मत्वेनारुन्धत्याः प्रथमतो दर्शनासंभवात्, पश्चान्नेयमरुन्धती किंतु तन्निकटस्था सूक्ष्मतारेत्युक्त्वा अरुन्धतीप्रदर्शनात्पूर्ववाक्यस्यारुन्धतीज्ञाने तात्पर्यनिश्चयात्प्रदर्शिततारयोर्भेदपर्यवसावम्, तथाहंकारशब्देनाविद्याप्रतिबिम्बमहंकाराश्रयचैतन्यमुच्यताम् । अपरोक्षचैतन्यस्याहंकारशब्देनैव लोके व्यवहारादविद्याप्रतिबिम्बादिशब्दानामलौकिकत्वात्तेन शब्देन निर्देष्टुमशक्यत्वात्, पश्चादात्मादेशवाक्येन तस्योक्तरीत्या शुद्धसार्वात्म्यतात्पर्यनिश्चय[1] इत्यहंकारशब्दलक्षिताविद्याप्रतिबिम्बस्य शुद्धात्मभेदे वाक्यपर्यवसानमप्युच्यताम्, तथापि नास्माकं क्षतिरिति भावः। न चैवमहंकारशब्दवाच्यतैवाविद्याप्रतिबिम्बे स्यादिति—वाच्यम् ; । तथासति सुषुप्तौ विशेषगुणराहित्येनाहंकारपदवाच्यभानानुपपत्तितादवस्थ्यात् । नच—श्रुतिः पार्थक्ये प्रमाणमिति प्रतिज्ञाहानिरिति—वाच्यम् ; अहंकारपदवाच्यस्य श्रुतावनुक्तत्वेऽप्यहंकारशब्देनोक्तस्य निरुपाधिकात्मपार्थक्ये श्रुतिः प्रमाणमिति प्रतिज्ञातार्थस्य हानाभावादिति ध्येयम् ॥

अत एव—'स एवाधस्ता'दित्यादिवाक्यस्य भूमात्मैकत्वपरत्वा-

---

[1] तात्पर्ये निश्चय—ग.

एव—'स एवेदं सर्वम्' 'अहमेवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्व'-मित्याद्युपसंहाराणां 'स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्ता'-दित्युपक्रमैः 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इत्यादिस्मृतिभिश्च सर्वगतत्वपरत्वेन न सार्वात्म्यपरत्वम्, येनाहंपदस्य निष्कृष्टाहंकारचैतन्यपरत्वं स्यात्। सर्वगतत्वं चानेकेष्वपि संभवत्येव। भूमात्मोपदेशाभ्यामेव ब्रह्मात्मैक्यसिद्ध्या मध्येऽहंकारोपदेशवैयर्थ्यं चेति—निरस्तम्। 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित' इति प्रश्नानन्तरं किं क्वचिदधिष्ठानत्वमात्रं पृष्टम्, परमार्थतः क्वचिदधिष्ठितत्वं वा। आद्ये स्वे महिम्नीत्युक्त्वा द्वितीये भूमातिरिक्तमेव

देव। **सर्वगतत्वं चेति**। वाच्यत्वज्ञेयत्वादिष्विवेति शेषः। **स्वे महिम्नीत्युक्त्वेति**। स्वकीये प्रपञ्चरूपे महिम्नि स्थित इत्यर्थकं स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इत्युक्त्वेत्यर्थः। ननु यदि स्वे महिम्नि स्थितस्तर्हि 'राजा गजाश्वादिमहिमस्थ' इत्यादौ स्वसमानसत्ताके भोगसाधने महिमपदप्रयोगात् प्रपञ्चस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वप्राप्त्या सद्वृत्तिभेदप्रतियोगित्वादिरूपस्य वस्तुपरिच्छेदादेः प्राप्त्या ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वरूपभूमत्वव्याघात इत्याशङ्कायां [1] गोऽश्वमहिमेत्याचक्षत इत्यादिना कृतायां, नात्र महिमशब्द उक्तार्थकः; उक्तदोषात्' किंतु स्वशब्दस्य स्वाध्यस्तरूपस्वीयार्थकत्वात्तदन्वययोग्यत्वात् सङ्कोचकाभावाच्च दृश्यमात्रमेव तदर्थः, महिमशब्दो ह्युत्कर्षवाची, स च राजादौ स्वामित्वादिद्वारा गोऽश्वादिकमिव ब्रह्मणि भासकत्वादिद्वारा दृश्यमात्रमपीत्याशयेन 'नाहमेवं ब्रवीमीति होवाचे'त्यनेन निरस्तायामिति शेषः। **द्वितीय इति**। द्वितीयकोटिनिषेधे 'यदि वा नो महिम्नीति' वाक्येनोक्त इत्यर्थः। हेत्वा-

---

[1] गौण एवमिह महिमे—ख. ग. गो एवमिह महिमो—क.

नास्तीत्येतदर्थपर'अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित' इति पूर्ववाक्यानुसारेण 'स एवाधस्ता'दित्यादेरपि सार्वात्म्यपरत्वे निश्चिते

काङ्क्षायामिति शेषः । **अन्यो ह्यन्यस्मिन्निति ।** सत्यद्वयं चेत्तदा भूमत्वमेव व्याहतम् । उक्तं च पूर्वमेव 'यत्र नान्यत्पश्यती' त्यादिना वाक्येनाद्वैतब्रह्मणो भूमस्वरूपत्वम् । अतः सत्यस्य भूमान्यस्याभावाद्भूम्नो नान्यप्रतिष्ठितत्वं परमार्थत इति श्रुत्याशय इति भावः । **पूर्ववाक्यानुसारेणेत्यादि ।** पूर्ववाक्यादद्वितीयतया ब्रह्माणि प्रमिते तच्छेषीभूतं भूमात्मनोरैक्यं स एवेत्यादिनोच्यत इत्यवश्यं वाच्यम् ; अन्यथा पूर्वापरवाक्यवैयर्थ्यात् । न हि पूर्वापरवाक्ये उपास्यत्वेन भूमानं आत्माभिन्नभूमानं वा प्रतिपादयतः, येनोपासनापरत्वेन तत्सार्थक्यमुच्येत । तल्लक्षणास्वीकारेऽपि [1] श्रुतकल्पनाद्दृष्टार्थत्वसंभवेऽदृष्टार्थकोपासनापरत्वे गौरवम् । द्वैतसामान्यविरोध्यद्वैतस्य ज्ञाने उपासनाया असंभवश्चेति भावः । **निश्चित इति ।** 'स एवाधस्ता'दित्यादावधस्तादित्यस्याधरमिति, उपरिष्टादित्यस्योर्ध्वमिति, पश्चादित्यस्यापरमिति, पुरस्तादित्यस्य पूर्वमिति, दक्षिणत इत्यस्य दक्षिणमिति, उत्तरत इत्यस्योत्तरमित्यर्थः ॥

यद्यपि 'दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति'रिति सूत्रे सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यो अस्तातिप्रत्ययः स्वार्थे विहितः, 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषा'मिति सूत्रेण च पूर्वादिभ्योऽसिप्रत्ययोऽस्तातद्यर्थे विहितः, तद्योगे तेषां क्रमेण पुरादय आदेशाश्च विहिताः, 'अस्ताति चे'ति सूत्रेण चास्तातियोगेऽपि तेषां पुरादय आदेशा विहिताः, तत एव ज्ञापकाच्च नासिप्रत्ययस्यास्तातिप्रत्ययबाधकत्वम् , 'पश्चा'दिति सूत्रे चापरशब्दस्य पश्चभावोऽस्तात्यर्थे आतिप्रत्ययश्च विहितः, 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसु'जिति सूत्रे

---

[1] श्रुतहान्यश्रुत–क. ग.

एकत्रैव वाक्ये उपक्रमादिकल्पनेनार्थान्तराकल्पनात्, कल्प्यमानस्य च प्रकृतार्थानुपपादकत्वात्, सर्वगता जातिरिति

चास्तात्यपवादकोऽतसुच्प्रत्ययो विहितः, 'उपर्युपरिष्टा'दिति सूत्रे चोर्ध्वशब्दस्योपादेशो रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययावस्तातेर्विषये विहिताः, तथाचाधस्तादित्यादेरधरे अधरादित्याद्यर्थकत्वमपि ; तथापि पूर्ववाक्यानुसारेण प्रकृते सार्वात्म्यपरत्वनिश्चयादधरमित्याद्यर्थकत्वम्, तथाचाधरो देशः कालो दिक् स एवेत्याद्यर्थपर्यवासनम्। अत्र निश्चितोपक्रमस्यैवोपसंहारस्थार्थनियामकत्वात्, परमते पूर्ववाक्यानुसरणानादरेऽपि सन्दिग्धार्थकोपक्रमस्य नोपसंहारनियामकत्वम्, किंतुवाक्यशेषेण 'स एवेदं सर्व'मित्यनेनैव निर्णीतार्थकेनोपक्रमस्यार्थनिर्णय इत्यपि बोध्यम् ॥

एकत्रैव—'स एवाधस्ता' दित्यादावेव। पूर्ववाक्यमननुसृत्ये[1]-त्येवकारार्थः। 'तरति शोकमात्मवित्' 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' 'सुखं भगवो विजिज्ञासे भूमैव सुखं नाल्पे सुखम्, यत्र नान्यत्पश्यति स भूमे' त्यादिपूर्ववाक्यपर्यालोचनेनाज्ञाते सत्यसुखापरिच्छिन्नाद्वितीयात्मन्येव सप्तमप्रपाठकतात्पर्यनिश्चय इति भावः। **अर्थान्तराकल्पनात्** सर्वगतत्वमात्रस्यार्थस्य कल्पनाया असंभवात्। **प्रकृतार्थेति**—अद्वितीयभूमात्मैक्येत्यर्थः। 'स एवाधस्तादि' त्यादेः सर्वगतत्वपरत्वेऽपि न परेष्टस्य भूमात्मनोर्भेदस्य सिद्धिः ; स एवाहमेवात्मैवेत्येवकारत्रयेणाधारादिषु भूमाद्यन्ययोगव्यवच्छेदबोधने[2] भूमादित्रयैक्यस्य पर्यवसानादित्यपि बोध्यम् ननु—'अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित' इति वाक्यं नोक्तरीत्या भूम्नि प्रतिष्ठितत्वनिषेध[3]हेतुभूतस्य द्वैतभावस्य[4] बोधकम्, किंतु भूमा नान्यप्रतिष्ठितः ; अनादिषु साक्षादसंबन्धात्कार्येषु तादात्म्यात् यो हि यस्मादत्यन्तभिन्नः[5] स तत्र प्रतिष्ठित उच्यते, यथा राजा गजादावित्येतदर्थपरम् ; तत्राह—सर्वेति।

---

[1]मनुसृत्ये—ग. [2]बोधनेन—ग. [3]निषेधे-ग. [4]द्वैतभावस्य—क. ख. [5]न्ताभिन्न—क.

पक्षे व्यापकजातेरिव भूम्नोऽप्यन्याधिष्ठितत्वसंभवात्, 'सर्वं समाप्नोषी' त्यादिश्रुतेः सार्वात्म्यपरत्वस्योपपादितत्वात्। नापि मध्येऽहंकारोपदेशवैयर्थ्यम्; ब्रह्मण आपरोक्ष्यायाहंकारैक्योक्तेः।

सर्वजातीयसर्वेत्यर्थः। घटत्वादिजातिस्तादात्म्येन घटादौ स्वरूपसंबन्धेन चान्यत्र यथा संबद्धा, तथा परमते भूमा कार्यमात्रे तादात्म्येनानादिषु स्वज्ञानविषयत्वादिसंबन्धेन संबद्ध इति जातेरिव भूम्नः सर्वप्रतिष्ठितत्वं न विरुद्धम्। कार्यरूपान्यप्रतिष्ठितत्वं तु नतरां विरुद्धमिति नोक्तार्थ-परमुक्तवाक्यमिति भावः। अथवा—भूमान्य एवान्यत्र प्रतिष्ठितो न तु भूमा; व्यापकत्वात्, यद्धि क्वचिदेव संबद्धं तत्प्रातिष्ठितमुच्यते इत्येतत्परा 'यदि वा नो महिम्नी' त्याद्य 'न्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित' इत्यन्तश्रुतिः 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित' इति तु सर्वव्यापकत्वपरमित्याशयेन स एवे-त्यादिना व्यापकत्वमुपपादितम्। तथाच सार्वात्म्यपरत्वोक्तिर्न युक्ता, 'यत्र नान्यत्पश्यती' त्यादिकं तु यत्र विषये नान्यत्कर्तृ पश्यतीत्याद्यर्थ-कतया भूम्नो दुर्ज्ञेयतापरम्, तत्राह—**सर्वगतेति**। तथाच जात्यादौ सर्वप्रतिष्ठितत्वव्यवहारात् क्वचिदेव संबद्धं प्रतिष्ठितशब्दार्थ इत्यसिद्धम्। किंच 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित' इत्यनेन सर्वव्यापकत्वोक्तौ 'यदि वा नो महिम्नी' त्यनेन सर्वाव्यापकत्वमुच्यत इति वाच्यम्; भावाभावयोरेव ताभ्यां प्रतीयमानत्वात्, अन्यथा यदि वेत्यनेन क्वचिदेव संबन्धत्वा-भावस्य सर्वव्यापकत्वपर्यवसन्नस्य बोधने पौनरुक्त्यापाताच्च। तथाच परमते सर्वव्यापकत्वतदभावयोर्विरोधेन बोध्यत्वं न संभवति, निष्प्र-योजनं चेति भावः। **उपपादितत्वादिति**। सम्यक् अभेदान्यसंबन्ध-विलक्षणेन तादात्म्येन आप्नोषि संबध्यसे ततो हेतोः सर्वोऽसीत्यर्थ-स्योपपादितत्वादित्यर्थः। **श्रुतिविरोधेन** उक्तरीत्या भूमात्मैक्यश्रुति-विरोधेन। **सार्वात्म्यपरत्वमिति**। व्यापीत्यस्य सर्वतादात्म्यपरत्वात्सर्व-

न च—त्वन्मते प्रत्यगर्थरूपस्यात्मन एवापरोक्षैकरसत्वेन तदैक्योक्त्यैवापरोक्ष्यासिद्ध्या अहंकारेऽविद्यमानसार्वात्म्योक्त्ययोग इति वाच्यम्; आत्मसंबन्धेनैवाहंकारोऽप्यपरोक्ष इत्यात्मैक्यादेवापरोक्ष्यं यद्यपि सिद्धम्, तथाप्यहंकारे आपरोक्ष्यस्य सुप्रसिद्धत्वादहंकारोक्तिर्नायुक्ता। यत्तु—

भूमा नारायणाख्यः स्यात्स एवाहंकृतिः स्मृतः।
जीवस्थस्त्वनिरुद्धो यः सोऽहंकार इतीरितः॥
अणुरूपोऽपि भगवान्वासुदेवः परो विभुः।
आत्मेत्युक्तः स च व्यापी

इत्यादिस्मृत्या श्रुतेः सार्वात्म्यं नार्थः; किंतु सर्वगतत्वम्—इति। तन्न; श्रुतिविरोधेन स्मृतेरेव सार्वात्म्यपरत्वम्, न तु स्मृत्या श्रुतेरन्यथानयनम्। न च—मोक्षधर्मे—

'अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मा परात्परः।
योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम्॥

मूर्तसंयोगिरूपविभुपरत्वे विभुपदवैयर्थ्यात्, व्यापकत्वस्य सङ्कोचकाभावाच्च। तादात्म्येनान्तरङ्गसंबन्धेन व्यापकत्वसंभवे बहिरङ्गेण स्वीयज्ञानविषयत्वादिसंबन्धेन तदुक्त्ययोगात्। यद्यपि सिद्धान्ते न सर्वमूर्तसंयोगित्वं भूम्नि, तथाप्यपरिच्छिन्नत्वादियुक्तमेव विभुपदार्थः। **अणुरूपोऽपि**। उपास्यरूपेण परिच्छिन्नोऽपि ज्ञेयरूपेणापरिच्छिन्न इत्यर्थः। **जीवस्थः** अविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवाश्रितः, **अनिरुद्धः** अविद्याकामकर्मभिरिहामुत्रसञ्चारित्वेन न निरुद्धः। **सोऽहंकार इति**। तथाच तदुपलक्षितापरोक्षचिदभेदतात्पर्येण स एवाहंकृतिरित्युक्तम्। एवं च सर्वजीवप्रत्यक्चैतन्यरूपशुद्धात्मैव भूमेत्याह। **अणुरूप इत्यादि**। **वासुदेवः** वसति सर्वभूतेषु दीव्यति चेति वासुदेव इत्यर्थः।

सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः' ॥

इत्यनेन 'सैव हि सत्यादय' इति सूत्रेण चाहंकारस्यात्मत्वम्, अन्यथा व्याप्तयुक्तिरयुक्ता स्यादिति—वाच्यम्;

अहंकारस्यात्मत्वमिति। अनिरुद्धो हीत्यादिस्मृतौ पितामहादिजगन्निर्मातृत्वेन 'आत्मन एवेदं सर्व'मित्यादिश्रुत्युक्तात्मन्यहंकारपदप्रयोगात् 'सैव हि सत्यादय' इति सूत्रेणैकस्याः सत्यविद्यायाः प्रतिपादकतया निर्णीते 'स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मे'त्यादि 'तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एतस्मिन्मण्डले यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्योपनिषदह'मिति बृहदारण्यके दक्षिणाक्षिगतपुरुषेऽहंपदनामत्वोक्तेश्चाहंकारस्यात्मत्वमित्यर्थः। व्याप्तयुक्तिः अपरिच्छिन्नत्वोक्तिः। महदादिपदैरिति शेषः। वस्तुतः—

'परमात्मेति यं प्राहुः साङ्ख्ययोगविशारदाः।
तस्मात्प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तद्विदुर्जनाः॥
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं लोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात्।
अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मा परात्परः॥
योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम्।
सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः॥
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्।
अहंकारप्रसूतानि महाभूतानि पञ्च च' ॥

इति मोक्षधर्मवाक्ये महदहङ्कारपदयोः साङ्ख्यसिद्धमहदहङ्कारावर्थः, तौ च मन्मते भगवद्वीक्षणचिकीर्षे; तथा चोक्तवाक्येऽहंकारस्यात्मत्वोक्तिर्मौढ्यादेव। अत एव—

'तस्य चिन्तयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः।
अहंकारस्ततः' इत्यपि मोक्षधर्मे स्थानान्तरे उक्तम्। 'महा-

'अहंकारश्चाहं कर्तव्यं चे'ति श्रुतेः 'महाभूतान्यहंकार' इति स्मृतेरहंकारस्य व्यापकत्वासंभवात् 'अहं मनुरभव'मित्यादाविवाहंपदस्य निष्कृष्टाहंकारचैतन्यपरत्वात् । ननु—अनयोः श्रुतिस्मृत्योर्महत्तत्त्वकार्यं मनआदीनां कारणं वैकारिकादिभेदेन त्रिविधमहंकारादिपदवाच्यं विषयः, न त्वहमर्थः; तथा च स्मृतिः—

महत्तत्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् ।
क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत ॥

इत्यादेरविरुद्धार्थमादायोपपत्तेः । विरुद्धार्थत्वकल्पनायां 'बुद्धिरव्यक्तमेव चे'त्यत्र क्षेत्रे प्रयुक्तबुद्धिशब्देन संविद उक्तौ

नात्मे'ति मोक्षधर्मोक्तमहत्तत्त्वस्य मायावृत्तिरूपवीक्षणरूपत्वं तद्विशिष्टे स्वरूपत्वं[1] वा विवक्षितं बोध्यम् । 'यथा सौम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं ह वै तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते' इत्यादि 'मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च अहंकारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं चे'त्यादि प्रश्नोपनिषद्यात्माश्रितत्वेनोच्यमानमनआद्यन्तरिन्द्रियचतुष्टयमध्ये 'महाभूतान्यहंकार' इत्यादि 'एतत् क्षेत्रमि'त्यन्तगीतावाक्ये च क्षेत्रमध्ये चाहंकारस्य पाठान्न तस्यात्मत्वमित्याशयेनाह—**अहंकारश्चेत्यादि** । **व्यापकत्वासंभवात्** इन्द्रियक्षेत्ररूपाहंकारादिव्यापकात्मस्वरूपत्वासंभवात् । **अहं पदस्येति** । अनिरुद्धो ही'त्यादिस्मृतौ 'स यो हैत'मित्यादिश्रुतौ चाहंकाराहंपदयोरित्यर्थः । लक्षणयेति शेषः । तथाच शुद्धात्मा नाहंकारादिपदमुख्यार्थ इति भावः । **मनआदीनां** मनइन्द्रियभूतानाम् । **कारणं** यथाक्रमं हेतुः । **वैकारिकादिभेदेन** सात्त्विकराजसतामसभेदेन ।

---

[1] तद्विशिष्टेश्वररूपत्वं—ग.

संविदोऽपि क्षेत्रत्वापत्तिः । न च—बुद्धिशब्दस्य नानार्थत्वम्, न त्वहंकारस्यात्मातिरिक्तार्थकत्वमिति—वाच्यम्; 'दम्भाहंकारसंयुक्ता' इत्यादौ देहेऽहंबुद्धौ गर्वे च प्रयोगेण 'गर्वोऽभिमानोऽहंकार' इत्यभिधानेन चाहमर्थवाचित्वनियमाभावात्, तथाचात्मवाच्यहंशब्दोऽस्मच्छब्दासिद्धः । अहंकारशब्दोऽनात्मवाची । तत्पर्यायस्त्वहंशब्दो मान्ताव्ययमिति—चेन्न; मान्तदान्तत्वभेदेनार्थभेदकल्पनमयुक्तम् । सर्वेषामेव तेषामहमिति प्रतीयमानाहंकारविषयत्वमेव; पर्यायतयैव प्रयोगदर्शनात् । अहंकारातिरिक्तात्मानि प्रयोगस्तु लक्षणया; मान्तदान्तत्वेनानिर्धारिताहंशब्दस्याहंकारे प्रयोगदर्शनस्य नियामकत्वात् । यथा—

प्रतीयमानेति । चिदचिद्ग्रन्थिरूपेति शेषः । यथा 'अहंकारश्चाहंकर्तव्यं चे'ति श्रुतौ 'महाभूतान्यहंकार' इति स्मृतौ चाहंकारपदस्य चिदचिद्ग्रन्थिविषयत्वम् । तथा 'दम्भाहंकारसंयुक्ता' इत्यादावप्यहंकारगते धनित्वाभिजातत्वादिरूपोत्कर्षे अहंकाराभेद[1]विवक्षया तद्विषयत्वम् । उक्तग्रन्थिश्चाहामिति शब्देन प्रतीयत इति मान्तदान्तयोरर्थभेदे मानाभावः । अत एवाहन्ताऽहंभाव इत्यादिना उक्तग्रन्थिभावः प्रतीयते । न हि दान्तशब्दादहंभावादिपदं सिध्यति, अत एवाविद्याऽहंमतिरित्युक्तग्रन्थिर्बुद्धेः पर्याय इति भावः । नन्वहंकाराहंपदयोरुक्तग्रन्थौ प्रयोगो नैकरूपेण बोधक इति भिन्नार्थकत्वमास्ताम्, तत्राह—**पर्यायतयैवेति** । एकरूपेण बोधकेत्यर्थः । **प्रयोगस्तु** अहं ब्रह्मास्मीत्यादिप्रयोगस्तु । **प्रयोग दर्शनस्य** लौकिकवैदिकभूरिप्रयोगदर्शनस्य । **नियामकत्वादिति** । शुद्धात्मलक्षणायामिति शेषः । अहंकारशब्दोऽनात्मवाचीति वदतस्तव

---

[1] भेद–क. ग.

'अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मा परात्परः ।
योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् ॥ इति ।
'सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः' ।

इत्यत्र लक्षणयाऽहंकारशब्द आत्मनीति । यत्तु—अहमर्थे आत्मानात्मधर्मदर्शनमसिद्धम्; कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वादिति, तत्र कर्तृत्वादेरनात्मधर्मत्वं यथा तथा वक्ष्यामः । ननु—अनात्म-

---

मतेऽप्यहंकारशब्द आत्मनि लाक्षणिकः, तथाच तद्वदहंशब्दोऽप्यहंकारवाची मान्तदान्तसाधारण आत्मनि लाक्षणिक इत्याह—यथेति ॥

नन्वहंकाराहंपदयोरुक्तग्रन्थिवाचित्वे परकीयोक्तग्रन्थावपि तत्प्रयोगापत्तिरिति—चेन्न; त्वन्मतेऽप्यहंकारमान्ताहंपदयोः परकीये क्षेत्रे प्रयोगापत्तेः । अथ जातिविशेषपुरस्कारेण परकीयक्षेत्रेऽहंकारोऽस्ति अहमस्मीति प्रयोग इष्ट एवेति ब्रूषे, तर्हि ममापीष्ट एव । एतावांस्तु भेदः—तव शक्त्या मम तु लक्षणया । मम ह्युच्चारयितृतावच्छेदकवत्त्वेनाहंकारदान्तमान्ताहंपदानां स्वोच्चारयितरि शक्तता[1], तव दान्ताहंपदस्यैवेति । एवं च मम शुद्धात्मनोऽनुच्चारयितृत्वेन लक्ष्यत्वम् 'महत्तत्त्वं भगवतो वीक्षणम्, तस्माद्विकुर्वाणात्तदवस्थमायापरिणामः सिसृक्षारूपोऽहंकारस्त्रिगुणात्मकमायापरिणामत्वात्सात्त्विकादिरूपेण त्रिविधः । पूर्वपूर्वपरिणामावस्थमायाया एवोत्तरोत्तरपरिणामं प्रति परिणामित्वेनाहंकारस्य सात्त्विकाद्यंशेन मनआदिसात्त्विकादिपरिणामसंभवात्सात्त्विकादेर्मनआदिहेतुत्वोक्तिः । तस्य च क्रियाशक्तित्वेनाहंकारपदवाच्योच्चारयितृसाम्यादहंकारपदेन गौण्या वृत्त्या बोध्यते इत्याशयेन क्रियाशक्तिरित्युक्तमिति बोध्यम् ॥

---

[1] शक्यता—क. ग.

धर्मत्वेऽपि कर्तृत्वादेस्तदाश्रयस्याभानेऽपि कर्तृत्वादिकमात्मनि भासताम्, 'गौरोऽह'मित्यत्र शरीरगतगौरत्वमिवेति—चेन्न; दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः, तत्रापि देहत्वेनाभानेऽपि गौरत्वमनुष्यत्वादिना तत्प्रतीतेः। अनुमानं च—अहमर्थः, अनात्मा, अहंप्रत्ययविषयत्वात्, शरीरवत्। न चाहमर्थान्तर्गताधिष्ठानभूतचितोऽपि तत्प्रत्ययविषयत्वात्तत्र व्यभिचारः; येन रूपेणाहंप्रत्ययविषयता तेन रूपेण तस्याप्यनात्मत्वात् स्वरूपेणाहंप्रत्ययाविषयत्वाभावान्न व्यभिचारः। अहमर्थः, आत्मान्यः, अहंशब्दाभिधेयत्वात्, अहंकारशब्दाभिधेयवत्। नचात्रासिद्धिः पर्यायताया दर्शितत्वात्। न च—त्वयाप्यात्मनो गौरोऽहमित्यनात्मारोपाधिष्ठानत्वं मा न भूवं भूयासमित्यादिना परमप्रेमास्पदत्वमहमर्थस्य स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारेणात्मनः स्वप्रकाशत्वं चोक्तम्, तत्सर्वमहमर्थस्यानात्मत्वे न युक्तं स्यादिति-

---

तत्रापि गौरोऽहमित्यत्रापि। तत्प्रतीतेः गौरत्वाद्याश्रयप्रतीतेः। तथा चानुभूयमानारोपस्थले[1] धर्माध्यासस्य प्रतिबिम्बरूपत्वं धर्म्यध्यासव्याप्यत्वं वेति नियमेन प्रकृते प्रतिबिम्बरूपत्वाभावे धर्म्यध्यास आवश्यकः। अत एव 'सुरभि जल'मित्याद्यनुभूयमानारोपे धर्म्यध्यासावश्यकत्वम्। स्मर्यमाणसौरभाद्यारोपे तु क्वचित्तदभावेऽपि न क्षतिरिति भावः। **विषयत्वादिति।** विशिष्टबुद्धेः शुद्धविशेष्यकत्वनियमाङ्गीकारेऽपि विषयत्वं किंचिद्रूपावच्छिन्नं निवेश्यम्। शुद्धे तु विषयत्वं न केनापि रूपेणावच्छिन्नमिति भावः। **अहंशब्दाभिधेयत्वात्** मान्ताहंपदवाच्यत्वात्। वाच्यत्वमात्रे परमते व्यभिचारीति विशेषणम्—**अहंकारशब्देति।** परमते मान्ताहंपदाहंकारपदवाच्ययो-

---

[1] स्थाने—ग.

वाच्यम्; इदम इवाधिष्ठानावच्छेदकत्वेनाधिष्ठानत्वोक्तेः। परमप्रेमास्पदत्वमहमर्थे आत्मैक्यारोपात्। न चैवमन्योन्याश्रयः; सुषुप्तिकालीनप्रकाशाप्रकाशाभ्यां वैधर्म्येण भेदसाधनात्। न चाहमर्थप्रेम्णोऽन्यस्य प्रेम्णोऽननुभवः; परामर्शसिद्धसुषुप्तिकालीनतादृशप्रेमानुभवस्य सत्त्वात्। न चाहिते हितबुद्ध्या प्रेमोत्पत्तिदर्शनेऽप्यप्रेमास्पदे प्रेमास्पदतारोपो न दृष्ट इति—वाच्यम्; अहमर्थे आत्मैक्यारोपनिबन्धनं प्रेमास्पदत्वम्, न तु स्वाभाविकमिति ब्रूमः, न तु प्रेमास्पदत्वारोपम्। अहमर्थात्मनोर्भेदेऽप्यहमर्थस्य प्रकाशाव्यभिचारः स्वप्रकाशात्मसंबन्धं विना न घटत इति सोऽपि तत्र प्रमाणमिति नायुक्तिलेशोऽपि। न च—

समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान्भवेत्।
विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत्॥'

इति वाचस्पत्युक्तेरन्तःकरणगताप्रेमास्पदत्वस्यैवात्मनि प्रतीत्या-

---

रनात्मत्वात्साध्यसाधनावैकल्यम्। अधिष्ठानावच्छेदकत्वेन आधारतावच्छेदकत्वेन[1]। यथाश्रुतेऽनवच्छिन्नचित एव मूलाविद्याविषयत्वरूपेण गौरत्वाद्यध्यासाधिष्ठानत्वेनासङ्गतिः। सुषुप्तिकालीनेति। सुषुप्तौ निर्विकल्पकसुखधीरेव प्रेमोत्पादिका, प्रेम च नेच्छा; येन सिद्धसुखे न स्यात्, किंतु स्नेहरूपवृत्तिविशेषः। अथवा सुषुप्तीत्यादेः सुषुप्तिकालीनस्य प्रेममूलानुभवस्येत्यर्थः। तथा च सुषुप्तौ सप्रकारकज्ञानेच्छयोरसंभवेऽपि सुषुप्तानुभवजन्यस्मृत्या सौषुप्तसुखे उत्तरकालसत्त्वेनेच्छा अहमर्थविषयिका[2] नेत्यर्थः। नायुक्तिलेशः न किमप्ययुक्तम्। रूपेण—धर्मेण। विषयः—अधिष्ठानम्। रूपवान्—धर्मवान्। अप्रेमास्पदत्वस्यैवेति। एव-

---

[1] आरोपात्पूर्वमधिष्ठानगतत्वेन—ग.   [2] र्थाविषयिका—क.

पत्तिरिति—वाच्यम्; किमधिष्ठानगतधर्मस्यारोप्येऽभानमापाद्यते, आरोप्यगतधर्मस्याधिष्ठाने भानं वा। नाद्यः; यद्धर्मवत्तया ज्ञायमानेऽधिष्ठाने आरोप्यनिवृत्तिस्तस्यैवारोप्येऽभाननियमेन प्रकृते तदभावात्। न द्वितीय; अधिष्ठानगतधर्मप्रतीत्यविरोधिन आरोप्यगतस्याधिष्ठाने भानेऽपि प्रकृतेऽविरोधात्। आत्मैक्याध्यासकाल एव प्रेमास्पदत्वसंभवेनारोप्येऽप्यप्रेमास्पदत्वाप्रतीतेः कुतो विषये तत्प्रतीतिः? यथा इदमिति

कारादात्मगतस्य प्रेमास्पदत्वस्यान्तःकरणे प्रतीतिव्यवच्छेदः। **अधिष्ठानगतधर्मस्य**—अधिष्ठानधर्मसामान्यस्य। **तस्यैवेति**। अधिष्ठानधर्मसामान्यस्यारोप्ये [1]भानाभावे तु इदंत्वादेः रूप्यादौ भानं न स्यात्। परस्परधर्माध्यासो भाष्ययुक्त्यादिसिद्धो विरुध्येतेति भावः। **प्रतीत्यविरोधिनः**—प्रतीतिप्रतिबध्यधीविषयान्यस्य। **आरोप्यगतस्य** रज्वाद्यारोप्यसर्पादिगतस्य भीषणत्वादेः। **अविरोधादिति** यदुक्तं तद्विवेचयति—**आत्मैक्येति**। प्रेमास्पदत्वेन भासमानात्मैक्येत्यर्थः। **प्रेमास्पदत्वसंभवेन** आरोप्ये भासमानप्रेमास्पदत्वसंभवेन। प्रेमास्पदत्वं हि प्रेमविषयतायोग्यत्वं सुखत्वेन भासमानत्वरूपं, तस्य च मनआद्यध्यासपूर्वमेवात्मनि प्रतीतेस्तदभावविशिष्टतया मनआदेर्नात्मन्यध्यासः, नतरामुक्ताभावस्यात्मन्यध्यास इति भावः। **यथेति**। यत्त्विदंत्वादिनाधिष्ठानज्ञानस्य रजताद्यध्यासहेतुत्वादिदंत्वादिना रजतादिकं भायात्, प्रेमास्पदत्वादिना तु नाधिष्ठानज्ञानं किल कारणमिति, तच्छोभते; येन रूपेणाधिष्ठानस्य भ्रमे भानं तेन रूपेण तज्ज्ञानस्य भ्रमे हेतुत्वेन प्रेमास्पदत्वेन ज्ञानस्यापि हेतुत्वात्, पूर्णसुखरूपेणावृतत्वेऽपि साक्षिसुखस्येदानीमनावृतत्वात्, उक्तप्रेमास्पद-

---

[1] मानाभावे—ग.

रजताध्यासकाल एव रजते अनिदन्त्वाप्रतीतिः। यत्तु कैश्चित्परिह्रियते—सुखानुभवरूपस्यात्मनोऽहमर्थाद्भेदेनैव सुखमनुभवामीत्यादौ प्रतीतिरिरिति, तन्न; वैषयिकसुखानुभवस्यात्मान्यत्वात्। न च—मोक्षेऽहमर्थाभावेनात्मनाशो मोक्ष इति बाह्यमतापत्तिः, प्रेमास्पदस्याहमर्थस्य त्वन्मतेऽपि नाशात्, तदन्यस्य शून्यस्य तन्मतेऽप्यनाशादिति—वाच्यम्; औपाधिकप्रेमास्पदनाशेन बाह्यमतप्रवेशापत्तौ शरीरनाशेऽपि तदापत्तेः। एतावताहमर्थस्य मुक्त्यनन्वयेऽपि 'माममृतं कृधि' 'ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास'मिति श्रुतिरपि चैतन्यगतमेवामृतत्वं विषयीकरोति' 'अहं पुष्टः स्यामि'तीच्छेव स्वसमयविद्यमानशरीरवृत्तिपुष्टिम्। न च—'शरीरं पुष्टं स्या'दिति शरीरमात्रे पुष्टेच्छावत्

त्वस्याध्यासपूर्वं भानसंभवात्। **कैश्चित्**—परमतानुयायिभिः। **भेदेनैवेति**। तथा चाहंकारस्य नात्मन्यैक्यारोप इति तस्य प्रेमास्पदत्वासंभव इति भावः। **वैषयिकेति**। यद्यप्यात्मैव सुखस्वरूपम्, तथापि सुखमनुभवामीत्यादौ विषयसंबन्धजन्यवृत्त्यवच्छिन्नात्मैव सुखपदवाच्य इति स एव तत्र विषय इति भावः। **आत्मान्यत्वात्** यादृशे अविद्योपहितात्मन्यहंकारैक्याध्यासस्तद्वैलक्षण्यात्तद्वृत्तेरहमर्थभेदस्य प्रतीयमानस्याश्रयत्वात्। वैषयिकसुखानुभवेऽहमर्थ[1]भेदधीः, अहमर्थाधारे[2] अविद्योपहिते त्वैक्यधीरेवेति भावः। स्वभावतः सुखरूपेण भासमानं यत्तस्य न मन्मते नाशः, मनस्तु शरीरमिव न तथेति तन्नाशो मोक्षे न दोष इत्याह—**औपाधिकेति। माममृतं कृधीति**। 'यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते। कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधी'ति

---

[1] नुभवेऽर्थ–क. ग. [2] र्थाधिष्ठाने–ग.

'आत्ममात्रं मुक्तं स्या'दितीच्छाया अदर्शनेन मुक्तेरनिष्टत्वापत्तिरिति—वाच्यम्; इच्छासमयेऽन्तःकरणाध्याससंभवेन यद्यपि नात्ममात्रगतमुक्तीच्छा, तथापि विशिष्टगतमुक्तीच्छाया एव विवक्षितविवेकेन विशेष्यमात्रगतमुक्तिविषयत्वपर्यवसानात्तस्यामिष्टत्वोपपत्तेः। न चाहमर्थस्यान्तःकरणग्रन्थित्वे मम मन इति धीर्न स्यात्; चिदचिद्ग्रन्थिरहंकारः, अचिन्मात्रमन्तःकरणमिति भेदेन षष्ठ्युपपत्तेः। न चैवं—'मनः स्फुरति मनोऽस्ती'त्यादिज्ञानादहमिति ज्ञानस्य वैषम्यानुभवो न स्यात्; चिदचित्संवलनविषयत्वाविशेषादिति—वाच्यम्; संवलनं हि न संबन्धमात्रम्, किंतु तादात्म्येन प्रतिभासः। स च तत्र नास्तीति विशेषात्। ननु—सर्वापि भ्रान्तिर्भ्रंशविषया, अन्यथा निरधिष्ठानकभ्रमापत्तेः, नचाहमिति बुद्धेर्भ्रंशत्वमनुभूयते; कल्प्यते

श्रुतिः। **अनिष्टत्वापत्तिरिति।** अहमर्थधर्मत्वेन नाशित्वापत्त्या परमपुरुषार्थत्वाभावापत्तिरित्यर्थः। **विशेष्यमात्रेति।** इच्छाभासकसाक्षिणाहमर्थभासनादिच्छोल्लेखकालेऽहमर्थोल्लेखेऽपि विवेकिनामहमर्थविविक्तात्मगतत्वेनैव मुक्ताविच्छा। अविवेकिनामपि यस्य दुःखमूलवत्वं तत्र तदुच्छेदोऽस्त्वितीच्छायाः शुद्धात्मनि तदुच्छेदरूपमुक्तिविषयकत्वेन पर्यवसानम्; तस्यैव दुःखमूलाज्ञानवत्त्वात्। शरीरं पुष्टं स्यादितीच्छोल्लेखस्तु युक्त एव; शरीरत्वेनात्मनि शरीरस्याध्यासाभावात्, आत्मतादात्म्याविशेषितशरीरत्वेनैवेच्छाभासकसाक्षिणा भासनादिति भावः। **नास्तीति।** स्फुरतीत्यादौ स्फुरणादेराश्रयत्वमाख्यातेनोल्लिख्यते, न तु तादात्म्यमिति भावः। स्फुरणत्वाद्यवच्छिन्नस्य तादात्म्यमवच्छेदकत्वं वा तत्रोल्लिख्यते, स्फुरणत्वादि त्वनावृतचित्त्वादिकम्। अहमित्यादौ ऽवविद्योपहितचित्त्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यमुल्लिख्यत इति वा विशेषो

चेत्, आत्मेति बुद्धेरपि द्व्यंशत्वं कल्प्यतामिति—चेन्न; किमिदं द्व्यंशविषयत्वम्? अधिष्ठानारोप्यविषयत्वं चेत्तर्हीष्टापत्तिः; अहमर्थमिथ्यात्वस्यैव द्वितीयांशविषयत्वे प्रमाणत्वात्। आत्मेत्यत्र तु द्व्यंशविषयत्वे नैवं प्रमाणमस्ति, येन तथा कल्प्यते। न च द्व्यंशविषयत्वं भिन्नभिन्नप्रकारावच्छिन्नाधिष्ठानारोप्यविषयत्वम्; रजतत्वसंसर्गारोपनिबन्धनेदंरजतमिति प्रतीतौ व्यभिचारात्। न हि—रजतत्वेऽपि तत्र कश्चन

बोध्यः। **इष्टापत्तिः** अहमिति प्रतीतेर्द्व्यंशत्वे इष्टापत्तिः। **रजतत्वसंसर्गारोपेति**। यत्रानुभूयमानारोपस्थले शुक्तौ रजतस्य भेदग्रहान्नारोपः, किंतु रजतत्वस्य; तत्रोक्तभेदग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वात् समानाकारज्ञानस्यैव नव्यमते प्रतिबन्धकत्वात्, तत्रेदं बोध्यम्। वस्तुतो रजतादितादात्म्यारोपस्थलेऽपि रजतत्वादेः शुक्त्यादौ प्रकारत्वेनारोपसामग्रीसत्त्वाद्रजतत्वादेश्चानुपस्थितत्वादेवाभानाद्रजतत्वसंसर्गारोपे न विप्रतिपत्तिरिति ध्येयम्। **निबन्धनेति**। घटितेत्यर्थः। इदं रजतमिति प्रतीतेर्वृत्तिद्वयावच्छिन्नसाक्षिरूपत्वेनारोपवृत्तिघटितत्वं बोध्यम्॥

भिन्न[1]प्रकारावच्छिन्नयोर्भानानियमो वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम्। अहमर्थाध्यासे तु भिन्नप्रकारावच्छिन्नयोर्भानमस्त्येव; अज्ञोऽहं स्फुराम्यहमित्यविद्योपहितचित्त्वानावृतचित्त्वादिनैव चितो भानात्। अहमित्येव कदाचिदुल्लेखस्तु रजतमित्येवोल्लेख इव तावन्मात्रस्येष्टसाधनत्वज्ञानात्। न चैवं—'मनः स्फुरति' 'अहं स्फुरामी'ति धियोरवैलक्षण्यापत्तितादवस्थ्यमिति—वाच्यम्; मनःशब्देन मनस्त्वमात्रस्य अहंशब्देन मनोदेहावच्छिन्नचित्त्वरूपस्योच्चारयितृतावच्छेदक-

---

[1] अभिन्न—ग.

प्रकारो भासते; रजतादेस्तत्र प्रकारत्वकल्पने मानाभावात्। तत्कल्पनां विनैवोपपत्तेः, तथा कल्पनायामतिप्रसङ्गादप्रयोजकत्वाच्च। यद्वा—अत्राप्य'हं स्फुरामि' 'अहमस्मी'ति द्व्यंशता भात्येव 'रूप्यं स्फुरति' 'रूप्यमस्ती'त्यत्रेव। इयांस्तु विशेषः—यत्तत्रेदंत्वावच्छिन्नस्फुरणमधिष्ठानमितीदं रूप्यमिति धीः, इह तु स्फुरणमात्रमधिष्ठानमिति स्फुरामीत्येव बुद्धिः। न च—भ्रमस्याप्यध्यस्तत्वेनाधिष्ठानत्वायोगः, भ्रान्तोऽसि। स्फुरणं चैतन्यं ब्रूमः, न त्वविद्यावृत्त्यादिकम्। एवं च न प्रत्यक्षमहमर्थस्यात्मत्वे प्रमाणम्। नाप्यनुमानम्। तथा हि—अहमर्थो मोक्षान्वयी, तत्साधनकृत्याश्रयत्वात्, संमतवत्, इत्यत्र विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावः। न हि कृत्याश्रये मोक्षान्वयित्वं क्वचित्संप्रतिपन्नमस्ति; सामान्यव्याप्तेः स्वर्गसाधनकृत्याश्रये ऋत्विजि स्वर्गानन्वयेन व्यभिचारात्। अहमर्थः, अनर्थनिवृत्त्याश्रयः, अनर्थाश्रयत्वात्, संमतवत्, इत्यत्र शरीरे

स्योल्लेखादित्याशयेनाह—यद्वेति। द्व्यंशता भिन्नप्रकारावच्छिन्नाधिष्ठानारोप्योभयस्फुरणम्। स्फुरणस्वरूपमधिष्ठानम्। स्फुरणत्वविशिष्टस्याध्यस्तत्वेऽपि नाधिष्ठानत्वम्, किंत्वाधारत्वम्; पूर्णानन्दस्वरूपस्यैवाविद्याविषयत्वेनाधिष्ठानत्वात्। अहमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचित्तु नाधारोऽपीति तत्राधिष्ठानत्वोक्तिर्मौढ्यादेव। न च—ज्ञानस्य ज्ञेयाधिष्ठानत्वेन सा तथेति—वाच्यम्; यदधिष्ठानं तस्यारोप्यज्ञानस्वरूपत्वम्, न त्वारोप्यज्ञानत्वेनाधिष्ठानत्वमित्यस्यासकृदुक्तत्वात्। विशेषव्याप्ताविति। मोक्षान्वयित्वमोक्षसाधनकृतित्वाभ्यां व्याप्तावित्यर्थः। सामान्यव्याप्तेः यद्यत्साधनकृतिमत्तत्तदन्वयीति व्याप्तेः। ऋत्विजीति। अपरिक्रीतत्वे सतीति विशेषणेऽपि ज्ञातेष्ट्यादिकृत्याश्रये

व्यभिचारः । न च तत्रानर्थाश्रयत्वमसिद्धम्; 'अहमज्ञ' इति प्रतीत्या अहमीव 'स्थूलोऽहमज्ञ' इति प्रतीत्या शरीरेऽपि तत्सत्त्वात्, अन्यथा असिद्धिप्रसङ्गात् । अनात्मत्वं, नाहमर्थ-वृत्ति, अनात्ममात्रवृत्तित्वात्, घटत्ववदित्यत्र कृत्याश्रयावृत्तित्व-मुपाधिः । नापि 'कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' 'स प्राणमसृजत हन्ताह-मिमास्तिस्रो देवता' इत्यादौ जगत्कारणे सति प्राणमनःसृष्टेः पूर्वमहंत्वोक्तेः 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी'त्यवधारणेन शुद्धात्मनोऽहंत्वोक्तेरनवद्यस्य ब्रह्मणोऽहमुल्लेखोक्तेः,

अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः ।

पित्रादौ पुत्रगतपूतत्वादिफलाभावेन व्यभिचारः । **तत्सत्वात्** अज्ञान-संबन्धरूपानर्थसत्त्वात् । नन्वज्ञानस्यानादिसंबन्ध एव हेतुः, शरीरे त्वाधिष्ठानगताज्ञानस्य संबन्धश्च शरीराध्यासकाले जातस्तत्राह—**अन्य-थेति** । उक्तहेतूकरणे इत्यर्थः । नन्वबाधितमज्ञानाश्रयत्वं हेतुरस्तु; शरीरे तु तद्बाधितमिति चेत्, भ्रान्तोऽसि; अहमर्थेऽपि मन्मते तस्य बाधितत्वेनासिद्धेर्हेतुत्वप्रसिद्धेश्च[1] मां प्रति दुष्टस्य हेतोस्त्वया प्रयोक्तु-मशक्यत्वात् । **उपाधिरिति** । न च मुक्तौ साध्याव्यापकत्वम्; तस्यां साध्यतावच्छेदकविशिष्टस्य सन्दिग्धत्वेन पक्षसमत्वात्,[2] निश्चित-साध्यवत्युपाध्यसन्देहात् । न चाहं करोमीत्यहमर्थान्तर्गताधिष्ठानचितोऽपि कृत्याश्रयत्वात्तत्र मुक्तेर्वर्तमानत्वात् त्वन्मते मुक्तेरहमर्थावृत्तित्वानिश्च-यात्त्वां प्रत्युपाधेः साध्याव्यापकत्वेनोक्तहेतुर्निर्दोष इति —वाच्यम्; उक्तचित एव मुक्तिस्वरूपत्वेन तत्र तस्या अवर्तमानत्वात् । **'स प्राणमसृजते'ति** । 'प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं

---

[1] हेत्वप्रसिद्धेश्च–ग.	[2] पक्षसत्त्वात्–ग.

स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोः ॥

इत्यादौ मोक्षान्वयोक्तेश्चैताः श्रुतयः प्रमाणम्, विशिष्टवाचकस्यैवाहंपदस्य लक्षणया निष्कृष्टाहंकारचैतन्ये प्रयोगात्। लक्षणाबीजभूताऽनुपपत्तिरुक्ता। एतेन—'मामेव ये प्रपद्यन्त' इत्यादिस्मृतयोऽपि व्याख्याताः। अत एव 'तद्योऽहं सोऽसा' वित्यादावपि लक्षणाऽऽश्रयणीया; विशिष्टवाचकत्वेन क्लृप्तस्य विशेष्ये लक्षणाया आवश्यकत्वात् ॥

इत्यद्वैतसिद्धावहमर्थस्यानात्मत्वोपपत्तिः.

मन' इत्यादिप्रश्नोपनिषत्। **इत्यादाविति**। 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते योऽणिष्ठस्तन्मनः आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते योऽणिष्ठः स प्राण इत्यन्तोऽयं छान्दोग्यश्रुतिः। **विशिष्टवाचकस्य** उच्चारयितृतावच्छेदकविशिष्टवाचकस्य। प्राणादिस्रष्टरि ब्रह्मैक्येन ज्ञेयात्मनि चाहंपदोच्चारयितृत्वाभावाल्लक्षणाऽऽवश्यकी। न हि त्वन्मतेऽपि प्राणादिसृष्टेः पूर्वमुच्चारयितृ ब्रह्मेति सम्प्रतिपन्नम्। यो यदा स्वोच्चारयिता[1] तमेव ह्युच्चारयितृतावच्छेदकत्वोपलक्षितचैत्रत्वादिना अहंपदं बोधयति शक्त्येति भावः। **एतेन** वाच्यार्थान्वयासंभवे लक्षणावश्यकत्वेन। **व्याख्याता इति**। मां चिन्मात्रमेव प्रपद्यन्ते तत्त्वमस्यादिश्रुत्या साक्षात्कुर्वन्तीत्याद्यर्थकत्वेनेत्यादिः ॥

तर्कैः सारस्वतै रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः।
दुरन्तध्वान्तनाशायाहमर्थस्य नात्मता ॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायामहमर्थस्यानात्मत्वोपपत्तिः.

---

[1] चोच्चारयिता—ग.

अथ कर्तृत्वाध्यासोपपत्तिः.

ननु—कर्तृत्वं यद्यनात्मधर्मः स्यात् कथमात्मनि भासेत? न च—जपाकुसुमस्थं लौहित्यं स्फटिक इवान्तःकरणगतं कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यते, न तु तात्त्विकम्; निर्विकारत्वश्रुतिविरोधात्, सुषुप्तौ बुद्ध्यभावेऽकर्तृत्वदर्शनाच्चेति—वाच्यम्; एवं हि 'रक्तं कुसुम'मितिवत् कदाचिन्मनः कर्त्रिति प्रत्यक्षप्रमा 'लोहितः स्फटिक' इतिवत् चैतन्यं कर्त्रिति भ्रमश्च स्यादिति चेन्न; कर्तृत्वविशिष्टान्तःकरणस्य चैतन्यात्मनाध्यासेन न तथा प्रतीतिः। कुसुमस्य तु स्फटिकात्मना नाध्यास इति वैषम्यात्। न च—अधिष्ठानात्मनानध्यस्तजपाकुसुमस्थानीयमुपाधिं विना भीषणत्वादियुक्तसर्पस्य रज्ज्वात्मनेव कर्तृत्वादियुक्तबुद्धेश्चिदात्मनाध्यासे रज्जौ भीषणत्वान्तरस्येवात्मनि कर्तृत्वान्तरस्यानध्यासेन सोपाधिकत्वं न स्यादिति—वाच्यम्; आत्मनि कर्तृत्वान्तरस्यैवाध्यासात्। न च तर्हि कर्तृत्वद्वयस्य विविच्यप्रतीतिः स्यात्; आत्मान्तःकरणयोरैक्याध्यासात्। रज्जुसर्पाद्वाध्यस्यमानक्रूरत्वादिविशिष्टसर्पापेक्षया अधिकसत्ताकस्य सर्पान्तरस्य संभवेन नायमुपाधिः, अतो निरुपाधिकत्वम्। अत्र त्वध्यस्यमानान्तःकरणापेक्षया कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टमन्यदधिकसत्ताकं नास्त्येवेत्यन्तःकरणमत्रोपाधिरिति न सोपाधिकत्वानुपपत्तिः। न चैवमपि—मनो न स्फुरणम्, किंतु स्फुरतीति

अथ कर्तृत्वाध्यासोपपत्तिः.

विरोधादिति। धर्मधर्मिणोस्तादात्म्येन धर्मोत्पत्त्या धर्मिणोऽप्युत्पत्तिः, धर्मस्य मिथ्यात्वे तु न तथा; तादात्म्यस्यापि मिथ्यात्वादिति

तयोर्भेदधीदशायां प्रत्येकं 'रक्तं कुसुमं' 'स्फटिको रक्त' इतिवत् 'मनः कर्तृ' 'चैतन्यं कर्त्रि'ति प्रतीत्यापत्तिरिति—वाच्यम्; तादात्म्यारोपविरोधिभेदग्रहस्यैव तत्प्रयोजकत्वात्; प्रकृते च तदभावात्। यत्त्वभेदग्रहदशायामपि 'अयं भीषणः सर्पो भीषणः' 'अहं गौरः शरीरं गौर'मितिवत् 'मनः कर्तृ' 'चैतन्यं कर्त्रि'ति प्रतीतिः स्यादिति, तन्न; तादात्म्यग्रहस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन दृष्टान्तस्यैवासंप्रतिपत्तेः। यदपि सोपाधिकत्वे तन्त्रत्वेनाधिष्ठानसमसत्ताकत्वमुपाधेस्तद्धर्मस्य वा, अध्यस्यमानापेक्षयाधिकसत्ताकत्वं वा तयोरिति पक्षद्वयमुद्भाव्य प्रकृते तद्द्वयं न संभवतीति दूषणाभि-

---

भावः। **तादात्म्यारोपविरोधीति**। मम मनः पाठे प्रवर्तते न तु कार्यान्तर इति धीर्जायत एव। अहं करोमीत्यत्र चिति कर्तृत्वमपि प्रतीयते। तथाच तादात्म्यारोपाभाव एव फलत आपादनीयः, तदापादनं च न संभवति। तादात्म्येन मनोऽध्यासे हि तत्पूर्वं विद्यमानो भेदग्रहः प्रतिबन्धको वाच्यः; स च नास्त्येव, भेदधीमात्रस्य मनोध्यासव्याप्यत्वादिति भावः। **तादात्म्यग्रहस्येति**। 'अयं भीषणः, सर्पो भीषण' इति पृथगुल्लेखस्यात्यन्तिकभेदग्रहव्याप्यत्वात्तादृशग्रहस्य च तादात्म्यधीप्रतिबध्यत्वात्तादात्म्यारोपकाले न तादृशग्रह इति भावः। वस्तुतस्तु भीषणत्वादिना नात्यन्तिकभेदग्रहः, तेन रूपेण तादात्म्याध्यासात्; शरीरत्वमनस्त्वादिना तु तादात्म्यं नाध्यस्यते, किंतु मनुष्यत्वगौरत्वकर्तृत्वादिनेति। 'अहं गौरः' 'शरीरं गौरं' 'मनः कर्तृ' 'चैतन्यं कर्त्रि'ति व्यवहार आत्यन्तिकभेदधीव्याप्योऽपीष्ट एवेति ध्येयम्। **यदपि सोपाधिकत्व इत्यादि** इति पक्षद्वयं सोपाधिकत्वे तन्त्रत्वेनोद्भाव्य प्रकृते तत्पक्षद्वयं न संभवतीति यदपि दूषणाभिधान-

धानम्, तदनुक्तोपालम्भनम्, यदन्वयव्यतिरेकानुविधायितया यत्प्रतीयते तदपेक्षया अधिकसत्ताकतद्धर्माश्रयान्तराभावस्यैव सोपाधिकत्वे तन्त्रत्वात्। नचैवं क्षीरसंपृक्तनीरैक्याध्यास-

---

मित्यर्थः[1]। **यदन्वयव्यतिरेकानुविधायितयेति**। यस्योपाधिरूपस्य धर्मिणः सन्निधिकाल एवेत्यर्थः। **यत्प्रतीयते** तदीयो यो धर्मः प्रतीयते। **तदपेक्षया** तद्धर्म्यपेक्षया। **अधिकसत्ताकतद्धर्माश्रयान्तराभावस्य**—अधिकसत्ताकं तद्धर्मस्य यदाश्रयान्तरं तदभावस्य। **सोपाधिकत्व इति**। यद्यपि तद्धर्मसोपाधिकत्वे इति वक्तुमुचितम्, तथापि नात्मनि कर्तृत्वाद्यन्तरमुत्पद्यते; किंतु कर्तृत्वादिविशिष्टस्य मनसः आत्मन्यारोपाद्विशेषणीभूतकर्तृत्वादेर्मनस्यात्मनि च संबन्धौ स्वीक्रियेते। तथा च कर्तृत्वादिसंबन्ध आत्मन्यौपाधिको न तु कर्तृत्वादिरित्यस्यापि पक्षान्तरस्य विवरणाद्युक्तस्य सङ्ग्रहाय सामान्यतः सोपाधिकत्वे इत्युक्तम्। कर्तृत्वाद्यन्तरस्यात्मनि स्वीकार एव युक्तः; अन्यथा लौहित्याद्यन्तरस्यापि स्फटिकादावस्वीकारः स्यात्। स्फटिकलौहित्यस्य प्रतिबिम्बत्ववादिभिर्वाचस्पत्यादिभिरेव हि स्फटिके लौहित्यान्तरं न स्वीक्रियते। पञ्चपादीकृद्भिस्तु तत्र तत्स्वीक्रियत एव। अथ—लौहित्याद्याश्रयजपादौ चक्षुरसन्निकर्षस्थले स्फटिकादौ लौहित्यस्यानुत्पादे तदापरोक्ष्यं न स्यादिति—चेत्, तथापि यत्रोक्तजपादौ चक्षुःसन्निकर्षस्तत्र स्फटिकादौ लौहित्याद्युत्पादो न स्यात्। अथ—स्फटिको लोहित इति प्रतीतौ स्फटिकावच्छिन्नचिति लौहित्यभाना लौहित्यं तत्संबन्धो वा जायते इत्यत्र विनिगमकाभावात्, संबन्धस्येव लौहित्यस्यापि स्वरूपसंबन्धसंभवात्, सर्वत्र लौहित्यं तत्संबन्धश्च

---

[1] भिधान इत्यर्थः—ग.

निबन्धनक्षीरधर्मप्रतीतिः सोपाधिकी स्यात्; तस्याः सोपाधिकत्वे इष्टापत्तेः ॥

ननु—बुद्धिगतं कर्तृत्वं किमहमर्थे, अहमर्थगतं वात्मन्यध्यस्यते। आद्ये आरोपितस्याप्यनर्थस्यात्मन्यभावे तस्य बन्धमोक्षानधिकरणत्वापत्तिः; द्वितीयेऽनध्यासेनैव 'अहं कर्ते'ति प्रतीत्युपपत्तौ किमध्यासेनेति—चेन्न; अहंकारस्तु चिदचिद्ग्रन्थिरूपतया द्व्यंशः। तत्राचिदंशे बुद्धौ कर्तृत्वसत्त्वेऽपि तद्विशिष्टाया बुद्धेश्चित्यैक्याध्यासं विना अहं कर्तेति प्रतीतेरयोगेनाध्यासस्यावश्यकत्वात्। एतेन—आरोपितकर्तृत्वस्याप्यभावे आत्मनो बन्धमोक्षानधिकरणत्वं स्यादिति—निरस्तम्। न च—'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा' दित्यधिकरणे त्वयापि साङ्ख्यरीत्या बुद्धेः कर्तृत्वे प्राप्ते, जीवस्यैवेति सिद्धान्तितत्वेन विरोधः? न चाविवेकनिबन्धनं जीवनिष्ठत्वम्; अविवेकस्य साङ्ख्यमतेऽपि

जायत इति—वाच्यम्; तर्हि प्रकृते कर्तृत्वादिद्वयं युक्तमित्याशयेन स एव पक्षः कण्ठत उक्त इति बोध्यम् ॥

इष्टापत्तिरिति। उपाध्यधिष्ठानयोरमिळितत्वेन ग्रहणं तु न सोपाधिकत्वे प्रयोजकम्; अयो दहतीत्यादिभ्रमे तदभावादिति भावः ॥

न बुद्धिगतमहमर्थेऽध्यस्यते, अहमर्थस्य द्व्यंशत्वात्; बुद्ध्यधिष्ठान एव बुद्धिगतस्याध्यासात्, नाप्यहमर्थगतमात्मनि; अहमर्थे कर्तृत्वादेरस्वाभाविकत्वात्, यत्त्वनध्यासेनैवाहं कर्तेति बुद्ध्युपपत्तिरित्युक्तम्, तन्न; अध्यासं विनाहमित्युल्लेखासंभवादित्याशयेनाह—नाहङ्कारस्त्विवति। ऐक्याध्यासं विनेति। कर्तृत्वादिविशिष्टतया ऐक्याध्यासस्यावश्यकत्वे तु विनिगमनाविरहात्कर्तृत्वादिधर्माध्यासोऽप्यावश्यक इति भावः। एतेन—बुद्धितादात्म्याध्यासादेवात्मनि कर्तृत्वादि-

सत्त्वादिति—वाच्यम्; बुद्धेरेव कर्तृत्वम्, भोक्तृत्वं तु चैतन्यस्येति पूर्वपक्षं कृत्वा कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यानियमेन भोक्तृत्ववत् कर्तृत्वमप्यङ्गीकर्तव्यमित्युक्तम्, न तु बुद्धेरकर्तृत्वमात्मनो वा स्वाभाविकं कर्तृत्वमिति। 'यथाच तक्षोभयथा' इत्युत्तराधिकरणे पूर्वाधिकरणोक्तस्य आत्मकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वपूर्वपक्षे औपाधिकत्वस्य स्थापितत्वात्। अतो न तदधिकरणविरोधः। यदपि बुद्धेः कर्तृत्वे करणत्वं कथमिति? तदप्ययुक्तम्; अन्यत्र कर्त्र्या एव बुद्धेरुपलब्धिं प्रति करणत्वोपपत्तेः। न च—कर्तृत्वाद्यनर्थरूपबन्धस्य बुद्धिगतत्वेन मोक्षस्यापि तदन्वयापत्तिः, अनर्थतन्निवृत्त्योरैकाधिकरण्यनियमादिति—वाच्यम्; कर्तृत्वा-

---

बुद्ध्युपपत्तेः कर्तृत्वादेः सोपाधिकत्वमात्रसिद्ध्यर्थमात्मनि साक्षात्संबन्धो न युक्त—इत्यपास्तम्। किं च साक्षात्संबन्धेनात्मनि कर्तृत्वादेरनुभवस्तार्किकादिसर्वसिद्धः स्वाश्रयतादात्म्यमात्रेण कथमुपपाद्यः? कथं वा .... स्मृत्यादिगीयमानं कर्तृत्वादेरौपाधिकत्वमपलपनीयामिति ध्ययम्। **भोक्तृत्वं तु चैतन्यस्येति**। सुखदुःखानुभवरूपं भोक्तृत्वं चित एव युक्तमिति भावः। **नियमेन** करोमि भुञ्जे इति धीसिद्धेन। **कर्तृत्वमपीति**। असंसर्गाग्रहस्य विशिष्टव्यवहारहेतुत्वे गौरवाद्विशिष्टबुद्धेरेव तद्धेतुत्वादहं कर्तेत्यादिकम[1]प्यात्मनि वाच्यम्। न च—कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यानियमादरे बुद्धेरपि भोक्तृत्वापत्तिरिति—वाच्यम्; सुखाद्यनुभव[2]तादात्म्यारोपस्य बुद्धौ सत्वेनेष्टापत्तेः। **अन्यत्र** लौकिकवैदिकक्रियामात्रे। **कर्त्र्याः** 'विज्ञानं यज्ञं तनुते, कर्माणि तनुतेऽपि चे'ति श्रुत्युक्तकर्तृत्वयुक्तायाः। **उपलब्धिं** वृत्तिप्रतिबिम्बितां भग्नावरणां वा चितं प्रति। **करणत्वोपपत्तेः** वृत्त-

---

[1] कर्तेत्यादिव्यवहारात्कर्तृत्वादिकम–क.		[2] भवे-क.

देश्चेतनगततयैवानर्थतया बुद्धेरनर्थानाश्रयत्वात् । न च चैतन्यगतस्यानर्थत्वे चैतन्यस्याप्यनर्थकोटौ निवेशापत्तिः; आत्मसंबन्धित्वेनैवानर्थस्य हेयत्वेनात्मनोऽपि हेयत्वं सर्वमतेऽपि स्यात् । आरोपितत्वपुरस्कारेणानर्थत्वाभावान्नान्योन्याश्रयः । न च—शुद्धात्मनः कदापि नानर्थाश्रयत्वेन प्रतीतिः, भ्रमकालेऽहं भोक्ता प्रमाकाले बुद्धिर्भोक्त्रीति प्रतीतेरिति—वाच्यम् ; शुद्धस्य भोक्तृत्वाद्यनर्थानाश्रयत्वेऽप्युपाहितस्य शुद्धात्स्वाभाविकभेदाभावेन बन्धमोक्षसामानाधिकरण्योपपत्तेः । एतेन—बुद्धिः

द्वारा हेतुत्वोपपत्तेः । **चेतनगततया** चिन्निष्ठकर्तृतात्वादिना । **अनर्थतया** द्वेषोद्देश्यतया । **अनर्थानाश्रयत्वात्** द्वेषोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टानाश्रयत्वात् । स्वसंबन्धित्वेन यस्य तत्र द्वेषस्तस्य स्वसंबन्धित्वेन तदभावे इच्छेति नियमः ; इदं मे मास्त्विति द्वेषादेतदभावो मेऽस्त्विति वाऽनुभवात्, तथाच स्वसंबन्धित्वेन कर्तृत्वादिकं द्विषता स्वसंबन्धित्वेन तदभावस्येष्यमाणत्वात् कर्तृत्वादिबन्धाभावश्चिन्निष्ठ एव युक्तो न तु बुद्धिनिष्ठतया आपादनार्हः । न च प्रतियोगिमति सर्वत्र ध्वंसावश्यंभावः ; आश्रयनाशजन्यनाशे व्यभिचारादिति भावः । ननु—बुद्धेः कर्तृत्वादिकं न बन्धः, किंत्वात्मनो मिथ्याकर्तृत्वादिकमिति कल्पना मिथ्यात्वसिद्ध्यधीना, मिथ्यात्वसिद्धिश्चोक्तकल्पनाधीनेत्यन्योन्याश्रयस्तत्राह—**आरोपितत्वेति** । बुद्धिर्यदि बन्धस्याश्रयः स्यात्तदा मोक्षस्यापि स्यादिति त्वयोक्ते तर्के विपर्ययानुमानमस्मदभिमतमिति समाधानं कर्तृत्वादेरित्यादिनोक्तम्, न तु मिथ्याभूतस्य बन्धत्वकल्पनया किंचित्साधितमिति भावः । **स्वाभाविकभेदाभावेन** तादात्म्यविरोधिभेदाभावेन, भेदस्येव तादात्म्यस्यापि सत्त्वेनेति यावत् । **एतेन** उपहितचिन्निष्ठकर्तृत्वादेः शुद्धाभिन्ननिष्ठत्वेन । अत्रोपाहितधर्माणां

श्रवणादिकर्त्रीति तस्या एव फलं मोक्षोऽपि स्यादिति वाच्यम्; 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरी'ति न्यायात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति—निरस्तम्; जातेष्टिपितृयज्ञयोर्व्यभिचारात्। न च पूतपुत्रकत्वं स्वर्गभागिपितृकत्वं वा कर्तृगतमेव फलम्; तस्य फलत्वेनाश्रवणात्। न च—तादृक्पुत्रकत्वं फलेन संबन्धः, न तु फलमिति—वाच्यम्; एवं हि संयुक्तसमवायादिना पित्रन्यस्यापि तत्फलं स्यात्, अशास्त्रीयत्वाविशेषात्। न च—

दृश्यत्वादीनां शुद्धेऽप्यापत्तिर्मौढ्यादेव; न ह्यत्र भोक्तृत्वादेरुपहितधर्मस्य शुद्धनिष्ठतोक्ता, न वा तदुक्तावपि शुद्धचित्तादात्म्यरूपदृश्यत्वादेः शुद्धचिन्निष्ठत्वं संभवति; एकस्यैव संबन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरसंभवादित्यसकृदुक्तम्। वस्तुतो बन्धस्याविद्यारूपत्वेन भोक्तृत्वादेः शुद्धनिष्ठत्वेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम्। दूषणान्तरमाह—**जातेष्ट्यादीति**। ननु—यत्र प्रयोक्तृभिन्नगतत्वेन शास्त्रेणैव फलं बोधितम्, तत्र सन्देहाभावान्नोक्तन्यायः प्रवर्तते, किंत्वन्यत्रेति—चेत्तर्हि यागादिफलस्वर्गादेर्बुद्धिगतत्वसंभवात्तत्रोक्तन्यायसंभवेऽपि मोक्षस्याविद्यातत्कार्यसामान्योच्छेदकत्वेन प्रयोक्तृनिष्ठत्वासंभवान्न तत्रोक्तन्यायप्रवृत्तिरित्यपि गृहाण। वस्तुतो मोक्षो न शास्त्रफलशब्दार्थः; यत्फलसाधनत्वं शास्त्रतात्पर्यविषयस्तस्यैव तत्त्वात्, श्रवणादेस्त्वात्मसाक्षात्कारादिफलसाधनत्वस्यातथात्वेऽपि न क्षतिः; साक्षात्कारादेर्बुद्धिनिष्ठत्वानपायादिति ध्येयम्। **संयुक्तसमवायादिनेति**। पितृसंयुक्तशुक्रादिसमवायादिघटितस्य जातेष्ट्यादिसंबन्धस्य पित्रन्यस्मिन् पुत्रेऽपि सत्त्वेनेत्यर्थः। **स्यात्**[1]—भवत्येव। **अशास्त्रीयत्वेति**। पुत्रगतं फलं शास्त्रेण बोध्यम्, कार्य-

---

[1] स्यादिति। जातेष्ट्यादीत्यादिपदगृहीतकर्मान्तरस्य फलं पुत्रादौ तत्संयुक्तसमवायेन जायते इत्यर्थः। पित्रन्यस्य पुत्रस्य। स्यात्—ग.

पित्रर्थपुत्रगतं पूतत्वादिकं तदनुष्ठातुः पितुरेव फलम्, तेन तदुद्देशात्; न चेहात्मा अन्तःकरणार्थः, येनात्मगतो मोक्षस्तस्योद्देश्यः स्यादिति—वाच्यम्; आत्मा यद्यपि नान्तःकरणार्थः, अहमर्थगततया तथापि फलस्योद्देश्यत्वानुभवादहमर्थस्य चात्मानात्मरूपत्वेनात्मन्यपि फले उद्देश्यगतत्वानपायात्। यद्वा—आरोपितानारोपितसाधारणं कर्तृत्वमेव फलभाक्त्वे प्रयोजकम्, तच्चात्मन्यस्त्येव। न च—शरीरेऽप्यारोपितकर्तृत्वेन फलभाक्त्वापत्तिः; फलपर्यन्तमसत्त्वेन फलभाक्त्वासंभवात्। न हि कर्तुः फल-

---

कारणयोः सामानाधिकरण्यं तु शास्त्रबोधित[1]मपि कल्प्यमानं पितरीव पुत्रेऽपि संभवति; कार्यस्य कारणस्य वा परम्परासंबन्ध इत्यस्याविनिगम्यत्वात्, तथाच प्रयोक्तर्येवेति नियमो भग्न एव। न च—प्रयोक्तरीत्येवोच्यते न तु प्रयोक्तर्येवेतीति—वाच्यम्, ऋत्विजां फलसंबन्धवारणाय प्रयोक्तर्येवेत्यस्यावश्यं वाच्यत्वात्, पितृयज्ञादि कृत्वा मृतस्य पुत्रादेः शास्त्रोक्तफलसंबन्धेन प्रयोक्तरीत्येतावदुक्तावपि व्यभिचाराच्च। **पित्रर्थपुत्रेति**। सुखादियोगित्वेन पितुरिच्छाविषयपुत्रेत्यर्थः। **तेन**—पित्रा। **तदुद्देशात्** पुत्रगतत्वेन फलस्य काम्यत्वात्। यथा ग्रामादेः स्वनिष्ठत्वाभावेऽपि स्वसुखसाधनत्वेन गृहीतस्वत्वादिमत्त्वेनेष्टत्वम्, तथा पुत्रपूतत्वादेः स्वसुखप्रयोजकत्वेनेष्टतेति भावः। **आत्मा**—शुद्धात्मा। **अन्तःकरणार्थः** सुखस्फुरणं भवतु स्फुरणं सुखस्य भवतु स्फुरणं निर्दुःखं भवत्वितीच्छानुभवात्पुत्रादिवदात्माप्यन्तःकरणार्थ एवेति यद्यपीत्यनेन सूचितम्। **अहमर्थगततया तथापि** तथाप्यहमर्थगततया। **आत्मन्यपि फले** मोक्षरूपे केवलात्मगतेऽपि फले। **उद्देश्यगतत्वानपायात्** अन्तःकरणार्थाहमर्थाभिन्नात्मगतत्वस्यानपायात्। **असंभवादिति**। यत्तु—

---

[1] शस्त्राबोधित—क. ग.

भाक्त्वनियमं ब्रूमः, किंतु फलभाजः कर्तृत्वनियमम्; अजनितफलकर्मकर्तरि व्यभिचारात् अप्रयोजकत्वाच्च। ननु—मनसः कर्तृत्वं न घटते; कृतिकर्मत्वस्य करणत्वस्य च तद्विरोधिनः श्रुत्यादिसिद्धत्वात्, बुद्ध्यभावेऽपि कर्तृत्वस्य श्रूयमाणत्वाच्च। तथाहि 'तन्मनोऽकुरुते' त्यादौ मनसः कृतिकर्मत्वम्, 'शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसे' त्यादिश्रुतौ 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नर' इत्यादिस्मृतौ च करणत्वम्, 'मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन् पिबन्नास्तेवे' त्यादिश्रुतौ मनउत्क्रमणेऽप्यात्मनः कर्तृत्वम्, तथा 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण' इत्यादौ स्वरूपाविर्भावरूपपरममुक्तावपि कर्तृत्वं 'कर्ता विज्ञानात्मा' 'यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' 'आनन्दभुक्तथा प्राज्ञ' इत्यादिश्रुतितश्च कर्तृत्वम्, तथा च बुद्धिर्न कर्त्रीति—चेन्न; 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इत्यादिश्रुत्या मनसः कर्तृत्वेन स्वकृ-

---

फलभाक्त्वान्यथानुपपत्त्या सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य देहस्य भोगकाले पुनरुपचयोऽदृष्टद्वारा फलपर्यन्तं सत्त्वं वा कल्प्यत इति—तत्तुच्छम्; पुनरुपचितस्याकर्तृत्वेन कर्तृदेहे फलानिर्वाहात्, कर्तृदेहजन्यादृष्टसत्त्वेऽपि कर्तृदेहाभावाच्च। व्यभिचारादिति। बाधकाभावे सतीति विशेषणे तु शरीरादावपि नापत्तिरिति भावः। **कर्ता विज्ञानात्मेति**—प्रश्नोपनिषत्। **यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेति**—छान्दोग्यम्। **आनन्दभुगिति**—

'विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक्।
आनन्दभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत'॥

तिकर्मत्वाविरोधेऽपी तत्रेश्वरकृतिकर्मत्वस्योपलब्धिं प्रति करणत्वस्य चाविरोधात् ईश्वरे अविद्यावृत्तिरूपज्ञानेच्छावत्तद्रूपकृतिसंभवात्। न च—विज्ञानपदं ब्रह्मपरम्, 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद। तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति। शरीरे पाप्मनो हित्वा। सर्वान्कामान् समश्नुत' इत्यादि वाक्यशेषादिति—वाच्यम्; वाक्यशेषोक्तमुमुक्षुज्ञेयशुद्धब्रह्मणो यज्ञकर्तृत्वासंभवेन कर्तृत्वेन प्रतिपाद्यमाने विज्ञाने ततोऽर्थान्तरत्वनिश्चयात्, 'अन्नं ब्रह्मेत्युपास्त' इत्येतद्वाक्यसमानयोगक्षेमत्वाच्च ॥

'तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति'॥

इत्यादिस्मृतेः, 'प्रकृतेः क्रियमाणानी'त्यादिस्मृतेश्च। न चात्मनि स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वनिषेधबोधकत्वमनयोः, सामान्यतो निषेधे बाधकाभावात्। अत एव 'ध्यायतीव लेलायतीवे'त्यादाविवशब्दः।

इति गौडपादीयोक्तमाण्डूक्यम्[1]। उपलब्धिं प्रतीति[2]। तथाच 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मे'त्यादावप्युपलब्धिपूर्वककर्मसूपलब्धिद्वारकं मनसः करणत्वमुक्तमिति भावः। **एतद्वाक्येति**। एतदर्थक 'सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति। येऽन्नं ब्रह्मोपासत' इति वाक्येत्यर्थः। **समानयोगेति**। उक्तवाक्यशेषे सत्यपि 'ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात्पुरुष' इत्यादावन्नपदं न ब्रह्मपरम्; अनन्वयापत्तेः, एवं 'विज्ञानं ब्रह्म चे'दित्यादि शेषे सत्यपि 'विज्ञानं यज्ञ'मित्यादौ विज्ञानपदं न ब्रह्मार्थकम्; 'ब्रह्मविदाप्नोती'त्यादौ प्रकृतं ब्रह्म हि विज्ञानादावुपास्यमुच्यते, तच्च शुद्धमेवेति न क्रियासामान्यकर्तृत्वान्वययोग्यमिति भावः। **निषेधे बाधकाभावादिति**। 'पञ्चैते तस्य हेतव' इति पूर्ववाक्ये क्रिया-

---

[1] क्यमुक्तमिति—ग. [2] प्रतीतिम्.

न चेवशब्दः परतन्त्रप्रभौ प्रभुरिवेतिवत् जीवकर्तृत्वे परतन्त्रतामात्रपरः; तद्वदत्र बाधकाभावात् । न च—बुद्ध्यभावेऽप्यात्मनः कर्तृत्वश्रवणाद्बुद्धेः कर्तृत्वासंभव इति—वाच्यम्, बुद्धेः कर्तृत्वे जनकत्वमात्रे वा सर्वथा तस्या जीवनिष्ठत्वेनाभिमतायां कृतावपेक्षणीयत्वेन तदभावे कर्तृत्वबोधकस्य तवापि मते उपचरितार्थत्वात्, निर्धर्मकत्वनिर्विकारत्वनिष्क्रियत्वादिबोधकश्रुतिविरोधाच्च । न च—निर्धर्मकत्वरूपधर्मभावाभावाभ्यां व्याघातात् ज्ञानत्वसाक्षित्वादिवत्सत्यस्यासत्यस्य वा ज्ञातृत्वादेरप्यात्मन्येव संभवाच्च निर्धर्मकत्वश्रुतिर्न श्रूयमाणार्थपरेति—वाच्यम्; निर्धर्मकत्वस्य धर्माभावरूपस्य ब्रह्म-

---

सामान्ये आत्मान्यपञ्चानामेव हेतुत्वमित्युक्त्वा एवं सति केवलं कर्तृत्वादिशून्यमात्मानं तु यः कर्तारं पश्यति स दुर्मतिरित्यर्थस्य स्फुटमुक्तत्वेनाहङ्कारविमूढत्वस्य कर्ताहमिति बुद्धौ हेतुतयोक्तत्वेन च स्वातन्त्र्याभावो नार्थ इति भावः । **इवशब्द इति** । 'इवोपमायामल्पत्व' इत्यादिकोषादाभासत्वरूपाल्पत्वेन कर्तृत्वादिबोधक इति शेषः । **उपचरितार्थत्वादिति** । प्राणसंवादवाक्ये मनउत्क्रमणे कर्तृत्वादिकथनम्, वपोत्खननादिवाक्यवद्गौणार्थकम्,[1] 'मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाचे'त्यादेर्बाधितार्थकत्वात् । परममुक्तावपि कर्तृत्वं तु जीवन्मुक्तस्य मनःस्थितावेव । विज्ञानात्मनः कर्तृत्वं तु बुद्धितादात्म्यात् । प्राज्ञस्यानन्दभुक्त्वं चानन्दानुभवस्याश्रयत्वमनुकूलव्यापारत्वं[2] वा मनोलयेऽप्यस्ति, कृतेरेव मनोमात्रनिष्ठत्वात् । **श्रुतिविरोधात्**—'केवलो निर्गुणः' 'कूटस्थोऽद्वितीयः' 'निष्कलं निष्क्रिय'मित्यादि श्रुतिविरोधात् ।

---

[1] गौणार्थकंमनो—ग.　　[2] २वत्त्वं—क.

स्वरूपानातिरेकेण धर्मत्वाभावेन व्याहत्यभावात्। यत्त्वसत्यस्य सत्यस्य वा ज्ञातृत्वस्यात्मन्यपि संभव इत्युक्तम्, तदिष्टमेव; न ह्यारोपितमपि कर्तृत्वमात्मनि प्रतिषेधामः। न च—निर्विकारत्वं द्रव्यान्तररूपतया परिणामाभावपरम्, न तु विशेषाकाराभावपरम्, तच्चात्मनः कर्तृत्वादिसत्त्वेऽप्यविरुद्ध-मिति—वाच्यम्; द्रव्यान्तररूपतया परिणामनिषेधकमपीदं वाक्यं निर्धर्मकश्रुत्यनुसारेण विशेषाकारमात्रस्यैव निषेधपरम्, सामान्यनिषेधेनैव विशेषनिषेधप्राप्तेः। नापि—निष्क्रियत्वे क्रिया परिस्पन्दो वा धात्वर्थो वा। आद्ये इष्टापत्तिः, द्वितीये आत्मन्यप्य-स्त्यादिधात्वर्थरूपसत्तादेः सत्त्वेनासिद्धिरिति—वाच्यम्; ब्रह्मण एव सद्रूपत्वेन तत्र सत्तादेरप्यभावात्, क्रियापदस्य कृतिपर-त्वाच्च। अत एव मनसोऽभावे सुषुप्तौ कर्तृत्वाद्यदर्शनम्। न

धर्मत्वाभावेनेति। धर्माभावत्वविशिष्टरूपेण धात्वर्थस्य[1] कल्पितत्वेन धर्माभावसाधारणधर्मसामान्यस्याभावबोधनद्वारोक्तश्रुतेरखण्डबोधकत्वेना-व्याहतिरिति भावः। **प्रतिषेधामः** नाङ्गीकुर्मः। **तदिष्टमिति**। न चासत्यपदं व्यावहारिकार्थकमतो नेष्टमिति—वाच्यम्; सुखादेरिव ज्ञातृत्वादेरपि व्यावहारिकस्यैव ममेष्टत्वात्। **सामान्यनिषेधेन**—परिणामसामान्यनिषेधेन। **विशेषनिषेधेति**। द्रव्यान्तररूपेण रूपान्त-रेण च परिणामस्य निषेधेत्यर्थः। **ब्रह्मण एव**—आत्मन एव, [2]पार-मार्थिकी सत्ता स्वरूपभूता न तु धर्म इति भावः। नन्वात्मस्वरूपसत्ता न धात्वर्थः; मायावच्छिन्नचित्त्वेना[3]बाध्यत्वेन वा धातुशक्यतावच्छेद-केनोपहिता सत्ता शुद्धात्मन्यस्त्येव; तत्राह—**क्रियापदस्येति**। **अदर्शनमिति**। अन्वयव्यतिरेकदर्शनेन मनसः कर्तृत्वादावुपादानत्व-

---

1 धर्मत्वस्य—क. ग. 2 आत्मनः पार—ग. 3 मायावच्छिन्नत्वेना—ग.

च—तदापि श्वासादिकर्तृत्वं दृश्यत एव, सुषुप्तौ 'भूर्भूरित्येव प्रश्वसिती'ति श्रुतेरिति—वाच्यम्; 'न तु तद्द्वितीयमस्ती'त्यादिश्रुत्या तं प्रति श्वासस्यैवाभावेन तत्कर्तृत्वस्य सुतरामसंभवात्। यद्वा—क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राणात्मकस्यान्तःकरणस्य तदापि सत्त्वेन तदुपाधिककर्तृत्वस्य तदापि सत्त्वात्। तथाच श्रुतिरन्यपरा। दर्शनं च द्रष्टृविद्याकल्पितश्वासादिविषयम्। इदं च दृष्टिसृष्टिवाद एव समर्थितम्। 'कामः सङ्कल्प' इत्यारभ्य 'ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे' त्यन्ता श्रुतिरपि मनसः कर्तृत्वपरा, न तु मनसो निमित्तत्वपरा। न च—'मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयती'त्यादिश्रुत्या 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण' इत्यादिश्रुत्या च मनसः करणत्वमिति—वाच्यम्; मनोव्यतिरिक्तस्य सङ्कल्पानाश्रयत्वेन 'मनसा वे'ति श्रुतेरुपचरितार्थत्वात्। नापि ॥ १ ॥ आत्मा, मोक्षसाधनविषयकृतिमान्,

मेव कल्प्यते, [1]कार्याश्रयनिष्ठत्वेनान्तरङ्गत्वात्, न तु निमित्तत्वम्; आत्मा तु कार्यमात्रे विवर्तोपादानमेव; परेणापि ज्ञेयमात्रस्य ज्ञानसंबन्धो वाच्य एव; तथा च मनसो निमित्तत्वमात्मन उपादानत्वं चेति कर्तृत्वादावुभयं परेण वाच्यम्, मया तु मनस उपादानत्वमेवेति मे लाघवमिति भावः। **अन्यपरेति**। 'देवाः परमात्मानं भूरित्युपासांचक्रुः, तस्माद्वै वैतर्हि सुप्तः पुरुषो भूर्भूरित्येव प्रश्वसिती'ति श्रुतौ तस्मादित्याद्युपासनास्तुतिपरमित्यर्थः। दृष्टिसृष्टिपक्षे तेन प्रमात्रा अज्ञाततत्प्रमाणाद्यसंभवेऽपि पक्षान्तरे तत्संभव इत्याशयेनाह—**यद्वेति**। **उपचरितार्थत्वादिति**। उपलब्धौ मनसः करणत्वेऽपि सङ्कल्पादौ तदभावान्मनःपदं मनोगतायाः सङ्कल्पादिसामग्र्या बोधकमिति भावः। वस्तुतो मनसः सङ्कल्पादौ तत्सामग्र्युपहितरूपेण करणत्वं प्रकृतेऽर्थः। अत एव 'मनसैव मनो जये'दित्यादावपि नानुपपत्तिः; सामग्र्युपहित-

[1] कार्याश्रयानिष्ठत्वेन—क.

तत्फलान्वयित्वात्, संमतवत् ॥ २ ॥ अज्ञानम्, ज्ञानसमानाधिकरणम्, ज्ञाननिवर्त्यत्वात्, ज्ञानप्रागभाववत् ॥ ३ ॥ दुःखादिभोगः, मोक्षसमानाधिकरणः, बन्धत्वात्, संमतवदित्याद्यनुमानैरात्मनः कर्तृत्वसिद्धिरिति—वाच्यम्; आद्यानुमाने आरोपितानारोपितसाधारणकृतिमत्त्वं वा साध्यम्, अनारोपितकृतिमत्त्वं वा। आद्ये इष्टापत्तिः, द्वितीये जातेष्टिपितृयज्ञजन्यफलान्वयिनि व्यभिचारः। द्वितीयानुमानेऽप्यारोपितानारोपितसाधारणज्ञानाधिकरणवृत्तित्वं वा, अनारोपितज्ञानाधिकरणवृत्तित्वं वा। अत्राप्याद्ये इष्टापत्तिः, द्वितीये अनादिभावभिन्नत्वस्योपाधित्वम्। तृतीयानुमाने आरोपितानारोपितसाधारणसंबन्धेन मोक्षसामानाधिकरण्ये इष्टापत्तिः, अनारोपितसंबन्धेन सामानाधिकरण्ये साध्याप्रसिद्धिः। तस्मात्सिद्धं मनसः कर्तृत्वमात्मन्यारोप्यत इति ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ कर्तृत्वाध्यासोपपत्तिः ॥

रूपेण करणत्वसंभवात्, सामग्र्याः करणघटितत्वात्। **फलान्वयित्वादिति।** यो यत्फलवान् स तत्साधनकृतिमानिति व्याप्तिर्बोध्या। **अनारोपितेति।** धर्मिसमानसत्ताकेत्यर्थः। **द्वितीये—**द्वितीयेऽपि। **साध्याप्रसिद्धिरिति।** धर्मिसमानसत्ताकसंबन्धनिवेशेऽपि सिद्धसाधनम्; अहमर्थरूपधर्मिसमानसत्ताकत्वस्य [1] सिद्धत्वात्, आत्मसमानसत्ताकसंबन्धनिवेशे त्वप्रसिद्धिरिति भावः ॥

तर्कैः सारस्वतै रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय कर्तृत्वाद्यात्मनोऽस्वतः ॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायां कर्तृत्वाध्यासोपपत्तिः ॥

---

[1] सत्ताकस्य—ग.

अथ देहात्मैक्याध्यासोपपत्तिः ॥

नन्वहमर्थस्यानात्मत्वे 'ब्राह्मणोऽहं काण' इत्यादिप्रत्यक्षं देहेन्द्रियाद्यात्मैक्याध्यासे प्रमाणं न स्यात्; ऐक्यबुद्धावात्मनोऽविषयत्वादिति—चेन्न; अहमित्यस्य द्व्यंशत्वेन चिदंशे कर्तृत्वादिविशिष्टान्तःकरणैक्याध्यासवत् ब्राह्मणत्वकाणत्वादिविशिष्टदेहेन्द्रियाद्यैक्याध्यासेनात्मैक्यविषयत्वसंभवात् । तथा चात्मनि देहेन्द्रियाद्यैक्याध्यासो युज्यत एव । नचैवं—देहात्मैक्यस्य प्रत्यक्षत्वे तद्विरोध्यनुमानागमयोरप्रामाण्यप्रसङ्गः; वह्निशैत्यानुमानवत्, श्रूयमाणार्थे 'यजमानः प्रस्तर' इत्यागमवच्च, तथा च न देहात्मनोर्भेदसिद्धिः स्यादिति—वाच्यम्; चन्द्रपरिमाणप्रत्यक्षविरोध्यनुमानागमादिदृष्टान्तेन प्रत्यक्षविरोधिनः परीक्षितागमानुमानादेः प्रामाण्यस्य व्यवस्थापितत्वेन तथापि तयोर्भेदसिद्धिसंभवात् । न च—परस्परभिन्नत्वेन निश्चितानां देहेन्द्रियादीनां युगपदेकात्मैक्याध्यासायोगः, न हि भिन्नत्वेन निश्चितयो रजतरङ्ग्योरेकदैकशुक्तिकायामैक्याध्यास इति—वाच्यम्; 'देहादिन्द्रियमन्यत्' 'इन्द्रियाद्देहोऽन्य' इति भेद-

---

अथ देहात्मैक्याध्यासोपपत्तिः

चिदंशे—अज्ञानोपहितचिति । ननु—तथापि न शुद्धात्मैक्याध्यासे तत्प्रमाणं तत्राह— **तथाचात्मनीति** । उपहितात्मन्यैक्याध्यासे सिद्धे शुद्धस्योपहितानुस्यूतत्वेन भानाद्भासमानेऽप्यावरणस्योक्तत्वादुपहितनिष्ठं शुद्धतादात्म्यं देहादावारोप्यत इति भावः । **दृष्टान्तेनेति** । चन्द्रप्रत्यक्षे दूरत्वादिरिव प्रकृतेऽप्यविद्यातन्मूलकवासनादिर्दोष इति

बुद्ध्या 'देहोऽहमिन्द्रिय'मित्यैक्याध्यासासंभवेऽपि ब्राह्मणादन्यः काणः काणादन्यो ब्राह्मण इति भेदबुद्ध्यभावेन ब्राह्मणोऽहं काण इत्येकदा ऐक्याध्याससंभवात्, समानप्रकारकभेदधिय एव विरोधित्वात् । ननु—भेदमात्रस्याप्यध्यस्तत्ववादिनस्तव देहात्मनोर्भेदस्याप्यध्यस्तत्वेन जीवब्रह्मणोरिव तदभेदस्तात्त्विकः स्यात्, मिथ्यात्वं ह्यधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तद्बाध्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेऽपि (अ)संभवात् । अभेदश्च भेदात्यन्ताभाव इति कथं भेदमिथ्यात्वे अभेदः सत्यो न स्यात्? न च—देहस्याप्यध्यस्तत्वेन तेन सहात्मनो न भेदो नाप्यभेद इति—वाच्यम्; अध्यस्तादपि रूप्याच्छुक्तेः स्वज्ञानाबाध्यभेददर्शनादिति—चेन्न; भेदस्य मिथ्यात्वेऽप्यभेदो न तात्त्विकः, भावाभावयोरुभयोरपि मिथ्यात्वस्य प्रागेवोपपादितत्वात् । इयांस्तु विशेषः यदत्राभेदो व्यवहारकालीनेन परीक्षितप्रमाणभावेनानुमानादिना बाध्यते, भेदस्तु

भावः । समानप्रकारकेति । 'ब्राह्मणस्याक्षि काण' मित्यादौ ब्राह्मणभेदाविशिष्टेऽ[1]क्षिणि काणत्वादि विशेषणम्, न तु काणत्वादिविशिष्टे ब्राह्मणभेदः । अक्षित्वाविशिष्टस्य तु ब्राह्मणत्वादिविशिष्टेऽध्यासो नास्त्येव । ब्राह्मणदेहो न काणः काणं चक्षुर्न ब्राह्मण इत्यादिधीस्तु काणो ब्राह्मण इति बुद्धौ न विरोधिनी । काणभेदाद्यंशे हि[2] विशेष्यतावच्छेदकं देहत्वादिकमेव, ब्राह्मणत्वादिकं तु तद्विशिष्टे विशेषणमिति भावः । सत्त्वेऽपि—स्वाश्रयसत्यत्वेऽपि । प्रागेवेति । स्वसमानाधिकरणस्य स्वान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । प्रातीतिकात्यन्ताभावमादाय सिद्धसाधनस्य वारणाय स्वान्यूनसत्ताकेति ।

---

[1] ष्टाक्षिणि—क. [2] काणभेदाद्यंशेः—क.

देहात्मनोर्न तेन, किंतु चरमवृत्त्येति । न चैवं—गेहीतिव-द्देहीति प्रतीतिर्न स्यात्, किंतु देहोऽहमितीति—वाच्यम्; देहत्वेन भेदग्रहाद्ब्राह्मणत्वादिना भेदाग्रहाच्च ब्राह्मणोऽहं देह्यहमित्युभय-प्रतीत्युपपत्तेः । देवदत्ताद्यज्ञदत्तोऽन्य इति भेदबुद्धावपि तत्त्वेनो-पस्थिताद्देवदत्ताद्यज्ञदत्ते 'सोऽय'मित्यभेदभ्रमदर्शनात् । ननु—'ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽह'मिति कथमध्यासरूपम्? मनुष्यत्व-ब्राह्मणत्वादेः शरीरविशिष्टात्मवृत्तित्वेन प्रमात्वस्यैव संभवात् । तदुक्तम्—

ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिस्तु प्रमैव नः ।
देहभेदयुतो यस्माद्ब्राह्मणादिपदोदितः ॥

इति—चेन्न; मनुष्यत्वादेर्देहविशिष्टात्मवृत्तित्वे चक्षुरादिगम्यत्वं न स्यात्, देहविशिष्टात्मनश्चक्षुरगम्यत्वात् । न चैकदेशस्य चक्षुर्गम्यत्वाद्विशिष्टगता जातिश्चक्षुषा गृह्यत इति—वाच्यम्; व्यासज्यवृत्तेरुभययोग्यतायामेव योग्यत्वनियमात् । अन्यथा ऐन्द्रियकानैन्द्रियकवृत्तिसंयोगाद्वित्वादेः प्रत्यक्षता स्यात् । व्यासज्यवृत्तित्वस्य जातावदृष्टचरत्वात् पृथिवीत्वादिना सङ्करा-

---

एवं च मिथ्यात्वघटकाभावोऽधिष्ठानरूपत्वेन तात्त्विकस्तदतिरिक्तत्वेन कल्पितो वोभयथापि न क्षतिरित्यादिकं तु मिथ्यात्वानुमाने पूर्वमुक्त-मित्यर्थः । तत्त्वेन—तद्देशकालवृत्तित्वेन । उपस्थितात्—देवदत्ता-दभेदभ्रमस्य सोऽयमित्याकारकस्य यज्ञदत्ते दर्शनात् । भेदयुतः—अभे-दान्यसंसर्गयुक्तः । विशिष्टं न विशेषणविशेष्याभ्यामतिरिक्तम्; तथा-चोभयपर्याप्तत्वेऽपि योग्यवृत्तित्वान्मनुष्यत्वादिकं चक्षुषा गृह्यतामिति शङ्कते—न चेति । ननु—विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्ष एवालम्बनीयः; केवलात्मन एव चक्षुराद्ययोग्यत्वेन देहविशिष्टस्य तद्योग्यतासंभव-

पत्तेः, तव मते आत्मनोऽणुत्वेन तद्वृत्तित्वेऽतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् ।

स्तत्राह[1]—**तवेति । आत्मन इति ।** देहादिविशिष्टात्मनोऽपीत्यर्थः । मन्मते सद्रूपस्यात्मनश्चक्षुरादियोग्यत्वाद्देहविशिष्टरूपेणापि तत्संभवति । परं तु वक्ष्यमाणरीत्याऽऽत्मनि कल्पिततादात्म्यान्यस्य देहवैशिष्ट्यस्य वक्तुमशक्यतया गौरोऽहं कृशोऽहमित्यादौ देहैक्याध्यासावश्यकत्वाच्च देहस्यैव मनुष्यत्वादिकं स्वाभाविकमुच्यते । त्वन्मते तु पार्थिवाद्यणोरिवात्मनोऽपि विशिष्टरूपेणापि चक्षुराद्ययोग्यत्वम्; विशिष्टपरमाणुं पश्यामीत्यादेरिव विशिष्टात्मानं पश्यामीत्यादेरपि प्रत्ययस्याभावादिति भावः ॥

ननु–ब्राह्मणात्मानं पश्यामीत्यादिप्रत्यय इष्ट एव, अथवा आत्मत्वं न विशिष्टवृत्तीति नोक्तप्रत्ययः; विशिष्टात्मेति व्यवहारस्तु विशिष्टस्य केवलात्मतादात्म्यात्, विशिष्टपरमाणौ त्विमं पश्यामीत्यादिप्रत्ययरूपफलाभावाच्चक्षुराद्ययोग्यत्वकल्पनं युक्तमेव, विशिष्टात्मनि तु ब्राह्मणं पश्यामीत्यादिप्रत्ययरूपफलबलाद्विजातीयश्चक्षुरादिसंयोगः[2] कल्प्यतामिति—चेन्न; आत्मवृत्तिजातिविषयकत्वेनोक्तप्रत्ययस्य सन्दिग्धतया क्लृप्तैर्देहचक्षुःसंयोगैरेव तन्निर्वाहेऽनन्तानां विजातीयसंयोगानां विशिष्टात्मनि कल्पने मानाभावात् । अथ—साक्षिणैवास्तु ब्राह्मण्यादिकं प्रत्यक्षं न चक्षुरादिनेति—चेन्न; परकीयात्मनि साक्षिणोऽसंबन्धात्, विशिष्टपरमाणोरिव विशिष्टस्य पराभ्युपगतस्यैवात्मनोऽपि साक्ष्ययोग्यत्वात् । अथ—परमात्मनि ब्राह्मणत्वमनुष्यत्वादिकं विशुद्ध्यादिलिङ्गगम्यं न प्रत्यक्षम्; स्वात्मनि त्वणावपि साक्षियोग्यत्वमापरोक्ष्यव्यवहारबलात्कल्प्यमिति चेन्न; गोत्वाद्यपि सास्नादिलिङ्गगम्यं न प्रत्यक्षमित्यापत्तेः । प्रत्यक्षव्यवहारस्य साक्षिण्येव स्वीकारेणापरात्मनि[3] तदभावात् । एतेन—

---

[1] संभवात्तत्राह–क. ग. [2] चक्षुराद्ययोग्यत्वसंयोगः–क. [3] स्वीकारेणैवात्मनि–क. ख. ग.

न चैवं 'देहो ब्राह्मणो मनुष्य' इत्यादिप्रतीत्यापत्तिः; अहंत्वसामानाधिकरण्यभ्रमजनकदोषस्यैव तादृक्प्रतीतिप्रतिबन्धकत्वादुक्तबाधकैर्देहवृत्तित्वेऽनन्यगतिकत्वेन तथा कल्पनात्, 'कृशोऽहं

कर्तृत्वादिद्वयस्येव ब्राह्मणत्वादिद्वयस्यापि त्वया वाच्यत्वेनात्मनिष्ठमेव ब्राह्मणत्वादि स्वीक्रियताम्, न तु देहनिष्ठमिति—परास्तम्। यत्त्वतीन्द्रियघटितस्य व्याप्त्यादेरिवातीन्द्रियात्मवृत्तेर्ब्राह्मणत्वादेरपि चाक्षुषत्वम्, आत्मनश्चक्षुराद्ययोग्यत्वेऽप्युपनयसन्निकर्षेण चाक्षुषविषयत्वसंभवाज्जातेः स्वाश्रयाविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वनियमो न भग्न इति, तच्छोभते; व्याप्त्यादेर्लौकिकचाक्षुषासिद्ध्या दृष्टान्तासिद्धेः। आश्रयलौकिकचाक्षुषं विना जातिलौकिकचाक्षुषस्यासंभवाच्च ॥

अथ स्वदेहे उक्तधीरापाद्यते, परदेहे वा। नान्त्यः; इष्टत्वात्, चक्षुषा दृश्यमानोऽवयवी ब्राह्मण इतिवदयं देहो ब्राह्मण इत्यस्यापि संभवादित्यभिप्रेत्य नाद्य इत्याह—अहंत्वेति। **दोषस्य** अहं ब्राह्मण इत्यादिभ्रमजन्यवासनादेः। ब्राह्मणत्वविशिष्टप्रत्यक्षकालेऽहं ब्राह्मण इत्येव धीर्जायते न तु देहो ब्राह्मण इत्यतस्तत्सामग्र्यास्तत्प्रतिबन्धकत्वमगत्या कल्प्यत इत्याह—**उक्तेति**। यदि च परदेहे अयं देहो ब्राह्मण इति न प्रत्ययः, तदा तत्रापीयं रीतिरिति भावः; वस्तुतो देहत्वावच्छिन्नभेदावच्छेदकतया गृहीताहंत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यवच्छेदेन भ्रमो देहत्वाद्यवच्छेदेन ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नभेदभ्रमश्च देहो ब्राह्मण इत्यादिधीप्रतिबन्धकतया क्लृप्तः, तज्जनकत्वेन वासनादेस्तत्प्रतिबन्धकत्वमपि क्लृप्तमेव, देहत्वानवच्छिन्नदेहविशेष्यताकं ब्राह्मणत्वादिप्रत्यक्षं तूक्तविशेषदर्शनाप्रतिबध्यं जायत एव। न च देहो न ब्राह्मण इति धीरेव देहो ब्राह्मण

स्थूलोऽह'मित्यादौ कार्श्यादिविशिष्टैक्याध्यासस्यावश्यकत्वाच्च। न च—अयमौपचारिकप्रयोगः पुत्रे कृशे अहं कृश इतिवत्, तदुक्तम्—

'कृशोऽहं कृष्ण इत्यादौ कार्श्यादिर्देहसंस्थितः।
पुत्रादिस्थितकार्श्यादिवदात्मन्युपचर्यते ॥'

इति—वाच्यम्; एवं सति देहादिभिन्नात्मास्तित्वप्रतिपादिकाया 'अस्तीत्येवोपलब्धव्य' इति श्रुतेरनुवादकतापत्तेः, मम देह इत्यनौपचारिकः, अहं गौर इत्याद्यौपचारिक इत्यत्र विनिगमका-

---

इति धीसामग्र्या प्रतिबध्यतामिति [1]वाच्यम्; दोषघटितसामग्र्या बलवत्त्वेन क्लृप्तत्वादिति ध्येयम् ॥

आवश्यकत्वादिति। तथाच देहस्यैन्द्रियकत्वेन ब्राह्मणत्वादेरैन्द्रियकत्वसिद्धेर्विशिष्टात्मन्यनन्तेन्द्रियसंयोगकल्पने गौरवमिति भावः। **औपचारिकप्रयोग इति**। कृशादिदेहस्वामित्वादिनात्मविषयकः प्रयोग इत्यर्थः। **एवं सति** आत्मनि गौरत्वाद्यवच्छिन्नभेदबुद्ध्या व्याप्ये उक्तौपचारिकत्वे सति। **देहादिभिन्नेति**। गौरत्वाद्यवच्छिन्नभिन्नेत्यर्थः। **अनुवादकतापत्तेरिति**। 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये आस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' इति श्रुत्यनूदितस्य गौरत्वाद्यवच्छिन्नभिन्नात्मनि लौकिकसन्देहस्यानुपपत्तेरहं गौर इत्यादिबुद्धिसत्त्वेऽहं गौराद्यन्य इत्यादिबुद्ध्यापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। ननु—देहत्वादिना भेदस्य त्वयाप्यात्मनि धीस्वीकारात्तत एव लिङ्गाद्गौरत्वादिना भेदस्याप्यात्मनि निश्चयसंभवात् त्वन्मतेऽप्युक्तश्रुतिरनुवादिकेत्यत्राह—**मम देह इति**। तथाचाहं गौर इत्यादितादात्म्यबुद्ध्या मम देह इत्यस्यौपचारिकत्वसंभवेन न गौरत्वादिना भेदनिश्चयः। किंच पुत्रे कृशे अहं कृश इत्यादिबुद्धेर्गौणत्वं युक्तम्; नाऽहं कृश इति प्रत्यक्षात्, अहं गौर इत्यस्य तु न

---

[1] प्रतिबध्यत इति वाच्यम्—क.

भावाच्च। नन्विदं विनिगमकम्, जातमात्रस्य पश्चादेः प्रवृत्त्यादिहेतोरिष्टसाधनताद्यनुमितेर्हेतुर्यत्स्तन्यपानम्, तदिष्टसाधनम्, यथा पूर्वदेहीयं स्तन्यपानमित्यादिव्याप्तिस्मृतिस्तावन्न देहान्तरास्मृतौ युक्ता, न च 'मम प्राग्देहान्तरमभू'दिति स्मरतस्तस्यैक्यधीः संभवति, किंत्वनेकमण्यनुस्यूतसूत्रामिवानेकदेहेष्वनुस्यूतमात्मानं पश्यतः स्वतो भेदधीरत्रेति—चेन्न; पूर्वदेहस्मृतिं विनाप्यनुमितिहेतुव्याप्तिस्मृतेः संभवात्। न हि व्याप्त्यनुभव इव व्याप्तिस्मरणसमयेऽपि दृष्टान्तज्ञानापेक्षा। येन तदर्थं तद्देहस्मृतिरपेक्ष्येत। न च—तथापि 'योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवामि' 'योऽहं स्वप्ने व्याघ्रदेहः सोऽहमिदानीं मनुष्यदेह इति देहभेदधीपूर्वकं स्वस्यैक्यमनुसन्दधानः कथं ततो भेदं न जानीयादिति—वाच्यम्; विरुद्धधर्मरूपालिङ्गधीजन्यभेदधीसंभवेऽप्यपरोक्षाभेद-

---

गौणत्वम्; नाहं गौर इति बुद्ध्यभावात्। मम देह इति बुद्धिस्त्वहं देह इति बुद्धेरेव गौणत्वापादिका न त्वहं गौर इति बुद्धेः; भिन्नाभ्यां रूपाभ्यां भेदाभेदयोरुभयोरपि संभवादिति भावः। **व्याप्त्यनुभव इवेत्यादि।** व्याप्त्यनुभवकाले मदीये देहे स्तन्यपानमिति दृष्टान्तज्ञानमात्मनि देहत्वावच्छिन्नभेदविषयकं दैवादस्ति। व्याप्तिस्मृतिसमये तु नोक्तविषयकधीरपेक्षते; प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या इष्टसाधनत्वानुमितिप्रयोजकव्याप्तिमात्रस्मृतेः कल्पनादितरांशे जन्मान्तरीयसंस्कारोद्बोधे मानाभावात्। व्याप्तिघटकेनाधिकरणत्वेन स्तन्यपानस्य स्मृतिस्त्विष्टैव; न हि तावता परेष्टासिद्धिरिति भावः। **विरुद्धधर्मेति।** व्याप्त्यात्मनि तद्देहानुवृत्तत्वेन हेतुना तद्देहाननुवृत्तदेहभेदानुमितिरित्यर्थः।

भ्रमेऽविरोधात्। न च—प्रत्यक्षे धर्मिणि भेदकसाक्षात्कारो भेदसाक्षात्कारव्याप्तः, इह च व्यावृत्तत्वेन बुद्धिस्थदेहादितो भेदकस्यानुवृत्तत्वस्यात्मनि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यावर्तकसाक्षात्कारस्यैवैक्यापरोक्षभ्रमविरोधित्वात् निरुपाधिकत्वेन विशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथमैक्यभ्रम इति वाच्यम् ; भेदकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारेण व्याप्तेरैक्यारोपेण सह विरोधस्य चासिद्धेः। 'नीला बलाके' त्यत्र नीलाद्भेदकस्य बलाकात्वस्य ग्रहेऽपि नीलभेदसाक्षात्काराभावस्य तदभेदसाक्षात्कारस्य च दर्शनात्। न च तत्र दोषप्राबल्यात्तथा; प्रकृतेऽपि दोषप्राबल्यान्नेति केन तुभ्यमभ्यधायि?

व्यावर्तकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारव्याप्यस्य भेदकसाक्षात्कारस्य। ननु—भेदसाक्षात्काराभावेऽपि भेदकसाक्षात्कार एव विरोध्यस्तु, तत्राह—ऐक्यारोपेणेति। देहान्तरानुवृत्तत्वं विद्यमानदेहभेदव्याप्यत्वेन यद्यपि गृहीतम्, तथाप्यात्मनि तद्धीर्नापरोक्षेति विद्यमानदेहाभेदारोपाऽविरोधिनीति भावः। ननु—भेदके प्रत्यक्षे भेदोऽपि प्रत्यक्षोऽस्तु, सामग्रीसत्त्वादित्याशङ्क्याभेदप्रत्यक्षहेतुदोषस्य प्रतिबन्धकत्वेन सामग्र्यभावं सदृष्टान्तमाह—नीलेति। दोषप्राबल्यात् रात्रिकालरूपदोषस्य भेदधीप्रतिबन्धकत्वरूपात्प्राबल्यात्। तथा भेदाप्रत्यक्षम्। दोषप्राबल्यं वासनाविशेषादिदोषप्राबल्यम्। 'शङ्खो न पीत' इत्याद्यनुमानसत्त्वेऽपि पित्तादिदोषेण तादृशप्रत्यक्षप्रतिबन्धकेन शङ्खः पीत इत्यादिप्रत्यक्षदर्शनेन भेदस्य परोक्षधीसत्त्वेऽपि वासनादिदोषात्तदभेदप्रत्यक्षमिति भावः। यत्तु यदा यदा भेदकप्रत्यक्षं तदा तदा भेदप्रत्यक्षमिति कालिकव्याप्त्यभावेऽपि यत्र यत्र भेदकस्य प्रत्यक्षं तत्र भेदस्यापीति दैशिकव्याप्तिः प्रकृते वाच्या ; बलाकायामपि दिवा भेदो गृह्यत एवेति,

एवं 'ब्राह्मणो यजेते'त्यादिश्रुतिरपि ब्राह्मणत्वाश्रयशरीरस्य जडत्वेनानियोज्यतया तदैक्याध्यासापन्नमात्मानं नियुञ्जाना तत्र प्रमाणम् । न च ब्राह्मणत्वाश्रयदेहेन संबन्धान्तरमादायैव नियोज्यत्वोपपत्तिः; तस्यानतिप्रसक्तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथा हि—न तावत्संयोगः; आत्मनो विभुत्वेन सर्वदेहसाधारण्यात् । नापि स्वस्वामिभावः संबन्धः; पश्वादिसाधारणत्वात् । नापि साक्षात्स्वस्वामिभावः संबन्धः; पश्वादिव्यावृत्तस्य देहादिगतस्वस्वामिभावे साक्षात्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नापीच्छानुविधायित्वम्; आमवातजडीकृते तदभावात् । नापि तदिन्द्रियाश्रयत्वम्; तद्धि तत्संबद्धेन्द्रियाश्रयत्वं वा, तज्ज्ञानजनकेन्द्रियाश्रयत्वं वा । नाद्यः; अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः; ज्ञानपदेन स्वरूपचैतन्योक्तावसंभवः, अन्तःकरणवृत्त्युक्तौ तेनापि संबन्धार्थमध्यासस्यावश्यकत्वात्, तद्वरं देहस्यैवाध्यासिकः संबन्ध इत्युच्यताम् । अत एव—साक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियाश्रयत्वं वा, तद्भोगायतनत्वं वा, तत्कर्मार्जितत्वं वा संबन्ध इति निरस्तम् । तत्कर्मार्जितत्वस्य पुत्रादिसाधारणत्वाच्च । न च—तत्रादृष्टेन स्वत्वमेवोत्पाद्यते, न तु पुत्रादिरिति—वाच्यम्; ग्रामादिवत्पुत्रस्य सिद्धत्वाभावेन स्वत्वोत्पादनार्थमपि तदुत्पादनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा स्वदेहसुखादिष्वप्यस्यादृष्टेन स्वत्वमेवोत्पाद्यते, न तु

तच्छोभते; तथासत्यात्मन्यपि तद्देहनाशकाले तद्भेदग्रहस्य सिद्धावपि तद्देहकाले तदैक्यारोपसंभवेनास्मदिष्टसिद्धेः । अनियोज्यतया अप्रवर्तनीयतया । नियुञ्जाना प्रवर्तयन्ती । अतिप्रसङ्गादिति । इन्द्रियेषु सर्वात्मसंयोगादिसंबन्धसत्त्वादित्यादिः । अत एव घटकस्य तादात्म्यसंबन्धस्याध्यासिकत्वादेव । तत्प्रयत्नजन्याक्रिया घटादावपीति

स्वदेहादिरित्यपि स्यात् । तथा च पूर्वानुत्पन्नमदृष्टेन स्वत्वसहितमेवोत्पाद्यते, पूर्वोत्पन्ने तु स्वत्वमात्रमिति विभागः । एतेन—श्रुतिस्थं ब्राह्मणपदं किं लक्षणया देहविशेषैक्याध्यासवत्परम्, देहविशेषसंबन्धपरं वा, संबन्धस्त्वन्यस्याभावादैक्याध्यास एव; यद्वा—देहविशेषपरम्, आत्मा तदैक्याध्यासात्प्रवर्तत इति । नाद्यः; विधौ लक्षणाया अयोगात्, पुत्रमित्रादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेत्यध्यासस्वीकारेण ब्राह्मणमित्रस्य शूद्रस्याधिकारप्रसङ्गात्, शूद्रमित्रस्य ब्राह्मणस्यानाधिकारप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः; तदिन्द्रियाश्रयत्वादेः संबन्धान्तरस्यैव संभवात् । न तृतीयः; तस्य जडत्वेन नियोज्यत्वासंभवादिति—निरस्तम्; चरमपक्षे दूषणमनुक्तोपालंभनम्; प्रथमाद्वितीयपक्षयोरेव क्षोदसहत्वेनाङ्गीकारविषयत्वात्, विधौ लक्षणायाः 'गोभिः

साक्षात्प्रयत्नजन्यत्वमुक्तम् । **स्वत्वसहितमिति ।** सति स्वामिनीत्यादिः । असति स्वामिनि तु तस्यैव स्वत्वकारणस्याभावात्स्वत्त्वासहितमेवोत्पाद्यते । अत एव पुत्रोत्पत्तेः प्राङ्मृतस्यादृष्टेन जनिते पुत्रे स्वत्वासंभवात्स्वत्वमात्रं न फलम्, किंतु पुत्रादिकमपीति भावः । वस्तुतः पुत्रादौ पित्रादेः स्वत्वं प्रति पुत्रादेरेव हेतुत्वम्, आवश्यकत्वात्; न त्वदृष्टविशेषस्य । न हि स्वत्वाश्रयपुत्रादिकं फलत्वेन विधिर्बोधयति । **गोभिरित्यादि ।** गोविकारैः पयोभिः मत्सरं सोमरसं श्रीणीत पचतेत्यर्थः ॥

यद्यप्ययं पयसा श्रीणीतेति विधिविहितश्रपणप्रकाशको मन्त्रः, तथापि 'छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूही'ति मन्त्रस्य 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'ति विधिस्थपशुपदे छागलक्षकत्वमिवोक्तमन्त्रस्य वाक्यशेषतयोक्तविधिस्थपयःपदे गोपयोलक्षकत्वमित्यभिप्रेत्येदमुक्तम् ।

श्रीणीत मत्सर'.मित्यादौ दर्शनात् स्वीयत्वाद्यप्रतिसन्धान-निबन्धनस्य पुत्रमित्रादिव्यावृत्तस्यैव सर्वानुभवसाक्षिकस्याध्यासस्य प्रयोजकतया नोक्तस्थलेऽतिप्रसङ्गाप्रसङ्गौ। कादाचित्कस्य तादृशाध्यासस्यैव ब्राह्मणपदप्रयोगनिमित्तत्वेन 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादेः सुषुप्तविषयत्वादिकमपि सङ्गच्छते। तथा

आदिपदात् 'उच्चैर्ऋचा क्रियत' इत्यादौ ऋगादिपदस्य ऋग्वेदादि-लक्षणेति बोद्धव्यम्। वस्तुतो ब्राह्मणत्वादिविशिष्टे ब्राह्मणादिपदशक्तिः ब्राह्मणत्वादिवैशिष्ट्यं च देहे स्वाभाविकमात्मन्यौपाधिकम्, तदुभयमपि व्यावहारिकत्वाच्छक्यशरीरप्रविष्टम्; आजानिकव्यवहारस्य शक्ति-ग्राहकस्योभयत्राप्यविशिष्टत्वात्, तदुभयोरेकत्वेनैव व्यवहारकाले निश्चयाच्च। तथाच क्व लक्षणादोष इति ध्येयम्॥

स्वीयत्वाद्यप्रतिसन्धाननिबन्धनस्येति। स्वीयत्वादिबुद्ध्य-प्रयुक्तत्वयोग्यस्येत्यर्थः। पुत्रमित्रादौ स्वीयत्वादिबुद्ध्या तत्साकल्यादिधर्माणां स्वस्मिन्नध्यासात्सकलत्वादिना पुत्रादेरपि स्वस्मिन् तादात्म्याध्यासः; धर्माध्यासस्याप्रातिबन्ध[1]रूपस्य धर्म्यध्यासव्याप्यत्वात्। तथाच ब्राह्मणमित्रादेरपि सकलत्वादिनैव शूद्रादौ तादात्म्याध्यासो न तु ब्राह्मणत्वादिनेति ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादात्म्याध्यासः स्वीयत्वादिबुद्ध्यप्रयुक्तत्वयोग्य इति भावः। **प्रयोजकतया** उक्तश्रुति-विषयत्वेन नियोज्यप्रयोजकतया। **कादाचित्कस्येति**। 'न शूद्र-याजिनः श्राद्धे भोजनीया' इत्यादौ कदाचिच्छूद्रयाज्यादौ शूद्रयाज्यादिपदस्येव कदाचिद्ब्राह्मणादिदेहतादात्म्याध्यासवति ब्राह्मणादिपदप्रयोग इति भावः। वस्तुतो हननस्य सुषुप्तपुरुषे कृतस्यापि प्रबुद्धतदीय-देहप्राणवियोगानुकूलव्यापाररूपत्वानपायात्, प्रबुद्धतादशायां च ब्राह्म-

---

[1] प्रतिविम्ब.

जीवन्मुक्तविषयत्वमपि ; तस्यावरणशक्तिनिबन्धनाध्यासाभावेऽपि विक्षेपशक्तिनिबन्धनाध्याससंभवात् । न चैवं कदाचिदध्यासस्य प्रयोजकत्वे महापातकेन नष्टब्राह्मण्यस्याप्यधिकारप्रसङ्गः ; तत्र महापातकस्यैवानधिकारप्रयोजकत्वम्, न तु ब्राह्मण्याभावस्य ; 'पतितो ब्राह्मण' इति व्यवहारेण तदभावस्यैवाभावात् । तथाचोक्तं भाष्ये—'सर्वाणि विधिनिषेधशास्त्राण्यध्यासमूलानी'ति । प्रमातृत्वाद्यन्यथानुपपत्तिरप्यध्यासे मानम् । कदाचिदध्यासस्यैव प्रयोजकत्वेन सुषुप्तौ तदभावेऽपि

णोऽहमित्यध्यासानियमेऽपि ब्राह्मणदेहप्राणवियोगानुकूलव्यापाररूपब्राह्मणहननत्वस्य सुषुप्तहननेऽपि सत्त्वात्, 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादेः सुषुप्तब्राह्मणहनननिषेधकत्वमव्याहतम् । एवं जीवन्मुक्तशरीरादावपि ब्राह्मणत्वानपायाद्धनननिषेधादिश्रुतिविषयत्वामिति ध्येयम् ॥

आवरणशक्तिनिबन्धनेति । पूर्णानन्दरूपं मे नास्ति न भातीत्यादिरूपेति शेषः । **विक्षेपशक्तिनिबन्धनेति** । प्रारब्धकर्माधीनब्राह्मण्याद्यध्यासरूपेति शेषः । **अधिकारप्रसङ्ग इति** । तथाच ब्राह्मण्याभावस्यैवानधिकारप्रयोजकत्वे हननादिनिषेधाविषयत्वेऽपि स प्रयोजकः स्यादिति भावः । **न तु ब्राह्मण्याभावस्येति** । वस्तुस्थितिरियमुक्ता । ब्राह्मण्याभावस्यानधिकारप्रयोजकत्वेऽपि निषेधाविषयत्वे तस्य कादाचित्कस्य न प्रयोजकत्वम् ; सुषुप्तौ हननादेः शिष्टविगीतस्येव बाधकत्वादिति ध्येयम् । **तथाचोक्तमिति** । विधिनिषेधश्रुतिस्थब्राह्मणादिपदमुक्तरीत्याध्यासार्थकमुक्तं चेत्यर्थः । **प्रमातृत्वादीत्यादिना** ज्ञातृत्वादि गृह्यते । **अध्यासे**—देहेन्द्रियादिष्वहं ममाभिमाने । **प्रयोजकत्वेनेति** । सुषुप्तावित्यादि निरस्तमिति योजना । **तदभाव इति** । यद्यपि ज्ञातृत्वं सुषुप्तावविद्यावृत्तिघटितत्वान्न देहेन्द्रियाध्यासमपेक्षते, अविद्या-

ज्ञातृत्वस्य घटादिप्रमाकाले तदभावेऽपि प्रमातृत्वस्य दर्शनात्कथमैक्याध्यासस्तत्र प्रयोजक इति—निरस्तम् । तदुक्तं भाष्ये—प्रमातृत्वादिकमध्यासमूलमिति । अत एव चार्वाकादीनामनभिसंहितप्रबलागमानुमानादीनां देह एवात्मेति प्रवादः। अन्यथा प्रत्यक्षप्रामाण्यवादिनस्तस्य तादृशव्यवहारानुपपत्तेः। न च—चार्वाकादेरनुमानाभासाज्जाते देहात्मैक्यभ्रमे प्रत्यक्षत्वाभिमान इति—वाच्यम्; प्रत्यक्षेण भेदे गृहीते अनुमानाभासादिनाऽभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । तथाच प्रत्यक्ष

ध्यासस्तु सुषुप्तावस्त्येव; एवं घटादिप्रमाकालेऽपि मनुष्योऽहमित्यादिसाक्षिरूपाध्यासो वर्तत एव; तदनभिलापस्त्वभिलापप्रयोजनाभावात् । न हि सुषुप्त्यन्यसंसारकालेऽहमित्यध्यासो नास्ति, न वा देहैक्याविषयकः, अन्यथा 'नाहं मनुष्य' इत्यपि कदाचित्स्यात्; तथापि समाधिप्राचुर्यप्रदर्शनाय कादाचित्काध्यासप्रयोजकत्वमुक्तम् । 'आत्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वप्रमाणानि प्रवर्तन्ते । देहेन्द्रियादावहं ममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिसंभवः । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रिय[1]-व्यापारः । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । न चाध्यासं विनाऽऽत्मनोऽसङ्गस्य प्रमातृत्वम् । न च तद्विना प्रमाणप्रवृत्ति'रिति भाष्यार्थं संक्षेपेणाह—**प्रमातृत्वादिकमध्यासमूलमितीति । प्रत्यक्षेण भेदे गृहीत इति ।** ऐक्यप्रत्यक्षरूपविरोध्यभावादित्यादिः । **अशक्यत्वादिति** । ननु—घटः सन्नित्यादिसत्यत्वनिश्चये सत्यपि प्रपञ्चे मिथ्यात्वानुमानमिव भेदप्रत्यक्षे सत्यप्यैक्यं चार्वाकादिभिरनुमीयते तत्राह-

---

[1] न्द्रियादि—ग. सत्त्व—ग.

एवायमैक्यभ्रमः । अत एवाङ्गुल्या देहं प्रदर्श्य वदत्ययमहमिति । अत एव देहात्मैक्यनिषेधश्रुतिरप्युपपद्यते; अन्यथा तस्याप्रसक्तप्रतिषेधकतापत्तेः । न च कुसमयप्राप्तनिषेधिका सा; प्रत्यक्षविरुद्धकुसमयस्याप्यनवकाशात् । तस्मादाभीरसाधारणात् 'अहं गौर' इत्यादिप्रत्ययादात्मन्यन्तःकरणैक्याध्यासाद्देहतद्धर्माध्यासोऽपीति सिद्धम् ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ देहात्मैक्याध्यासोपपत्तिः ॥

अत एवेति । मिथ्यात्वव्याप्यवद्विशेष्यकत्वज्ञानेन सतर्केण सत्यत्वज्ञानमाभासीकृत्य मिथ्यात्वं यथा प्रपञ्चेऽनुमीयते, तथा चार्वाकादीनामैक्यव्याप्यवद्विशेष्यकत्वज्ञानेन सतर्केण भेदप्रत्यक्षमाभासीकृत्य नैक्यानुमानम्; व्याप्तयाद्यप्रतिसन्धानेऽप्ययमहं गौरः स्थूल इति स्वाभाविकव्यवहारदर्शनात्, परं तु मम देह इति भेदप्रत्यक्षे सत्यपि नाहं गौर इत्यादिप्रत्यक्षाभावात् गौरोऽहमित्यैक्यप्रत्यक्षस्याप्रतिबन्धत्वात्तेनैव चार्वाकादीनामैक्यव्यवहार इति भावः । **कुसमयस्येति ।** देहात्मैक्यबोधककुत्सितशास्त्रस्येत्यर्थः । **अनवकाशादिति ।** श्रुतितन्मूलकशास्त्रं विना प्रत्यक्षविरुद्धे शास्त्रे आस्तिकानामविश्वासात्तत्प्राप्तार्थनिषेधकत्वं श्रुतेर्न युक्तमिति भावः । यत्तु—प्रत्यक्षोऽपि देहात्मनोर्भेदो न व्यवह्रियते यमजयोर्भेद इवेति तद्व्यवहारहेतुज्ञानाय श्रुतिरतो नानुवाद इति—तन्न; अव्यवह्रियमाणस्य भेदस्येदानीं प्रत्यक्षे मानाभावात् । यमजयोर्भेदस्तु व्यवह्रियते, तद्व्यवहर्ता तु सामग्र्यभावान्न प्रत्यक्षीक्रियत इति ॥

तर्कैरित्यादि—देहात्मैक्योपपादनम् ॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायां देहात्मैक्याध्यासोपपत्तिः ॥

अथानिर्वाच्यत्वलक्षणोपपत्तिः

ननु—अविद्यायां तन्निबन्धनाध्यासे च सिद्धेऽपि न तस्यामनिर्वचनीयत्वसिद्धिः ; लक्षणप्रमाणयोरभावात् । तथाहि—किमिदमनिर्वाच्यत्वम्, न तावन्निरुक्तिविरहः (१), तन्निमित्तज्ञानाविरहो वा (२), तन्निमित्तार्थविरहो वा (३), तन्निमित्तसामान्यविरहो वा (४)। आद्ये अनिर्वाच्य इत्यनेनैव निरुक्त्या 'इदं रूप्यमि'ति निरुक्त्या च व्याघातः, द्वितीये निरुक्तिरूपफलसत्त्वेन तन्निमित्तविरहस्य वक्तुमशक्यत्वम्। अत एव न तृतीयः ; अर्थस्य निरुक्त्याद्यनिमित्तत्वाच्च । फलसत्त्वादेव न चतुर्थः । नापि सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वम् (५) सदसद्रूपत्वेऽप्युपपत्तेः । अत एव न सत्त्वराहित्ये सत्यसत्त्वविरहः (६) तथा च लक्षणासंभव इति—चेन्न ; सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वे सति सदसद्विलक्षण त्वम् । (७) सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वे सति सदसत्त्वेन विचारासहत्वं वा (८) प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वं वा

अथानिर्वाच्यत्वलक्षणोपपत्तिः

तस्यामिति । स्वप्रयुक्ताध्याससहितायामविद्यायामित्यर्थः, तेन रूप्याद्यनिर्वाच्यत्वस्यापि समर्थनमग्रे नासङ्गतम् । **वक्तुमशक्यत्वादिति** । निरुक्तिरूपफलसत्त्वे तत्कारणज्ञानादिकमावश्यकमिति भावः । अर्थे तन्निमित्तत्वं तत्कारणज्ञानविषयत्वं, तत्कारणत्वं वा, आद्य-आह—**अत एव न तृतीय इति** । द्वितीय आह—**अर्थस्येति** । **प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वम्** स्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ।

(९) इत्यादिलक्षणे निरवद्यत्वसंभवात् । न च—आद्ये सतोऽपि सदन्तरविलक्षणत्वात्सिद्धसाधनमिति—वाच्यम् ; सत्त्वावच्छिन्नभेदस्य सन्नेति प्रतीतिप्रयोजकस्य सद्वैलक्षण्यपदार्थत्वात् । न हि सति सदन्तरभेदेऽपि सन्नेति प्रतीतिः. अतो न सिद्धसाधनम् । एवं च सत्त्वरहितत्वे सत्यसत्त्वरहितत्वे सति सदसत्त्वरहितत्वमपि साधु । स्यादेतत्—सत्त्वं तावत्सत्ताजातिर्वा (१), अर्थक्रियाकारित्वं वा, (२), अबाध्यत्वं वा (३), प्रामाणिकत्वं वा (४), अशून्यत्वं वा (५), ब्रह्मत्वं वा (६), पराङ्गीकृतं वा (७)। नाद्यद्वितीयौ ; शुद्धात्मनि सद्वैलक्षण्यस्य प्रपञ्चे सद्वैलक्षण्याभावस्य चापातात् । न तृतीयः, त्वन्मते तुच्छस्याप्यबाध्यत्वेन तत्र सद्वैलक्षण्यस्यानिर्वाच्य(त्व)स्य बाध्यत्वेनासद्वैलक्षण्यस्य चायोगात् । न चतुर्थः ; प्रमा ह्यन्तःकरणवृत्तिः, तद्विषयत्वस्य प्रपञ्चेऽपि सत्त्वेन सद्वैलक्षण्यस्य तत्रासत्त्वप्रसङ्गात् । न पञ्चमः ; तस्य प्रपञ्चेऽपि विद्यमानत्वेन सद्वैलक्षण्याभावप्रसङ्गात् । न षष्ठः ; तद्वैलक्षण्यस्य जगति सत्त्वेनेष्टापत्तेः । न सप्तमः ; पराभ्युपगतसत्त्वस्यासत्त्वविरहरूपत्वेनोभयवैलक्षण्योक्त्ययोगात् । अत एव—एतेषां

इत्यादीत्यनेन पूर्वोक्तज्ञाननिवर्त्यत्वादिसङ्ग्रहः । सिद्धसाधनम् उक्तलक्षणमिष्टम् । सत्त्वासत्त्वाभ्यां सदसत्त्वेन च विचारासहत्वं सत्त्वाद्यत्यन्ताभाववत्त्वमित्यग्रे वक्ष्यते । तत्रापि सत्त्वादि नास्तीतिधीप्रयोजकस्य सत्त्वसामान्याभावादेर्निवेशात् किंचिन्निष्ठसत्त्वाद्यभावमादाय न दोष इत्याशयेनाह—एवं चेति । अपि साध्विति । विचारासहत्वमित्यन्तोक्तवाक्यार्थरूपमित्यादिः । सत्त्वासत्त्वयोर्मिथो विरहत्वस्य मिथ्यात्वानुमाने प्रत्याख्यातत्वेऽपि परोक्तदूषणं परिहर्तुं तदङ्गीकरोति—

विरहस्यासत्त्वरूपत्वं—निरस्तम्; अथासत्त्वं, निरुपाख्यत्वं, निःस्वरूपत्वं वा। नाद्यः; असदादिपदेनैव ख्यायमानत्वात्। न द्वितीयः; स्वरूपेण निषेधपक्षे शुक्तिरूप्यादेरपि निःस्वरूपत्वेनासद्वैलक्षण्यानुपपत्तेरिति—चेन्न; पराभिमतसत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते, न पारिभाषिके, अतो न तादृक्सदसद्वैलक्षण्योक्ताविष्टापत्तिः। नापि—तयोः परस्परविरुद्धत्वेन एकनिषेधस्यापरविधिपर्यवसन्नतया एकत्रोभयवैलक्षण्यं व्याहतमिति—वाच्यम्, निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वाङ्गीकारान्न व्याहतिः। न ह्यतात्त्विकरजतेन शुक्तेर्विरोधः। न च तर्हि सदादिवैलक्षण्योक्तिः कथम्? तत्तत्प्रतियोगिदुर्निरूपतामात्रप्रकटनाय। न हि स्वरूपतो दुर्निरूपस्य किंचिदपि रूपं वास्तवं संभवति।

पराभिमतेति। **इष्टापत्तिः**—इष्टसंपत्तिः। **न व्याहतिरिति**। पराभ्युपगतयोः सत्त्वासत्त्वयोर्मिथो विरुद्धत्वेन पराभ्युपगतसत्त्वासत्त्वरूपावभावौ न लक्षणे निवेश्येते, किंत्वतात्त्विकत्वेन प्रतियोगिसमानाधिकरणौ व्याप्यवृत्ती; अतो न व्याहतिरिति भावः। **कथम्**—किमर्थम्। अतात्त्विकयोस्तदभावयोस्तदधिकरणे ममापीष्टत्वात्तदुक्तिर्व्यर्थेति[1] भावः। न सा व्यर्था; तादृशाभावयोः प्रतियोगिसमसत्ताकयोरेव निवेशेन स्वान्यूनसत्ताकस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य सत्त्वादौ ज्ञापकत्वादित्याशयेनाह—**तत्तत्प्रतियोगिदुर्निरूपत्वेति**। प्रपञ्चसत्त्वादिमिथ्यात्वेत्यर्थः॥

ननु—त्वन्मते प्रपञ्चे सत्त्वाद्यभावस्य तात्त्विकत्वमेव युक्तम्; अन्यथा सत्त्वादेस्तत्र तात्त्विकत्वापत्तेस्तत्राह—**स्वरूपतो दुर्निरूपस्येति**। मिथ्याभूतस्येत्यर्थः। **किंचिदपि** सत्त्वादिरूपमधिष्ठाना-

---

[1] तदुक्तिस्ते व्यर्थेति–ग.

ननु—सत्त्वादिराहित्यस्याताात्त्विकत्वेऽपि सत्त्वादेर्दुर्निरूपत्वमात्रेणानिर्वाच्यत्वे पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तौ 'नानिर्वाच्योऽपि तत्क्षय' इत्यनिर्वाच्यत्वनिषेधायोगः, सत्त्वादिवत्तद्राहित्यस्याप्यताात्त्विकत्वे सत्त्वादौ प्रमाणनिरासेन तद्राहित्ये तदुक्त्यचयोगः, अविरोधाय विधिसमुच्चयस्यैवाताात्त्विकत्वस्वीकारश्चेति—चेन्न; पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे नैतत्त्रितयविलक्षणत्वमात्रमनिर्वाच्यत्वम्, किंतु मुक्तिकालानवस्थायित्वसहितम्। तथा च मुक्तिकालावस्थायिन्यामाविद्यानिवृत्तावनिर्वाच्यत्वानिषेधो युज्यते। सत्त्वादिराहित्ये त्वबाधितार्थविषयकप्रमाणोक्तिर्नास्त्येव। ज्ञापकमात्रोक्तिस्तदंशेऽसाधारण्यतो वादिविप्रतिपत्तिनिरासार्था।

न्यस्वरूपम्। बाधावधित्वादिनाधिष्ठानस्वरूपस्य परिशेषेऽपि तदन्यत्सत्त्वादि संसृष्टरूपं बाध्यत्वेन न वास्तवमिति भावः। **दुर्निरूपत्वमात्रेण**—स्वान्यूनसत्ताकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रेण। **अनिर्वाच्यत्वे**—तादृशसत्त्वाद्याश्रयप्रपञ्चस्यानिर्वाच्यपदार्थत्वे। **नानिर्वाच्योऽपीति**। न सन्नासन्नापि सदसदित्यादिः। **तत्क्षयः**—अविद्यानाशः। **सत्त्वादिवदिति**। प्रपञ्चेत्यादिः। **तद्राहित्ये**—सत्त्वादिराहित्ये। **तदुक्त्यचयोगः**—प्रमाणोक्तेरयुक्तता। स्वीकारः स्वीकारापत्तिः। **युज्यत इति**। नन्वनिर्वाच्यविशेषस्य मुक्तिकालान्वयेऽपि क्षत्यभावादविद्यानिवृत्तिव्यावृत्तये विशेषणोपादानं व्यर्थमिति चेन्न; अविद्यानाशस्य मुक्तिस्वरूपत्वमतेऽनिर्वाच्यत्वासंभवात्, अनिर्वाच्यसामान्यस्य तत्त्वधीनिवर्त्यत्वावश्यकत्वात्। अन्यथा ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपस्य मिथ्यात्वलक्षणस्य तत्राव्याप्त्यापत्तेः। **ज्ञापकमात्रोक्तिः**—व्यावहारिकस्य सत्त्वाद्यभावस्यानुमानाद्युक्तिः। **तदंशे** व्यावहारिकसत्त्वाभावाद्यंशे[1]। **असाधारण्यतः**—प्रपञ्चः सन्नेव असन्नेव वेत्येवं रूपेण। **न स्यादिति**। सत्त्वा-

---

[1] कत्वाभावाद्यंशे—क.

अतात्त्विकविधिसमुच्चयापत्तिस्त्विष्टैव । न ह्यतात्त्विकसत्त्वासत्त्वे निषेधसमुच्चयेऽपि विरुध्येते । यत्तु विधिसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वपक्षे भ्रान्तिबाधव्यवस्था न स्यादित्युक्तम्, तन्न; अतात्त्विकत्वादेव भ्रान्तेर्बाधस्य सत्त्वप्रतिषेधस्याप्रतिक्षेपात्सत्त्वस्यातात्त्विकत्वाच्च तदुपपत्तेः । ननु—निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वं किमुभयातात्त्विकत्वाद्वा, एकैकातात्त्विकत्वाद्वा । नाद्यः; उभयतात्त्विकत्ववदुभयातात्त्विकत्वस्यापि विरुद्धत्वात्, विधिसमुच्चयस्य तात्त्विकत्वापाताच्च, एकैकप्रतियोगितात्त्विकत्वापत्तेरेव न द्वितीयोऽपि; तात्त्विकात्यन्ताभावप्रतियोगिन एवातात्त्विकत्वादिति—चेन्न; उभयातात्त्विकत्वादेव निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वम् । न चोभयतात्त्विकत्ववदुभयातात्त्विकत्वमप्येकत्र विरुद्धम्; वल्मीकादावकत्र स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरतात्त्विकत्वदर्शनात् । न च

देस्तदभावस्य चातात्त्विकत्वे सत्त्वादिधीर्भ्रान्तिस्तदभावधीर्बाध इति व्यवस्था न स्यात्, अतात्त्विकस्य तात्त्विका[1]भावधीरेव बाध इत्यभिमानः । **अतात्त्विकत्वादेव**—सत्त्वादेरतात्त्विकत्वादेव । **सत्त्वप्रतिषेधस्य**—सत्त्वादिप्रतिषेधरूपस्य । **सत्त्वस्य**—सत्त्वादेः । **अतात्त्विकत्वाच्च**—अतात्त्विकत्वादेव । **तदुपपत्तेः**—सत्त्वादिबाधोपपत्तेः । तात्त्विकाभावधीत्वं बाधत्वे तन्त्रं नेत्यर्थः । **उभयातात्त्विकत्वात्**—निषेधद्वयातात्त्विकत्वात् । **एकैकातात्त्विकत्वात्**—एकैकमात्रातात्त्विकत्वात्—**उभयतात्त्विकत्ववदिति** । एकत्र धर्मिणीत्यादिः । मिथो विरुद्धयोरेकधर्मिणि तात्त्विकतयेवातात्त्विकतयापि

---

[1] तात्त्विकत्वा—**ग.**

परस्परविरहरूपयोरेकत्रोभयोरतात्त्विकत्वं विरुद्धम्; एकत्र तन्त्वादौ घटतत्प्रागभावयोरुभयोरप्यतात्त्विकत्वदर्शनात्। न च प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोरेवायं नियमः; नियामकाभावादस्माकमसंप्रतिपत्तेः। वस्तुतस्तु—सत्त्वासत्त्वयोर्न परस्परविरहरूपत्वम्, किंतु परस्परविरहव्याप्यतामात्रम्। न च—तादृशपारिभाषिकसदसद्वैलक्षण्योक्तौ नास्माकमनिष्टमिति—वाच्यम्; सत्त्वमबाध्यत्वम्, असत्त्वं सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वम्, तदुभयवैलक्षण्यं च तव जगत्यसंप्रतिपन्नमिति कथमिष्टापत्त्यवकाशः? इष्टापत्तौ च कथं न मतक्षतिः? अत एव ध्वंसानुपलक्षिततदुपलक्षितसत्तायोगित्वरूपनित्यत्वानित्यत्वयोः सत्ताहीने सामान्यादावभाववदुत्तरावधिराहित्यं नित्यत्वम्, भावान्यनिवृत्तिमत्त्वं चानित्यत्वम्, तदुभयाभावः प्रागभाव इव शुक्तिरूप्यादौ

विद्यमानत्वं विरुद्धमिति भावः। **नियामकाभावात्**—उक्तनियमग्राहकतर्काभावात्। प्रतियोगिसमवायिन्यत्यन्ताभावानङ्गीकर्तृमते कपालादौ भाविघटादेरिदमिदानीं घटवन्न वेत्यादि[1] संशयस्य दर्शनेन प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोरप्यतात्त्विकयोरेकत्र विद्यमानत्वं न विरुद्धमित्यपि बोद्धव्यम्। **सत्त्वमबाध्यत्वमित्यादि**। विवेचितमेतन्मिथ्यात्वानुमाने। **ध्वंसानुपलक्षितेत्यादि**। ध्वंसाप्रतियोगिवृत्तित्वविशिष्टसत्तायोगित्वं नित्यत्वम्, ध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वविशिष्टसत्तायोगित्वमानित्यत्वम्, तयोः सामान्यादावभाववदित्यर्थः। **उत्तरावधिराहित्यम्**—ध्वंसाप्रतियोगित्वम्। **भावान्यनिवृत्तिमत्त्वम्**—भावान्या या निवृ-

---

[1] वन्नेत्यादि-क. ग.

मिथ्याभूते सत्त्वासत्त्वयोरभावः स्यादित्याहुः । उक्तसत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि परस्परविरहानात्मकत्वात् । उक्तनित्यत्वानित्यत्ववत् । ननु—इदं नित्यत्वानित्यत्वयोर्मिलितयोर्व्यतिरेकः सामान्ये प्रागभावे चास्तीत्युक्तमयुक्तम्; नित्यत्वस्य सामान्यानुगतध्वंसाप्रतियोगित्वरूपत्वात्, अनित्यत्वस्य च प्रागभावस्यापि प्रतियोग्येव ध्वंसः, भावस्यैवाभावो निवृत्तिः, अभावस्य तु भाव एवेति स्वीकारात् । ध्वंसोपलक्षितानुपलक्षितसत्तारहित्यरूपपारिभाषिकनित्यत्वानित्यत्वयोरेकत्र सामान्यादौ भाववदेकत्र सत्त्वासत्त्वे स्यातामित्यपि स्यादिति—चेन्न; न हि वयं दृष्टान्तमात्रेण सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र स्थितिं ब्रूमः, येन ध्वंसोपलक्षितानुपलक्षितसत्तारहित्यरूपपारिभाषिकनित्यत्वानित्यत्वयोरेकत्र सामान्यादौ सद्भावनिदर्शनेन सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र सत्त्वमुच्येत । किंतु प्रमाणैः सिद्धे निषेधसमुच्चये सामान्यादिव्यावृत्तनित्यत्वानित्यत्वयोर्निषेधसमुच्चयं दृष्टान्तयामः । एवं च सामान्याद्यनुगतत्वदुक्तानित्यत्वानित्यत्वयोर्निषेधसमुच्चयस्यादृष्टान्तत्वेऽपि न क्षतिः । अत एवोक्तमध्यस्ते नित्यत्वानित्यत्वयोरिव[1] सत्त्वासत्त्वयोरप्यभावौ न विरुद्धौ; धर्मिण एव कल्पितत्वेन विरुद्धयोरपि धर्मयोरभावादिति । न चैवं कल्पितस्यानित्यत्वाभ्युपगमविरोधः; तात्त्विकानित्यत्वाभावेऽपि धर्मिसमसत्ताकानि [1] त्यत्वसत्त्वेनाभ्युपगमे

चित्स्तत्प्रतियोगित्वम् । आहुः अस्मदाचार्याः । न चैवमिति । एवं कल्पितस्य नित्यत्वानित्यत्वयोरभावस्वीकारे । तात्त्विकानित्यत्वाभावे-

---

[1] योरभावाविव.

विरोधाभावात्। न च—कल्पितत्वहेतोर्विरुद्धधर्माभावरूपसाध्यस्य च भावाभावाभ्यां व्याघात इति—वाच्यम्; अतात्त्विकहेतु-सद्भावेन तात्त्विकधर्माभावस्य साधनेन व्याघाताभावात्। अत एव स्वरूपतो दुर्निरूपस्य न किञ्चिदपि रूपं वास्तवं संभवतीति प्राचामुक्तिरपि सङ्गच्छते; व्यावहारिकेणैव दुर्निरूपत्वेन हेतुना व्यावहारिकवास्तवरूपाभावस्य साधनात्। अत एव—दुर्नि-रूपत्वरूपहेतोर्वास्तवरूपाभावसाध्यस्य चातात्त्विकत्वेऽसिद्धि-बाधौ तात्त्विकत्वे व्याघात इति—निरस्तम्; धर्मिसमसत्ताक-हेतुसाध्यादिसत्त्वेनासिद्ध्याद्यभावात्, तात्त्विकहेत्वाद्यभावाच्च न व्याघातः। स्वरूपतो दुर्निरूपत्वं च कल्पितत्वमेव। एतेन—

ऽपि। अनित्यत्वस्य तात्त्विकत्वेनाभावसत्त्वेऽपि। **न च कल्पितत्वहेतो-रित्यादि।** कल्पितत्वेन हेतुना धर्मसामान्यस्य तात्त्विकत्वेनाभावः साध्यः; तथाच कल्पितत्वहेतोः[1] स्वविधेयीभूतस्य धर्माभावस्य च धर्मस्य च तात्त्विकत्वेनाभावग्राहिकानुमितिः। अतस्तस्याः स्वस्मिन् स्वोपजीव्यपरामर्शे चाप्रामाण्यसंपादकत्वेन व्याघात इति भावः। तात्त्विकं प्रामाण्यं स्वस्मिन् स्वोपजीव्ये च नास्त्येव, किन्तु व्यावहारि-कम्; तदेव चोपजीव्यम्, अतो न तस्या व्याघात इत्याशयेनाह—**अतात्त्विकहेत्विति। तात्त्विकधर्माभावस्य** धर्मसामान्यस्य तात्त्वि-कत्वेनाभावस्य। **व्यावहारिकवास्तवरूपाभावस्य** धर्मसामान्यस्य वास्तवत्वेन व्यावहारिकाभावस्य। **धर्मिसमानसत्ताकेति।** व्याव-हारिकेत्यर्थः। मन्मते[2] हेत्वादेरत्यन्ताभावस्य सार्वत्रिकत्वाद्व्यावहारिको हेत्वादिमद्भेद एव पक्षादिवृत्तिरसिद्ध्यादिरिति भावः। **कल्पितत्वमे-वेति।** बाधितसत्त्वासत्त्वोभयकत्वरूपवक्ष्यमाणमिथ्यात्वमेवेत्यर्थः। **एतेन**

---

[1] कल्पितत्वे हेतोः—क. [2] तन्मते—क. ग.

किमिदं स्वरूपतो दुर्निरूपत्वं केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वं वा, केनापि दुर्निरूपत्वमित्येतदन्यप्रकारेण वा, सत्त्वासत्त्वाभ्यां वा। नाद्यः; केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्यनेन प्रकारेण दुर्निरूपत्वादुर्निरूपत्वाभ्यां व्याघातात्। अत एव न द्वितीयः; केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्येतदन्यप्रकारेण दुर्निरूपत्वस्य केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वान्यत्वात्, मिथ्यात्वादिना कल्पितस्य सुनिरूपत्वाच्च। न तृतीयः; तस्य सदसद्वैलक्षण्यावास्तवत्वाहेतुत्वादिति—निरस्तम्; तृतीयपक्षस्य क्षोदसहत्वाच्च। तथाहि—सत्त्वासत्त्वाभ्यां दुर्निरूपत्वं हि बाधिततद्द्वयकत्वम्, तच्च धर्मविशिष्टधर्म्यतात्त्विकत्वे हेतुः; तथाच सदसद्वैलक्षण्यमपि धर्मस्तदतात्त्विकत्वे कथं न हेतुः स्यात्। नचैवं—कल्पितस्य दृश्यादृश्यबाध्याबाध्यदुर्निरूपसुनिरूपत्वादिबहिर्भावोऽपि स्यादिति—वाच्यम्; तात्त्विकदृश्यत्वाद्यशेषधर्मबहिर्भावस्य कल्पिते दृष्टत्वात्। अतात्त्विकस्य दृश्यत्वादेर्व्यावहारिकप्रमाणैः यथा-

---

दुर्निरूपत्वहेतुकस्य धर्माभावानुमानस्य सम्भवेन। सदसद्वैलक्षण्यावास्तवत्वेत्यादि। सदसत्त्वाभ्यां दुर्निरूपत्वं स्वाधिकरणस्यावास्तवत्वसाधकं, न तु स्वसमानाधिकरणस्य सदसद्वैलक्षण्यादिधर्मस्येत्यभिमानः। अतात्त्विकत्वे हेतुरिति। धर्मविशिष्टो धर्मी बाध्यः,[1] दुर्निरूपत्वादित्यनुमानाद्विशिष्टस्य बाध्यतासिद्धिः। अथवा—धर्मी बाध्यो[2]ऽबाध्यत्वेन धर्मसामान्यस्याभाववांश्च, दुर्निरूपत्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धिः। वस्तुतो दृश्यत्वादिना धर्मिणां धर्माणां चोक्तदुर्निरूपत्वस्य सिद्धिरविशेषात्तेन च बाध्यत्वसिद्धिरित्यपि सम्भवतीति भावः। तात्त्विकदृश्यत्वाद्यशेषधर्मबहिर्भावस्य। दृश्यत्वादे-

---

[1] धर्मविशिष्टो धर्माबाध्यो—क.　　[2] धर्माबाध्यो—क.

यथमङ्गीकृतस्यैवमप्यविरोधात् । अदृश्यत्वादिकं तु व्यावहारिकं नास्त्येव । प्रातिभासिकं चैतदप्यङ्गीकुर्म एव । एवंच तार्किकमते संयोगतदभावयोरिव भट्टमते भेदाभेदयोरिव सत्त्वासत्त्वाभावयोरप्यविरोध एव । नचैवं—सत्त्वासत्त्वयोरपि तद्वदेवाविरोधः स्यादिति—वाच्यम्; अतात्त्विकयोरविरोधे इष्टापत्तेः, निषेधसमुच्चयस्यापि तात्त्विकस्यानङ्गीकारेण तत्साम्येन विधिसमुच्चयस्य तात्त्विकस्यापादयितुमशक्यत्वात् । न च तात्त्विकसंयोगतदभावनिदर्शनबलात्तदापादनीयम्; दृष्टान्तेऽपि तात्त्विकत्वासम्प्रतिपत्तेः । ननु—अनिर्वाच्यत्वं सत्त्वासत्त्वादिना विचारासहत्वम्, तच्च न तावत्सत्त्वाद्यनधिकरणत्वम्; असतो ब्रह्मणश्च निर्धर्मकत्वेन तत्रातिव्याप्तेः । न च—कल्पितसत्त्वाधिकरणत्वं ब्रह्मण्यपीति—वाच्यम्; तस्य जगत्यपि विद्यमानत्वेन तत्राव्याप्तेः । नापि सत्त्वाद्यत्यन्ताभावाधिकरणत्वम्, निर्धर्मकब्रह्मणः सत्त्ववत्तदत्यन्ताभावस्याप्यभावेन तुच्छेऽप्यसत्त्ववत्तदत्यन्ताभावस्याप्यभावेन कथंचिदतिव्याप्तिनिरासेऽपि तुच्छब्रह्मणोर्निर्धर्मकत्वेन धर्मवत्त्वादेरेवानिर्वाच्यत्वलक्षणत्वापातात्, निर्विशेषश्रुत्यापि व्याघातेन धर्ममात्रनिषेधायोगेन ब्रह्मणि सत्त्वराहित्ये तदत्यन्ताभावस्य दुर्वारत्वात् । नापि सद्रूपत्वाद्यभावः; ब्रह्मणस्सत्त्वाभावे सद्रूपत्वाभावेन तत्रातिव्याप्तेः । नापि सत्वादेरित्थमिति निर्वक्तुमशक्यत्वम्; ब्रह्म-

---

स्तात्त्विकत्वेनाभावस्य । **तार्किकमत इत्यादि** प्रमाणसिद्धत्वांशे दृष्टान्तः । **तदापादनीयम्** । विधिसमुच्चयतात्त्विकत्वमापादनीयम् । **निर्धर्मकत्वेन तत्रातिव्याप्तेरिति** । भावरूपधर्माभावेऽप्यभावरूपधर्मसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । **कथंचिदिति** यदुक्तं तत्स्फुटयति—**निर्विशेषश्रुत्येति** । **निषेधायोगेन** अभावबोधनायोगेन । **सत्त्वादे-**

ण्यपि सत्वस्येत्थमिति निर्वक्तुमशक्यत्वात् । नापि सत्त्वादिना प्रमाणागोचरत्वम्; अखण्डार्थनिष्ठवेदान्तैकवेद्यब्रह्मणोऽपि सत्त्वादिप्रकारकप्रमाणागोचरत्वादिति—चेन्न; सत्त्वादिना विचारासहत्वं सत्त्वाद्यत्यन्ताभावाधिकरणत्वम् । न चातिव्याप्तिः; ब्रह्मणि सत्त्ववत्तदत्यन्ताभावस्याप्यभावात्; अन्यथा निर्विशेषत्वादिश्रुतिविरोधापत्तेः । न च निर्विशेषत्वरूपविशेषसत्त्वासत्त्वाभ्यां व्याघातेन श्रुतिरन्यपरा; विशेषस्य कल्पितत्वेन तदभावासत्त्वेन तत्सत्त्वाभावेन व्याघाताभावात्, स्वाप्नगजतदभाववत् । अत एव—सत्त्वराहित्येऽपि तदत्यन्ताभाव आवश्यक—इत्यपास्तम् । नन्वेवं—विशेषवत्त्वं धर्मवत्त्वं वा अनिर्वाच्यत्वमस्त्विति--चेन्न; आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः; उक्तलक्षणस्य निष्पन्नत्वात् । यद्वा—सत्त्वादिना

रित्थमित्यादि । निर्वक्तुमशक्यसत्त्वादिकत्वमित्यर्थः । सत्वाभावो ब्रह्मणि विद्यमानोऽपि मिथ्यात्वाद्ब्रह्मणि नास्तीत्याह—ब्रह्मणि सत्त्ववत्तदत्यन्ताभावस्याप्यभावादिति । तथाच वक्ष्यमाणरीत्या धर्म[1]-समानसत्ताकात्यन्ताभावो लक्षणमनतिव्याप्तमिति भावः । समाधत्ते—विशेषस्य कल्पितत्वेनेति । विशेषसामान्यस्य कल्पितत्वेनेत्यर्थः । तदभावासत्त्वेन विशेषाभावरूपस्य विशेषस्याप्यसत्त्वेन । तत्सत्त्वाभावेन व्याघाताभावात् निर्विशेषत्वस्यासत्त्वेन यो व्याघातस्तस्यासम्भवात् । विशेषतदभावयोरेकत्र कल्पितत्वे दृष्टान्तमाह—स्वाप्नेति । अत एव ब्रह्मणि विद्यमानस्य सत्त्वाभावादेर्मिथ्यात्वेन ब्रह्मण्यभावादेव । तदत्यन्ताभावः धर्मिसमानसत्ताकस्तदत्यन्ताभावः । आवश्यकः ब्रह्मण्यावश्यकः । एवं धर्मिसमानसत्ताकत्वविशेषणावश्यकत्वे । निष्पन्नत्वादिति । न च सत्ताद्यभावत्वं व्यर्थमिति —वाच्यम्; धर्मिसमान-

---

[1] धर्मि.

विचारासहत्वं सद्रूपत्वाद्यभावः । सत्त्वरूपधर्माभावेऽपि यथा ब्रह्मणः सद्रूपत्वं तथोपपादितमधस्तात् । अतो न तत्रातिव्याप्तिः । न चैवं—सदात्मके ब्रह्मणि श्रौतसत्यपदादौ लाक्षणिकत्वं न स्यादिति–वाच्यम्; सत्त्वधर्मविशिष्टवाचकस्य तस्य निर्धर्मके लक्षणाया आवश्यकत्वात् । न हि निर्धर्मकस्वरूपवाचकत्वं कस्यचिदपि पदस्यास्ति । ननु—सत्त्वादिराहित्यमतात्त्विकमपि न तावत्प्रातिभासिकम्; रूप्यप्रपञ्चयोर्ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वापत्तेः । नापि धर्मिसमसत्ताकम्; बाधबोध्यस्य भ्रान्तिसिद्धेन साम्यायोगात् । नापि व्यावहारिकम्; जगति व्यावहारिकत्वे रूप्ये प्रातिभासिकत्वे चोक्तदोषात्, रूप्ये व्यावहारिकत्वे च जगति पारमार्थिकत्वापातेनाद्वैतहानिरिति—चेन्न; धर्मिसमसत्ताकस्यैव सत्त्वादिविरहस्येष्टत्वात् । न च बाधबोध्यस्य भ्रान्तिसिद्धेन

सत्ताकत्वसम्बन्धेन सत्ताभावादेर्लक्षणत्वसम्भवात् । तद्व्यक्तित्वेनाभावस्य लक्षणत्वेन सत्तादिप्रतियोगिकत्वविशेषणवैयर्थ्यशङ्कानवकाशात् । वस्तुतो मन्मते लक्षणवाक्यस्येतरव्यावृत्ताखण्डार्थतया प्रमाणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन वैयर्थ्यशङ्काया नावकाशः । **तथोपपादितमिति** । सदाकारप्रतीतौ सर्वानुगतमेकं ब्रह्मैव सद्रूपं विषयो, नान्यदननुगतत्वादित्याद्युक्तमित्यर्थः । **अधस्तात्** मिथ्यात्वानुमाने । **कस्यचिदिति** । आकाशादिपदस्यापि शुद्धव्यक्तौ शक्तिर्न सर्वसम्मतेति भावः । यद्यपि विशिष्टवाचकस्य शुद्धेऽपि शक्तिसत्त्वात्तत्र न लक्षणा । अत एव पश्वादिपदस्य लोमवल्लाङ्गूलवच्छक्तस्य लाङ्गूलवत्त्वमात्रेण बोधकत्वं लक्षणां विनैव । अत एव चानुकूलयत्नशक्तस्याख्यातस्यानुकूलमात्रबोधकत्वं लक्षणां विनैवेति कुसुमाञ्जल्यादावुक्तम्, तथापि विशिष्टबोधकत्वस्यौत्सर्गिकस्य बाधेन शुद्धबोधकत्वस्थलेऽपि लक्षणेति व्यपदेशो, न तु लक्षणेति पूर्वोक्तमिहानुसन्धेयम् । **इष्टत्वात्** लक्षणत्वनेष्टत्वात् ।

साध्यायोगः; बाधस्याधिष्ठानमात्रगोचरत्वेन रूप्यवत्तत्सत्त्वविरहस्यापि साक्षिसिद्धतया बाधबोध्यत्वाभावात्। नचैवं सत्त्वप्रतीतिविरोधः; अतात्त्विकस्य तस्याप्यङ्गीकारात्। न चैवं—तात्त्विकसत्त्वविरहस्यैव लक्षणत्वपर्यवसानम्; तात्त्विकत्वं चाबाध्यत्वम्, तथाच बाध्यत्वमेव लक्षणमास्त्विति—वाच्यम्; बाध्यत्वस्यान्यविशेषणत्वेनोपात्तस्य लक्ष्ये धर्मिण्यनन्वयेन तन्मात्रमुपादायेतरवैयर्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। न च—श्रुत्या युक्त्या च भेदं निराकुर्वता कथं सदसद्भिन्नत्वरूपं तद्व्याप्तं वाऽनिर्वाच्यं समर्थ्यत इति वाच्यम्; मा विषीद; अतात्त्विकस्यैव तस्य समर्थनात्। बाध्यत्वं तु मिथ्यात्वनिरूपणसमय एव निरूपितम्। तस्मान्न शुक्तिरूप्यप्रपञ्चसाधारणानिर्वाच्यत्वलक्षणानुपपत्तिः॥

इत्यद्वैतसिद्धावनिर्वाच्यत्वलक्षणम्॥

बाधबोध्यत्वाभावादिति। ननु—रूप्यं नास्ति रूप्ये सत्त्वं नास्तीति बाधबोध्य एव रूप्ये सत्त्वाभाव इति—चेद्भ्रान्तोऽसि; यादृशविषयकत्वेन भ्रममूलाज्ञाननाशकत्वरूपा बाधकता, तादृशस्यैव भ्रान्तिसिद्धवैलक्षण्यं वाच्यम्; अन्यथा रूप्यादेरप्युक्तविषयत्वेन विरोधात्[1]। तथाच सत्त्वाभावादिविषयकत्वे नोक्तबाधता, किंत्वधिष्ठानविषयकत्वेनेति न दोषः। **वक्तुमशक्यत्वादिति**। धूमप्रागभावे धूमत्वस्येव भिन्नधर्मिकत्वेन बाध्य[ता]त्वं नेतरवैयर्थ्यसम्पादकमिति भावः। **निरूपितम्**। स्वाश्रयनिष्ठव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिरूपत्वेन[2] विवेचितम्॥

तर्कैः सारस्वतै रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय अनिर्वाच्यत्वलक्षणम्॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायामनिर्वाच्यत्वलक्षणम्॥

---

[1] बाधाविरोधात्–ग.		[2] कत्वेन–क. ग.

अथाऽविद्याऽऽद्यनिर्वाच्यत्वे प्रत्यक्षानुमान-प्रमाणनिरूपणम्.

प्रमाणं च प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्तयः। प्रत्यक्षं तावत् 'मिथ्यैव रजतमभात्' इत्यादि। न च मिथ्याशब्दोऽसत्पर्यायः; वक्ष्यमाणयुक्त्या नृशृङ्गादिसाधारणासत्त्वस्य ख्यायमानरूप्यादौ वक्तुमशक्यत्वात्। न चैतावन्तं कालमसदेव रजतमभादित्यनुभवविरोधः; अनिर्वाच्यत्वैकदेशसत्त्वव्यतिरेकविषयत्वेनैवोपपत्तेः। नचैवं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यत्रापि सत्यमित्यस्यासत्त्वव्यतिरेकविषयतयैवोपपत्तिः; ब्रह्मणि सद्रूपतायाः प्रागुपपादितत्वेन तस्यासत्त्वव्यतिरेकविषयत्वकल्पनाया अनुचितत्वात्। तथाच ब्रह्मणि सत्प्रत्ययस्य रूप्येऽसत्प्रत्ययस्य च सत्त्वासत्त्वयोर्बाधकासत्त्वतत्सत्त्वाभ्यां विशेषेण न प्रसङ्गसाम्यम्॥

अनुमानं च 'विमतं' सत्त्वरहितत्वे सत्यसत्त्वरहितत्वे सति सत्त्वासत्त्वरहितम्, बाध्यत्वाद्दोषप्रयुक्तभानत्वाद्वा, यन्नैवं तन्नैवं यथा ब्रह्म। न चाप्रसिद्धविशेषणत्वम्; सत्त्वासत्त्वे,

---

अथाऽविद्याद्यनिर्वाच्यत्वे प्रत्यक्षाऽनुमानप्रमाणनिरूपणम्.

प्रत्यक्षानुमानेत्यादि। अभावस्य प्रत्यक्षत्ववादिनं प्रति प्रत्यक्षेत्युक्तम्। तस्यानुपलब्धत्ववादिनं प्रति त्वभावघटितमिथ्यात्वेऽनुपलब्ध्यनुमानाद्येव मानं बोध्यम्। ख्यायमानरूप्यादौ। प्रत्यक्षरूप्यादौ। न प्रसङ्गसाम्यमिति। सत्पदस्यासत्त्वाभाववदर्थकत्वे लक्षणापत्तिः; अबाध्य एव तच्छक्तेः, असत्पदस्य तु सदन्यार्थकत्वे न लक्षणेत्यपि बोध्यम्। अप्रसिद्धविशेषणत्वम्—सत्त्वाभावसमानाधिकरणस्यासत्त्वाभावस्य सदसत्त्वरहितत्वांशे विशेषणस्याप्रासिद्धिः।

समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी, धर्मत्वाद्रूपरसवत्, सत्त्वमसत्त्वानधिकरणानिष्ठम्, असत्त्वं वा सत्त्वानधिकरणानिष्ठम्; धर्मत्वाद्रूपवत्' इति सामान्यतस्तत्सिद्धेः। न च साध्यैकदेशसिद्ध्या अंशतः सिद्धसाधनम्; 'गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नम्, समानाधिकृतत्वात्' इत्यत्रेव सिषाधयिषाबहुलेन सिद्धसाधनविरहस्योपपादितत्वात्। न च—सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपतया साध्यं व्याहतमिति—वाच्यम्; अतात्त्विकत्वेन परस्परविरहानात्मकत्वेन च समाहितत्वात्। भेदस्य तात्त्विकस्यैव निरसिष्यमाणत्वेन न तेन विरोधः। न च ब्रह्मवत्सत्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वेनानिर्वाच्यत्वाभावोपपत्त्या अर्थान्तरम्; सत्त्वरहितस्य प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वे मानाभावेन बाधात्। ब्रह्मणि च शून्यतापत्तिरेव सद्रूपत्वे प्रमाणम्। न च—'विमतं सदसदात्मकम्, बाध्यत्वात्, व्यतिरेकेण ब्रह्मवत्' इत्याभास-

---

समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी—मिथः समानाधिकरणौ यावत्यन्ताभावौ तत्प्रतियोगिनी। **धर्मत्वात्** धर्मद्वयत्वात्[1]। **असत्त्वानधिकरणानिष्ठं** असदन्यवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकम्, सदन्यत्त्वे सत्यसदन्यत्त्वे सति सदसदन्यत्[2] बाध्यत्वादित्यनुमाने विशेषणप्रसिद्ध्यर्थमिदं बोध्यम्। **सिषाधयिषाबलेन** एकदेशसिद्धावपि समुदितस्यासिद्धस्य सिद्धेरुद्देश्यत्वबलेन। ननु—सद्भेदादिघटितसाध्यकानुमानव्याघातः, त्वन्मते भेदनिरासात्तत्राह — **भेदस्येति**।

---

[1] 'यद्यपि मिथ समानाधिकरणात्यन्ताभाववत्त्वं न दृष्टान्तसाधारणमनुगतम्, किं तु . . . . . . त्यन्ताभावद्वयत्वरूपम्; तथापि सत्यत्वमसत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणा . . . . योगिधर्मत्वात्, रूपवदित्यनुमाने' . . . . . इति गपुस्तके अधिकः पाठो दृश्यते. [2] सदन्यत्वे सति सद सदन्यत्–ख.

साम्यम्; 'विमतमसत्, सत्त्वानधिकरणत्वात्, नृशृङ्गवत्' इति सत्प्रतिपक्षश्चेति — वाच्यम्; ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिलक्षण-विपक्षबाधकतर्कस्य वक्ष्यमाणत्वेनाभाससाम्यसत्प्रतिपक्षयोर-भावात्। नचासदेव रजतमभादिति प्रत्यक्षबाधः; असदित्यस्य सत्त्वाभावविषयकत्वस्योक्तत्वात्, अन्यथा ख्यात्यनुपपत्तेः। अत एव मिथ्याशब्दोऽप्यसत्पर्याय इति–निरस्तम्। न चैवं ब्रह्मण्यपि सत्त्वाभावेनासदिति बुद्धिः स्यात्; निर्धर्मके सत्त्वरूपधर्माभाव-विषयकप्रतीतेरिष्टत्वात्; तुच्छत्वविषयकप्रतीतेरापादकाभावात्। न चैवमसत्त्वाभावेन जगति सदिति प्रतीत्यापत्तिः; इष्टापत्तेः। न च — नृशृङ्गासत्त्वबुद्धितो नास्या वैलक्षण्यमनुभूयत इति वाच्यम्; एतावता तस्या अपि सत्त्वराहित्यविषयकत्वमस्तु, न तु तदनुरोधेनैतस्यास्तुच्छत्वविषयकत्वम्; तुच्छत्वे अत्र बाधक-सत्त्वात्; समानाकारप्रतीत्योरपि विचित्रविषयकत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वाच्च ॥

यत्तु—'सत्त्वासत्त्वविकल्पेष्वाद्यद्वितीययोर्जगति सत्त्वरा-हित्यांशे, रूप्यादावसत्त्वराहित्यांशे, तृतीयचतुर्थयोरुभयत्राप्य-

---

ख्यात्यनुपपत्तेः। प्रत्यक्षानुपपत्तेः। **समानाकारप्रतीत्योः**। समानशब्दो-ल्लिख्यमानबुद्ध्योः। **सत्त्वासत्त्वविकल्पेष्विति**। सत्त्वं तावत् 'सत्ता-जातिर्वा, अर्थक्रियाकारित्वं वा, अबाध्यत्वं वा, प्रामाणिकत्वं वा, अशून्यत्वं वा, ब्रह्मत्वं वा पराङ्गीकृतं वा' इति पूर्वोक्तविकल्पेष्वित्यर्थः। **सत्त्वराहित्यांश इति**। बाध इत्यग्रेऽन्वयः। एवमन्यत्रापि। **असत्त्वराहित्यांश इति**। सत्ताजातेरर्थक्रियाकारित्वस्य चासत्त्वाभाव-त्वेन तयो रूप्यादौ बाध इत्यभिमानः। वस्तुतः प्रातीतिकेऽपि तयोः संभवस्योक्तत्वान्नेदं परोक्तं युक्तम्। **तृतीयचतुर्थयोरिति**। अबाध्यत्व-

सत्त्वराहित्यांशे, पञ्चमे तूभयत्र सत्त्वराहित्यांशे, सप्तमेऽप्युक्तन्यायेनोभयत्राप्यसत्त्वराहित्यांशे, एवमेवाबाध्यत्वशून्यत्वे प्रामाणिकत्वशून्यत्वे च पक्षे बाधाः, षष्ठे त्वबाध्यत्वरूपसत्त्वेनाप्युपपत्त्या अर्थान्तरं'—इति—तन्न; पूर्वोक्तासत्त्वमादायांशतो बाधसिद्धसाधनादेः परिहृतत्वात् ॥

ननु—साध्यप्रसिद्ध्यर्थानुमाने सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी न भवतः, परस्परात्यन्ताभावत्वात्, घटत्वाघटत्ववत्, असत्त्वम् सत्त्वानधिकरणानिष्ठं न, तत्प्रतिषेधरूपत्वात्, यथा अनित्यत्वं नित्यत्वानधिकरणानिष्ठं

प्रामाणिकत्वयोः सत्त्वरूपत्वे तदभावयोरसत्त्वरूपयोस्त्वन्मते प्रपञ्चरूप्ययोः सत्त्वात्तदभावांशे तदुभयत्र बाध इति भावः । **सप्तमे** असत्त्वाभावरूपं सत्त्वमिति पराङ्गीकृतपक्षे । **उक्तन्यायेन** सत्त्वनिषेधे सत्त्वाभावरूपासत्त्वमावश्यकमिति न्यायेन । **अबाध्यत्वशून्यत्वे** । तृतीयपक्षरूपसत्त्वस्याभावांशे । **प्रमाणिकत्वशून्यत्वे** चतुर्थपक्षरूपसत्त्वस्याभावांशे । मन्मत इति शेषः । **पक्षे** जगति । **पूर्वोक्तासत्त्वम्** । पराभ्युपगतं सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपं वाऽसत्त्वम् । **सत्त्वासत्त्वे इत्यादि** । सत्त्वमसत्त्वात्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगि, असत्त्वात्यन्ताभावत्वात्, यो यदत्यन्ताभावः स तदत्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगी, यथा घटत्वस्यात्यन्ताभावोऽघटत्वं घटत्वात्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगीत्यर्थः । **असत्त्वमित्यादि** । असत्त्वं सत्त्वानधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकम्, सत्त्वात्यन्ताभावत्वात्, यो यदत्यन्ताभावः स तदनधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकः, यथा नित्यत्वाभावो नित्यत्वानधिकगणनिष्ठभेदप्रतियोगितानव-

न एवं सत्त्वमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यमिति सत्प्रतिपक्षता, परस्परविरहानात्मकत्वं चोपाधिरिति—चेन्न; सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहानात्मकत्वस्योक्तत्वेन हेतोरसिद्धत्वात्; उपाधेः साधनव्यापकत्वाच्च; ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या विपक्षबाधकतर्केण उपाधिसत्प्रतिपक्षयोरनवकाशात्। यत्तु—नित्यानित्यत्वदृष्टान्ते साधनवैकल्यमुक्तम्; तदयुक्तम्; परेण ध्वंसाप्रतियोगित्वतत्प्रतियोगित्वयोः परस्परविरहरूपयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोः सविध एवोक्तेः। यत्तु—'घटत्वाघटत्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी, धर्मत्वाद्रूपरसवत्; कल्पितत्वमकल्पितत्वानधिकरणानिष्ठम्, धर्मत्वाद्रूपवत्, इति चाभाससाम्यम्; सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वकल्पितत्वाकल्पितत्वदृश्यत्वादृश्यत्वसुनिरूपत्वदुर्निरूपत्वादौ प्रथमस्य द्वितीयतृतीययोर्यथाक्रममसद्वैलक्षण्ये सद्वैल-

---

च्छेदक इत्यर्थः। **परस्परविरहानात्मकत्वम्**। यदत्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पूर्वानुमाने साध्यं तदत्यन्ताभावानात्मकत्वम्। **अनवकाशादिति**। आद्यानुमाने मन्मते साध्यवैकल्यमित्यपि बोध्यम्। द्वितीयानुमाने तु न साध्यवैकल्यम्; नित्यभिन्ने नित्यभिन्नभेदस्य मया स्वीकारात्[1]। न हि मन्मते घटे घटत्वात्यन्ताभाव इव घटभेदोऽपि स्वीक्रियते; तस्य मिथ्यात्वाघटकत्वात्। न च—नित्यत्वानित्यत्वयोर्ध्वंसानुपलक्षितोपलक्षितसत्तारूपत्वेनैकाश्रयभिन्नेऽपराश्रयभेद—संभवः, विनाशिसद्भिन्ने सामान्यादावविनाशिसद्भेदसत्त्वादिति—वाच्यम्; नाशित्वानाशित्वयोः पूर्वं परोक्तयोर्दृष्टान्ते निवेशसंभवात्। तस्माद्द्वितीयानुमाने साध्यावैकल्यमिति सूचयंस्तत्र साधनावैकल्यं शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमाह—**यत्त्वित्यादि**। **प्रथमस्य** सत्त्वासत्त्वयोरुक्तप्रतियोगित्वानुमानस्य। यथाश्रुततदनुमानाभिप्रायेणेदम्। विवक्षिते तु तदनुमाने नायं व्यभिचारः। **द्वितीयतृतीययोः** असत्त्वानधिकरणानिष्ठत्वसत्त्वानधि-

---

[1] मयाप्यस्वीकारात्—ग.

क्षण्ये च त्रिष्वपि ज्ञेयत्वव्यवहार्यत्वादौ व्यभिचारश्चेति ; तन्न ; ‘क्षितिः सकर्तृका, कार्यत्वात्, घटवत्’ इत्यनुमाने ‘अङ्कुरः (न) सकर्तृकः, कार्यत्वात्’ इत्याभाससाम्यमङ्कुरादौ व्यभिचारो वा यथा न दोषः, तथा धर्मत्वेन हेतुना समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं साधयतो मम घटत्वाघटत्वादौ साध्यसत्त्वेन व्यभिचाराभावाद्धेतो-श्चानाभासत्वात् । न ह्यविरुद्धधर्मत्वादिकं तादृक्साध्यसत्त्वे प्रयोजकम्, किन्तु धर्मत्वमात्रम्। न हि दृश्यत्वादिधर्माणां कुत्राप्यभावा-सम्भवः । तदुक्तम्—‘न हि स्वरूपतो दुर्निरूपस्य किञ्चिदपि रूपं वास्तवं सम्भवति’ इति । अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि न व्यभिचारः । न चात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरम् ; आत्मनो निर्धर्मकत्वेनात्यन्ताभावस्याप्यभावात् ; अनात्मनिष्ठ-त्वेन विशेषणाद्वा । न चैवं ‘कल्पितत्वमकल्पितत्वानाधिकरणा-नात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, अनात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-गित्वात्, अकल्पितत्ववत्’ इत्याभाससाम्यम् ; अस्याः प्रसक्ते-रिष्टत्वात् । मिथ्यात्वे यथा मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वादेर्न व्यभि-चारः, तथाऽस्यापि वादिविशेषं प्रत्येकदेशसाधनेन साध्याप्रसि-द्धिशङ्काऽपि । तथाहि—सत्ख्यातिवादिनं प्रति ‘असद्विलक्षणं

करणानिष्ठत्वसाध्यकयोरुक्तानुमानयोः । **न दोष इति** । तस्य पक्षसमत्वा-दिति शेषः । **अर्थान्तरमिति** । सत्त्वशून्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व-मादायोक्तानुमानेऽर्थान्तरमिति भावः । **अत्यन्ताभावस्येति** । आत्मनि विद्यमानस्यापीति शेषः । तथाचासत्त्वादिशून्ये वर्तते तत्समसत्ताको योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य सत्त्वादौ साध्यत्वान्नार्थान्तरमिति भावः । **अस्यापि** । अनात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वहेतोरपि । **वादिविशेष-मिति** । वस्तुत इत्यादिः । **सत्ख्यातिवादिनं** । प्रपञ्चसत्त्ववादिनम् ।

विमतं सद्विलक्षणम्, बाध्यत्वात्, शुक्तिरजतसंसर्गवत्; असत्ख्यातिवादिनं प्रति सद्विलक्षणं विमतम्, असद्विलक्षणम्, अपरोक्षधीविषयत्वात्, घटवत्। पक्षधर्मताबलादनिर्वचनीयत्वसिद्धिः। यथा च न सिद्धसाधनव्याघातादिकं तथोक्तमधस्तात्। एवं प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकप्रातियोगित्वं, सत्त्वासत्त्वोभयवृत्ति, प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकप्रातियोगिमात्रवृत्तित्वात्, व्यवहार्यत्ववत्; सदसदुभयवृत्तित्वं प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगित्ववृत्ति, सत्त्वासत्त्वोभयवद्वृत्त्यशेषवृत्तित्वात्, भेदप्रतियोगित्ववत्। अप्रयोजकत्वमनुकूलतर्कोक्त्या निरसिष्यते। तस्मादनुमानमत्र मानम्॥

इत्यद्वैतसिद्धौ अनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानम्.

असत्ख्यातिवादिनं प्रपञ्चाळीकत्ववादिनम्। 'नैकदा त्रयाणां विवाद इति न्यायेन द्वयोरेव विवादादेकैकं प्रत्येवानुमानं वाच्यम्। तत्र चाभावद्वयनिवेशे प्रयोजनाभाव इति भावः। सर्वान्प्रत्येकमेवानुमानमुच्यताम्; तथापि न विशेषणाप्रसिद्धिरित्याशयेनाह—एवमिति। प्रतियोगित्ववदिति। प्रपञ्चः सत्त्वासत्त्वोभयाभाववान्, बाध्यत्वात्, शुक्तिरूप्यवदित्याद्यपि बोध्यम्॥

तर्कैः सारस्वतै रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः।
दुरन्तध्वान्तनाशायाऽनिर्वाच्यत्वानुमेयता॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायामनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानम्॥

अथाऽविद्याऽऽद्यनिर्वचनीयत्वेऽर्थापत्ति-प्रमाणनिरूपणम्.

अर्थापत्तिरपि ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्यादिरूपा तत्र प्रमाणम्। तथाहि—विमतं रूप्यादि सच्चेन्न बाध्येत, असच्चेन्न प्रतीयेत, बाध्यते प्रतीयतेऽपि, तस्मात्सदसद्विलक्षणत्वादनिर्वचनीयम्। ननु सत्ताजात्यर्थक्रियाकारित्वादिकमनङ्गीकारपराहतम्, त्वन्मते व्यभिचारि च। न च व्यवहारदशाऽबाध्यत्वमापाद्यम्; तथा सति 'नेह नाना' इति श्रौतनिषेधेन व्यवहारदशायामबाध्यस्य जगतोऽनिर्वचनीयत्वासिद्धिप्रसङ्गात्; यौक्तिकबाधस्य व्यवहारदशायामपि दर्शनाच्च अबाध्यत्वरूपं सत्त्वमापाद्याविशिष्टम्; प्रमाणिकत्वं तु ब्रह्मनिष्ठनिर्विशेषत्वादौ तत्त्वावेदकश्रुतिवेद्ये ब्रह्मभिन्नतया बाध्ये व्यभिचारीति सत्त्वानिरुक्तिः—

अथाऽविद्याऽऽद्यनिर्वचनीयत्वेऽर्थापत्तिप्रमाणनिरूपणम्.

अर्थापत्तेर्विषयपरिशोधकं तर्कमाह—**तथा हीत्यादि**। विपर्ययानुमाने हेतोः पक्षधर्मतामाह—**बाध्यते प्रतीयतेऽपीति**। **तस्मात्** बाधात्ख्यातेश्च। सदसद्विलक्षणत्वे हेतुरयम्। **अनङ्गीकारपराहतम्** रूप्यादौ मयाऽनङ्गीकृतत्वेन त्वयाऽऽपादकीक[1]र्तुमशक्यम्। **व्यभिचारीति**। रूप्यादौ प्रपञ्चे चेत्यादिः। प्रपञ्चे व्यभिचाराभावं शङ्कते—**न चेति**। **प्रसङ्गादिति**। प्रपञ्चे श्रुत्यादिना व्यवहारकालाबाध्यत्वस्येष्टत्वेन तदापत्त्यसम्भवात्सत्त्वाभावस्य विपर्ययानुमानासम्भवेन सत्त्वाभावादिघटितस्यानिर्वचनीयत्वस्यासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः। **यौक्तिकबाधस्य** किंचिद्दृश्ये यौक्तिकमिथ्यात्वनिश्चयस्य। **व्यवहारदशायां** सर्वदृश्यमिथ्यात्वानिश्चयदशायाम्। **ब्रह्मभिन्नतया बाध्य इति**।

---

[1] दनं–क. क. ग.

इति; मैवम्; सत्त्वं ह्यत्र प्रामाणिकत्वम्। प्रमाणत्वं च तत्त्वावेदकत्वम्। तच्च लक्षणया शुद्धब्रह्मबोधकवेदान्तवाक्ये। न तु निर्विशेषत्वादिधर्मप्रतिपादके, अतो न तत्र व्यभिचारः। न च—स्वतः प्रकाशमाने ब्रह्मणि चिन्मात्रे वैयर्थ्येन प्रमाणाप्रवृत्त्या प्रामाणिकत्वाबाध्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहो न स्यात्। प्रत्युत ब्रह्मभिन्न एव प्रामाणिकत्वसत्त्वेन तस्य बाध्यत्वेनैव सह व्याप्तिः स्यादिति—वाच्यम्; ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेऽपि व्यवहारप्रतिबन्धकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं प्रमाणप्रवृत्तेः सफलत्वात्। अत एव न बाध्यत्वेन सह प्रामाणिकत्वस्य व्याप्तिः; ब्रह्मणि व्यभिचाराद्विरोधाच्च। न हि तत्त्वमावेदयता वेद्यमतत्त्वं नाम। ननु—रूप्यादिबाधकस्य तत्त्वावेदकत्वे अद्वैतहानिः; अतत्त्वावेदकत्वे तन्निबन्धनं रूप्यादेरप्रामाणिकत्वं न स्यादिति—चेन्न; बाधकस्यातत्त्वावेदकत्वेऽपि रूपाद्यप्रामाणिकत्वे प्रयोजकतैव; बाध्यान्यूनसत्ताकत्वस्यैव बाधकत्वे तन्त्रत्वात्। अत एवातत्त्वावेदकव्यावहारिकप्रमाणबाधितस्यापि रूप्यादेरद्वैतवत्स्वतः प्रामाण्यप्रयुक्तपारमार्थिकत्वमस्तु। न चास्य तत्त्वावेदकाद्वैतश्रुतिबाधः; तस्या भेदश्रुतिवत्प्रत्यक्षप्राप्तव्यावहारिकरूप्यनिषेधानुवादितयोपपत्तेरिति—निरस्तम्; अधिकरणानात्मकत्वपक्षे द्वैतनिषेधस्यापि व्यावहारिकत्वोपपादनाच्च॥

तत्त्वावेदकवेद्यत्वं बाध्यस्यापीत्यभिमानः। प्रामाणिकत्वं प्रमाणमुख्यतात्पर्यविषयत्वम्। तत्त्वावेदकत्वं—अबाध्यविषयकत्वम्[1]। न तु निर्विशेषत्वादीति। 'केवलो निर्गुणः' इत्यादिश्रुतेरवान्तरतात्पर्येण निर्विशेषत्वादिबोधकत्वं, न तु मुख्यतात्पर्येणेति भावः। तत्त्वं अबाध्यम्। अद्वैतवत्—द्वैतनिषेधवत्। स्वतः प्रामाण्येत्यादौ हेतुमाह—अतत्त्वावेदकेत्यादि। तन्निषेधस्य द्वैतनिषेधस्य। उपपादनादिति।

---

[1] विषयत्वं—क. ग.

केचित्तु—सदित्यसत एव विलक्षणमिह विवक्षितम्, न च—असत एवेत्यवधारणस्य सदसद्विलक्षणं न चेदित्यर्थपर्यवसानेन प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या आपादकाप्रसिद्धिरिति—वाच्यम्; प्रतियोगिप्रसिद्धेरनुमानेन प्रागेव साधितत्वात्। न च सदसद्विलक्षणं न चेदित्यत्र सत् किमिति पूर्वविकल्पप्रसरः, प्रामाणिकत्वरूपसत्त्वे दोषानवकाशात्। न च बाधेनैवानिर्वाच्यत्वसिद्ध्या ख्यात्युक्त्ययोगः; तस्या अर्थापत्त्यन्तरत्वात्, आकरे एकत्वोक्तिस्तु प्रयोजनैक्यादिति कण्ठतस्तात्पर्यतश्चेति—आहुः ॥

यद्वा—अबाध्यत्वमेव सत्त्वम्; न च तर्ह्यापाद्यावैशिष्ट्यम्, अबाध्यत्वं हि त्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वम्। तेन च विपरीतप्रमाविषयत्वाभाव आपाद्यत इति नापाद्यावैशिष्ट्यम्। व्यवहारस्यापाद्यत्वेन वा नापाद्यावैशिष्ट्यम् न च—बाध्य-

---

न्यूनसत्ताकत्वस्य बाधकत्वाभावे तन्नत्वोक्त्योपपादनस्य मिथ्यात्वानुमानप्रस्तावे कृतत्वादित्यर्थः। तथाच द्वैतनिषेधस्येव रूप्यादिबाधकस्यातत्त्वावेदकत्वेऽपि बाधकत्वं दृष्टान्तासिद्धिश्चेति भावः ॥

केचित्—अस्मदीयाः। **पर्यवसानेनेति**। एतन्मते असच्चेन्न प्रतीयेतेत्यस्यानिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्त्यन्तराभिप्रायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, सच्चेन्न बाध्येतेत्यस्यापि सदसदन्यत्वसाधकत्वस्थावश्यकत्वात्सत्वं सदसद्विलक्षणान्यत्त्वपर्यवसितमिति भावः। **तस्याः**—ख्यात्युक्तेः। **अर्थापत्त्यन्तरत्वात्**—सदसद्विलक्षणं न चेन्न प्रतीयेतेत्यर्थापत्त्यन्तरसहकारितर्कान्तरपरत्वात्। **प्रयोजनैक्यात्**—सदन्यत्वसिद्धिरूपफलैक्यात्। **आहुरिति**। केचिदित्यनेन पूर्वनिर्दिष्टाः स्वमतमित्थं व्याकुर्वत इत्यर्थः। **त्रैकालिकेति**—स्वाधिकरणवृत्तीत्यादिः। **विपरीतप्रमा**—स्वाधिकरणे निषेध्यत्वप्रमा। **व्यवहारस्य** अबाध्यत्व-

त्वेनैवासद्व्यावृत्तेरपि सिद्ध्या अनिर्वचनीयत्वसिद्धिपर्यवसानेन शेषवैयर्थ्यम्, न प्रतीयेतेत्यत्र विपर्यये दृश्यत्वेनैव सद्वैलक्षण्यसिद्ध्या न बाध्येतेत्युक्तिरप्ययुक्तेति—वाच्यम्; बाध्यत्वदृश्यत्वयोरेकैकस्य सदसद्व्यावृत्त्युभयसाधकत्वं यद्यपि संभवति, तथाप्येकैकस्य एकैकदेशव्याप्यत्वग्रहदशायामुभयोः साफल्यात्, उभयव्याप्यमप्येकैकमेकदेशसाधकत्वेनोपन्यस्यतः प्रत्येकैकसाधकत्वस्य दोषावहत्वाभावात्। अर्थापत्तिद्वयं वैतत्, एकत्वोक्तिस्त्वसतो बाध्यत्वं सतोऽप्यात्मनो दृश्यत्वमङ्गीकुर्वतः परस्य मते एकैकेनोभयसाधनासंभवानिबन्धना। ननु—न बाध्येतेत्यत्र बाधः किं बाधकज्ञानेन निवृत्तिः, त्रैकालिकनिषेधो वा। आद्ये इष्टापत्तिः। द्वितीये असद्विलक्षणत्वपक्षेण बाध्यते चेति विपर्ययापर्यवसानमिति—चेन्न; उभयथाप्यदोषात्। नचाद्य इष्टापत्तिः; ज्ञाननिवर्त्यत्वे श्रुत्यादिसम्मतेरुक्तत्वात्। द्वितीयेऽपि

प्रमाविषयत्वस्य, श्रुतिमुख्यतात्पर्यविषयत्वस्येति यावत्। तच्चेदुक्तविषयत्वशालि स्याद्ब्रह्मवत्, न चोक्तविषयताशालि, तस्माच्छ्रुतिबाध्यत्वान्न सदिति बोध्यम्। एवं च परकीयस्य सत्त्वव्यवहारस्य प्रपञ्चे सत्त्वेऽपि न क्षतिः। **दृश्यत्वेन**—वृत्तिविषयत्वेन। शुद्धब्रह्मणो वृत्त्यविषयत्वपक्षे इत्यादिः। **एकैकदेशव्याप्यत्वेति**—उक्तव्यावृत्त्योरेकमात्रं प्रति व्याप्यत्वेत्यर्थः। **उपन्यस्यतः प्रति**—उपन्यासकर्तॄन्प्रति। **असतः**—शुक्तिरूप्यादेः। **बाध्यत्वम्** स्वाधिकरणे निषेध्यत्वम्। **इष्टापत्तिरिति**। मन्मते रूप्यादेर्बाधानिवर्त्यत्वादिति शेषः। **असद्विलक्षणत्वपक्षेणेत्यादि**। असद्विलक्षणत्वसाधनाय यद्बाध्यते चेत्यादिरूपं विपर्ययानुमानपर्यवसानं तदभाव इत्यर्थः।

नासद्विलक्षणत्वेन विपर्ययापर्यवसानम्; प्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेधप्रतियोगित्वस्यासत्यसंभवेनासद्वैलक्षण्यस्यैव विपर्ययपर्यवसानप्रयोजकत्वात्। असच्चेदित्यत्रापि यद्यप्यसत्त्वं न सत्ताजातिराहित्यम्; सत्ताहीने सामान्यादौ व्यभिचारात्। यत्त्वात्मनि व्यभिचारादित्युक्तं परैः, तन्न; तन्मते आत्मनि सत्तायाः सत्त्वेनापादकस्यैवाभावात्, अस्मन्मते च तत्र दृश्यत्वस्यैवाभावेनापाद्यस्यैव भावात्। नापि बाध्यत्वम्; शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारापत्तेः; तथापि निरुपाख्यत्वं निःस्वरूपत्वं वा असत्त्वम्। न च—निरुपाख्यत्वं ख्यात्यभावः, तथाचापाद्यावैशिष्टयमिति—वाच्यम्; निरुपाख्यत्वस्य पदवृत्त्यविषयत्वरूपत्वात्। ननु निःस्वरूपत्वं स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वम्, तच्च प्रपञ्चसाधारणमिति तत्र व्यभिचारः, न च—पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधो न स्वरूपतः प्रपञ्चस्येति—वाच्यम्; निर्धर्मकब्रह्मण्यपि तेन रूपेण निषेधात्तस्यापि मिथ्यात्वापत्तेरिति—चेन्न; मिथ्यात्वलक्षणे प्रतिपन्नोपाधाविति विशेषणबलात्तत्र नातिव्याप्तिरित्युक्तत्वात्। यस्मिन्नपि पक्षे प्रपञ्चस्य स्वरूपेण निषेधः, तदा अप्रतिपन्नोपाधिकत्वे सति स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वं निःस्वरूपत्वम्। न चैतत्प्रपञ्चेऽस्ति, येन तस्मादसन्न भवतीति विपर्ययपर्यवसानं न स्यात्। ननु—न प्रतीयेतेत्यत्र प्रतीतिसामान्य-

---

प्रतिपन्नोपाधिस्थेति। स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः। पदवृत्तीति। देशकालसंबन्धाभावेन तुच्छस्य न पदवृत्तिविषयत्वम्। शशविषाणादिपदजन्यो विकल्पस्तु न पदवृत्तिसापेक्षः; शाब्दप्रमाविपर्ययेरेव तत्त्वादिति भावः। प्रतिपन्नोपाधौ—स्वाधिकरणे निषेधांश इत्यादिः। अप्रतिपन्नोपाधिकत्वे—सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वे। कालासंबन्धित्वं

विरहस्तावदापाद्यते, तदयुक्तम्; असन्नृशृङ्गमित्यादिवाक्यादसतोऽपि प्रतीतेः, अन्यथा असद्वैलक्षण्यज्ञानायोगः, असत्प्रतीतिनिरासायोगश्च, असत्पदस्य अनर्थकत्वे प्रयुक्तपदानां संभूय कार्यकारित्वायोगे बोधकत्वानुपपत्तिः, असतोऽसत्त्वेनाप्रतीतावसद्व्यवहारानुपपत्तिः, तदुक्तम्—

'असद्विलक्षणज्ञप्तौ ज्ञातव्यमसदेव हि ।
तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥'

इति—चेन्न; प्रतीत्यभावेऽप्यसतोऽसन्नृशृङ्गमिति विकल्पमात्रेणैव सर्वोपपत्तेः । तदुक्तम्—'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति । न च—विकल्प इच्छादिवज्ज्ञानान्यवृत्तिर्वा, ज्ञानविशेषो वा । आद्ये अनुभवविरोधप्रतीत्ययोगौ, द्वितीये असतः प्रतीतिरागतैव । वस्तुशून्य इत्यत्रापि किमपि नोल्लिखतीति वा, असदेवोल्लिखतीति वा । आद्ये अनुभवविरोधः, द्वितीये इष्टापत्तिरिति—वाच्यम्; विकल्पस्य ज्ञानान्यवृत्तित्वे बाधकाभावात्, शशविषाणमनुभवामीत्यप्रत्ययाच्च । वस्तुशून्यता

दळद्वयार्थः, तेनासति सत्त्वेन प्रतीतेर्भ्रान्तैः स्वीकृतत्वेऽपि न क्षतिः । **सर्वोपपत्तेरिति** । असद्विलक्षणः प्रपञ्च इत्यादि वाक्यादसदंशे विकल्पः, प्रपञ्चाद्यंशे प्रमा, तदुभयावच्छिन्नचितमादाय संभूयकारित्वम् । अत एवेदं रूप्यमित्यादिशब्दात्प्राभाकरादिभिस्तथोच्यते । एकैव वा वृत्तिरांशिकविकल्पप्रमारूपेति भावः ॥

ननु—'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय' इति पातञ्जलीयसूत्रस्य ज्ञानविभाजकत्वात् संस्कारजनकत्वाच्च विकल्पोऽपि ज्ञानम् । अत एव निद्रारूपा सौषुप्ती वृत्तिरपि ज्ञानमेव । अर्थविकल्पस्य ज्ञानत्वाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण संस्कारजनकत्वमुपेत्य संस्कारजनकवृत्तिविभा-

च सोपाख्यधर्मानुल्लेखित्वम्, अतो न कोऽपि दोषः। विकल्पस्य ज्ञानत्वे तु तदन्यज्ञानविषयत्वाभाव आपाद्यः। शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वे च प्रतीतिविषयत्वं विकल्पान्यप्रतीतिविषयत्वं वानुपपन्नमित्यनिर्वाच्यत्वसिद्धिः। यद्वा—सत्त्वेन प्रतीत्यभाव एवापाद्यः। ननु—प्रमारूपतादृक्प्रत्ययाभावापादनमिष्टमेव। न ह्यसतः सत्त्वेन प्रतीतिः केनचित् प्रमोच्यते। न च तादृग्भ्रान्तिविरहस्तादृक्प्रतीतिसामान्यविरहो वाऽऽपाद्यः; येन पुंसा शशे शृङ्गाभावो नावगतस्तस्य गोशृङ्गमस्तीति वाक्यादिव शशशृङ्गमस्तीति वाक्यादपि भ्रान्तिदर्शनात्, न हि घढधषादिशब्दवदत्र पदार्थानुपस्थापकत्वम्, न वा कुण्डमजाजिनमित्यादिवदन्वयाबोधकत्वम्; अयोग्यताज्ञानाभावस्य योग्यताभ्रमस्य वा आकाङ्क्षादिसामग्रीसध्रीचीनस्य सत्त्वात्, अन्यथा प्रतीत्याद्यभावप्रसङ्ग इति—चेन्न; 'इदं रजत' मिति प्रात्यक्षिकभ्रमवदस्याप्यनिर्वाच्यविषयत्वात्, न च—अस्याप्यनिर्वाच्यत्वे रूप्या-

---

जकत्वपक्षे [1] सूत्रम्, इच्छादीनां चोक्तवृत्तिमूलकत्वेनोक्तविभागप्रदर्शनेनैव निरोद्धव्यसकलवृत्तीनां ज्ञापनं ज्ञानविभाजकत्वपक्षेऽपि तुल्यमिति—चेन्न; ज्ञानत्वेनैव विकल्पस्य हेतुतासंभवे स्वातन्त्र्येण हेतुत्वे गौरवात्, अन्यथा विपर्ययादीनामपि तदापत्तेः, जानामीति प्रत्ययस्तु विकल्पस्थलेऽपि तुल्य इत्यस्वरसादाह - **विकल्पस्येति**। **ज्ञानत्वे** 'ह्रीर्धीर्भी' रित्यादिश्रुत्युक्तधत्वाख्यजातिविशेषवत्त्वे[2]। **न हीति**। अगृहीतपदार्थसंबन्धकेति शेषः। **न वेति**। अयोग्यार्थकेति शेषः। शाब्दादिभ्रमस्यालीकविषयत्वसंभवादाह - **प्रात्यक्षिकेति**। ननु—'असदेवेदमग्र आसी' दित्यादिश्रुत्येवोक्तवाक्येनाप्यसतः सत्त्वेन प्रती-

---

[1] विभाजकं सू—ग. [2] विशेषत्वे—क. ग.

च्छेदो न स्यादिति—वाच्यम्; को ह्यनिर्वाच्यादनिर्वाच्यं भेत्तुमध्यवसितः? यमेवमाक्षिपसि, किंतु निःस्वरूपात्। यथाच सत्त्वेन न निःस्वरूपविषयत्वं तथोक्तं प्राक्। न चैवं शशशृङ्गादेरनिर्वाच्यत्वे निःस्वरूपत्वोच्छेदः; [1]शशशृङ्गमस्तीत्यत्र शशे शृङ्गारोपेण शशीयत्वारोपेण वा अनिर्वाच्य(त्व)विषयत्वेऽपि 'असन्नृशृङ्ग' मित्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं विकल्प्यमानाखण्डशशशृङ्गादेरनिर्वाच्यानात्मकस्य निःस्वरूपत्वात्। न चात्र निःस्वरूपत्वादिविकल्पः; उक्तोत्तरत्वात्। न च—'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति ही'ति त्वन्मते तस्याध्यस्तस्यास्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेऽपि 'शशशृङ्गमस'दिति वाक्यादिव 'शशशृङ्गमस्ती'ति वाक्येऽपि शशशृङ्गशब्देनासत एव प्रतीतिरिति—वाच्यम्; अस्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेन शशशृङ्गपदाभ्यां तदधिष्ठानमवश्यं वक्तव्यम्; अत्यन्तासच्चानधिष्ठानमिति न शशशृङ्गपदाभ्यां तदुपस्थितिः। दृष्टान्तीकृतवाक्ये तु नानिर्वाच्यं किंचिदपि प्रतीयत इति नाधिष्ठानज्ञानापेक्षेति वैषम्यात्। अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमित्यादि त्वस्त्यादिपदासमभिव्याहृतशशशृङ्गमसदिति वाक्यपरम्। न च—'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र

तिरास्ताम्; तत्राह—यथा चेति। तथोक्तमिति। सदेवासीदित्यादिना यद्विधीयते तदभाव उक्तश्रुत्या विधीयित इत्युक्तं मिथ्यात्वानुमाने इत्यर्थः। विवेचितं तदस्माभिस्तत्रैव। अनिर्वाच्यत्वविषयत्वेऽपीति। असति सत्त्वसंबन्धाभावेन मन्मते सत्त्वसंसर्गस्यानिर्वाच्य एव भानादित्यादिः। न च तद्धैक इत्यादि। परेण पुनः शङ्कितत्वात्पुनः

---

[1] शशे शृङ्ग.

आसी'दिति श्रुत्या असतः सत्त्वेन प्रतीतिरिति वाच्यम्; यथा नानया असतः सत्त्वप्रतिपादनं तथोक्तं मिथ्यात्वलक्षणे। तार्किकास्तु—शशशृङ्गादिपदानामपार्थकतैवेति—वदन्ति। नचानन्वयनिश्चयाविरहदशायां प्रवृत्तिपर्यन्तानुभवविरोधः; अनन्वयनिश्चयदशायामेवाबोधकतोक्तेस्तद्विरहदशायामपि नाखण्डशशशृङ्गादिबोधकत्वम्, किंतु सन्मात्रगोचरव्यधिकरणप्रकारकज्ञानं वा सदुपरागेणासद्बोधचरज्ञानं वा। केवलासद्भाने सामग्रीविरहात्। तदुक्तं बौद्धाधिकारे—'सङ्गतिग्रहणाभावात् शशशृङ्गादिपदानामबोधकते'ति। न च यौगिकशब्दानामवयवसङ्गत्यतिरेकेण पृथक्सङ्गत्यनपेक्षत्वम्; अवयवशक्तिप्राधान्येन बोधनेऽखण्डासद्बोधनस्याशक्तत्वात्। अवयवानां स्वशक्यपुरस्कारेणाप्रत्यायकत्वात्। न हि पाचकादिः पाकादिमबोधयन् बोधयति। न च तर्हि शशशृङ्गमसच्छशशृङ्गं नास्तीत्यादिवाक्यानामबोधकत्वम्; तेषां शशे शृङ्गाभावबोधकत्वात्। एषा तु बोधकता न शशशृङ्गपदमात्रे, किंतु नास्तीतिपदसमभिव्याहृते। अतो न नास्तीति पौनरुक्त्यरूपशङ्काभासाद्यवकाश इति। यद्वा—अपरोक्षप्रतीत्यभाव आपाद्यः। न च—यदसत्तन्न

समाहितमिति बोध्यम्। अपार्थकता वाक्यार्थाबोधकत्वम्। अखण्डेति। शशीयत्वादिरूपेणाप्रतीयमानेत्यर्थः। टीकाकृन्मते भ्रमस्थले सदुपरक्तस्यासतः संसर्गस्य भानमाश्रित्याह—सदुपरागेति। शशे शृङ्गाभावबोधकत्वादिति। लक्षणया शृङ्गपदस्य शशवृत्तिरर्थः, नञ्पदस्य शृङ्गाभावोऽर्थः, शशपदं चोक्तलक्षणायां तात्पर्यग्राहकमिति भावः। नन्वेवं—शशशृङ्गपदाभ्यामपि शशवृत्तेः शृङ्गाभावस्य लक्षणया बोधनसंभवान्नास्तीत्यस्य वैयर्थ्यं, तत्राह—एषेति। तथाच तथा

प्रतीयत इति व्याप्तिज्ञानस्य प्रत्यक्षमावश्यकम्, अतश्चासतोऽपि प्रत्यक्षत्वम्; ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमात्, किंच शशशृङ्गाद्यत्यन्ताभावप्रत्यक्षमावश्यकम्; अन्यथा असतोऽप्यसत्त्वबुद्धिर्न स्यात्, तथाच शशशृङ्गादेः प्रत्यक्षत्वमेवेति—वाच्यम्; साक्षादित्यानिषेध्यतयेति चापरोक्षप्रतीतिविषयविशेषणात्। उक्तस्थले च ज्ञानविषयतया निषेध्यतया च विषयत्वमिति नास्ति विशिष्टाभावस्यापाद्यस्यासंभवः। यद्वा—सत्त्वेनापरोक्षप्रतीतिविषयत्वाभाव आपाद्यः। न च—इदं रूप्यमित्यादिभ्रान्त्या अत्यन्तासदेव सत्त्वेन प्रतीयत इति—वाच्यम्; अत्यन्तासतस्तादृशप्रतीतिविषयत्वे सामग्र्यभावात्। इन्द्रियसन्निकर्षो हि प्रत्यक्षे सामान्यसामग्री, न चासति सोऽस्ति। नच—प्रातिभासिकत्वपक्षे रूप्यादेः प्रतीतिपूर्वकालेऽसत्त्वेन कथं सन्निकर्षरूपप्रत्यक्षसामग्रीसंभव इति—वाच्यम्, अस्मन्मते ज्ञातैकसति रूप्यादौ साक्ष्यपरोक्षेऽज्ञाननाशकान्तःकरणवृत्तिप्रयोजकसन्निकर्षानुपयोगात्। न हि तवापीश्वरसाधारणप्रत्यक्षमात्रे सन्निकर्षो हेतुः। न च—प्रमायां निर्दुष्टेन्द्रियसन्निकर्षो हेतुः, न तु भ्रमे, स हि दोषसहितेन्द्रियादेव भविष्यतीति—वाच्यम्; सन्निकर्षो हीन्द्रियवत्सामान्यसामग्री, तदनपेक्षस्येन्द्रियस्याजन-

---

स्वीकारेऽपि तात्पर्यग्राहकत्वेन नास्तीत्यावश्यकमिति भावः। **सत्त्वेनापरोक्षप्रतीतिविषयत्वाभावः** अपरोक्षप्रतीतेः सत्त्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभावः। व्याप्तिज्ञानादिविशेषणतया प्रत्यक्षविशेष्यत्वं तु न सत्त्वप्रकारतानिरूपितम्; प्रत्यक्षान्तरमपि न सत्त्वेनासद्विषयकम्; अनिर्वाच्येष्वेवाधिष्ठानसत्तासंबन्धप्रतीतेः, 'वस्तुशून्यो विकल्प' इति सूत्रेण विकल्पस्य सत्तास्वरूपविषयकत्वनिषेधाच्च। न चैवं—धीमात्र-

कत्वमित्युक्तत्वात् । न च तर्हि शाब्दबोधसामान्यसामग्र्या योग्यताज्ञानादेरभावात्कथं परोक्षविकल्पः स्यात्? अयोग्यताज्ञानविरहो हि सामान्यसामग्री, न तु योग्यताज्ञानम्; असंसर्गाग्रहरूपायोग्यताज्ञानविरहस्य विशिष्टज्ञाने आवश्यकत्वात्। स चासद्बोधके वाक्येऽस्त्येव। न हि शशशृङ्गेऽसत्त्वं नास्तीति जानानः शशशृङ्गमसदित्यवगच्छति। एतन्निबन्धन एवापरोक्षप्रतीतौ प्रद्वेषः । एतेन—सन्मात्राविषयकापरोक्षज्ञानमसद्विषयकम्, सत्त्वानाधिकरणविषयकप्रतीतित्वात्, असद्विषयकपरोक्षप्रतीतिवत्। न चात्र प्रातिभासिकसाधारणसद्विवक्षायामाश्रयासिद्धिः, परमार्थसद्विवक्षायां मात्रपदवैयर्थ्यमिति—वाच्यम्; भ्रममात्रस्यैवाधिष्ठानीभूतपरमार्थसद्विषयतया मात्रपदं विना आश्रयासिद्धेर्दुष्परिहरत्वादिति–निरस्तम्; सामग्रीविरहेण बाधात्, शाब्दत्वस्योपाधित्वात्, धर्मादिकमपरोक्षप्रतीतिविषयः, प्रतीतिविषयत्वादित्याद्याभाससाम्याच्च । किंचासतो रूप्यस्यापरोक्षप्रतीतिविषयत्वे शशशृङ्गादेरप्यपरोक्षप्रतीतिविषयत्वं स्यात्, विशे-

---

घटितमेवापाद्यतां, किं प्रत्यक्षनिवेशेनेति—वाच्यम्; असतः प्रत्यक्षविषयत्वस्य पराभ्युपगतस्य निरासाय प्रत्यक्षघटितस्यापाद्यतया प्रतिज्ञानात्, सामान्यसामग्री प्रत्यक्षसामान्यहेतुः प्रातिभसिकत्वपक्षे, प्रातिभासिकत्वमतेऽपि सामान्यधर्मावच्छेदेनैव प्रमाणवृत्तेर्भ्रमे प्रत्यक्षत्वे चाक्षुषत्वादौ वा स्वीकृते सन्निकर्षजन्यत्वावश्यकत्वात्, अन्यथा तत्र प्रत्यक्षत्वे इन्द्रियजन्यत्वादौ वा मानाभावात्, स्वविशिष्टं प्रति दोषाणामेव हेतुत्वेनोपपत्तेः । न चास्तु तथा, तथापि साक्षिसंबन्धादेव प्रत्यक्षता भ्रमविषयस्येति–वाच्यम्; त्वन्मते तस्यासत्त्वेन साक्षिसंबन्धासंभवात्, सदसतोरसंबन्धात्, अन्यथा ह्यसदिति नाममात्रं स्यादिति भावः ॥

षाभावात्, सविशेषत्वेऽसत्त्वव्याकोपात्। ननु—सदसतोः सत्तानिःस्वरूपत्वादिनेव नृशृङ्गशशशृङ्गादीनामपि परस्परं नृशृङ्ग-शशशृङ्गादिशब्दैरेव परोक्षप्रतीतिव्यवहारविषयत्वादेर्विशेषस्यास-त्त्वाविरोधिनो बुद्धिसिद्धस्य संभवः। न च—सर्वसामर्थ्य-हीनस्यासतः सता ज्ञानेन कथं संबन्धः! विषयत्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात्, भाति प्रतीयत इत्यादिकर्तृकर्मत्वादिविरोधा-च्चेति—वाच्यम्; अतीतादेः स्मृत्यनुमित्यादिविषयत्वादिव-दुपपत्तेः, न च—तत्र प्रतीत्यादेरेव विषयत्वम्, तावतैव तत्र विषयताव्यवहार इति वाच्यम्; समं ममापीति—चेत्, मैवम्; शशशब्दस्य नरि भ्रमदशायां नृशृङ्गशब्देनेव शशशृङ्गशब्देनापि नृशृङ्गस्य प्रतीयमानत्वेन नृशृङ्गादिशब्दैरेव प्रतीयमानत्वादेरपि परस्परविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्। न च—दुष्टेन्द्रियादे रूप्यसंस्का-रसाचिव्यवच्छशशृङ्गसंस्कारसाचिव्याभावात्तस्यापरोक्ष भ्रमा-विषयत्वम्, अन्यथा तवाप्यनिर्वाच्यान्तरमेव तत्र कथं नोत्पद्येतेति—वाच्यम्; संस्कारस्य न तावत्प्रतीतौ साक्षादुपयोगः; स्मृतित्वापत्तेः, किंत्वर्थोत्पत्तिद्वारा, तथाच संस्कारनियामकतापि

ननु—शुक्तिरूप्यादौ रूप्यत्वादिविशेष एवापरोक्षतानियाम-कोऽस्तु; तत्राह—सविशेषत्व इति। रूप्यादेः सतोऽसत्संबन्धानु-पपत्तेः, अस (द्वि) न्विशेषस्तु शशशृङ्गादावपीति भावः। **शशशब्दस्य नरि भ्रमदशायां** नरि शशशब्दस्य शक्तिभ्रमदशायाम्। **अशक्यत्वा-दिति**। प्रत्यक्षहेतुविशेषाभावे तात्पर्यं बोध्यम्। तेन तत्तद्धीविषयत्वादि-विशेषसत्त्वेऽपि न क्षतिः। **स्मृतित्वापत्तेरिति**। प्रत्यभिज्ञायां तु नव्यतार्किकमते स्मृतिरेव हेतुर्न संस्कारः, मन्मते तु प्रत्यभिज्ञा तत्तांशे स्मृतिरेवेति भावः। पूर्वानुभूतजातीयस्यैव भ्रमोदयादन्वयव्यति-

अनिर्वाच्यतापक्ष एव न त्वसद्विषयतापक्षे । वस्तुतस्तु—संस्कारस्तावत्तात्त्विकरजतादिगोचर एव प्राथमिकरजतादिभ्रमे प्रयोजकः सर्वमते, स चासद्रूप्यशशशृङ्गादिसर्वसाधारण एव, तद्विषयत्वाविशेषात् । तथाच कथं स नियामको भवतु? एवं

रेकाभ्यां संस्कारो भ्रमे प्रयोजकः, तत्र रजतत्वाद्यवच्छिन्नतादात्म्यादिसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन संस्कारं प्रति तादात्म्यादिना [1] रजतत्वादिकार्यत्वं न तूक्तविशेष्यताशालिभ्रमत्वादिना गौरवादित्यपि बोध्यम् । यस्य पुरुषस्य रजतभ्रमो जातस्तस्यासद्रजतस्वरूपे संस्कारसत्त्वात्तस्यैव भ्रमान्तरे तज्जन्ये भानम्, न तु शशशृङ्गादेः; समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावसंभवात् । यस्य तु प्रथमत एवासद्रजतभ्रमस्तस्य तत्र भ्रमे सत्यरजतसंस्कार एव हेतुः परेण वाच्यः, तत्र यद्यसत्प्रकारकत्वरूपं भ्रमत्वं कार्यतावच्छेदकम्, तर्ह्यसत्त्वाविशेषात् शशशृङ्गादिभ्रमोऽप्युक्तसंस्कारेण स्यादित्याशयेनाह—**वस्तुतस्त्विति । शशशृङ्गादिसर्वसाधारणः** सर्वासद्भ्रमजननयोग्यः । ननु—रजतभ्रमत्वं कार्यतावच्छेदकम्, तच्च रजतत्वावच्छिन्नं यदसन्निष्ठं प्रकारत्वं तच्छालित्वं न; येन सर्वासतामुक्तभ्रमे भानं स्यात्, किंतु तदसद्व्यक्तिनिष्ठोक्तप्रकारताकत्वम्; तत्राह—**तद्विषयत्वाविशेषादिति** । यदि तद्व्यक्तिविषयकसंस्कारो हेतुः स्यात्तदा तद्व्यक्तिभ्रमत्वेन कार्यत्वं स्यात्; समानविषयकत्वेनैवासद्विषयकसंस्कारभ्रमयोर्हेतुहेतुमत्त्वदर्शनात्, तद्व्यक्त्यन्यसत्यविषयकसंस्कारे हेतुत्वे तु कार्यतावच्छेदके सर्वासद्व्यक्तीनामेकैकव्यक्तिनिवेशे विनिगमकाभावः । न हि रजतत्वेन काचिदेवासद्व्यक्तिर्भ्रमविषय इत्यत्र त्वया मानमानेतुं शक्यम् । तथाचानन्तासद्व्यक्तीनां भाने गौरवमनुभवविरो-

---

[1] रजतत्वादिना कार्यत्वं—क.

प्रवृत्तिविषयत्वान्यथानुपपत्तिरपि प्रमाणम् । इदमंशस्यासद्रूप्यात्मना प्रतीतौ सामग्रीविरहस्योपपादनात् । ननु—अनिदंरूपे प्रातिभासिके यदिदंत्वं व्यावहारिकसत्त्वं च तद्द्वयं न तावत्सत्; अद्वैतव्याकोपात्, नाप्यनिर्वाच्यम्; तथा सति तस्यासद्वैलक्षण्यार्थं प्रातिभासिकत्वाय सत्त्वेन प्रतीत्या भाव्यम् । एवं च तदपि सत्त्वमनिर्वाच्यं चेत्, तस्यापि सत्त्वेन प्रतीत्या भाव्यमित्यनवस्था, तथाच तयोरसत्त्वं वाच्यम् । तदुक्तम्—

'अन्यथात्वमसत्तस्माद्भ्रान्तावेव प्रतीयते ।
सत्त्वस्यासत एवं हि स्वीकार्यैव प्रतीतता ।
तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिः ॥' इति ॥

टीकायामपि इदंत्वसत्त्वयोः सत्त्वायोगादनिर्वाच्यत्वे इदंत्वेन

धश्च । अथ—असद्रजतनिष्ठोक्तप्रकारताकत्वं तथेति—चेन्न; असतो हि रजतत्वं सद्रजतसाधारणं सद्वा, तदसाधारणमसद्वा । आद्ये सदसतोः संबन्धायोगः, अन्त्ये शशविषाणादिमात्रगतधर्मघटितस्यापि तथात्वं तदवस्थम्, सत्यरजतसाधारणरजतत्वादिप्रकारकेच्छावतां भ्रमविषये प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्च । **प्रवृत्तीति** । इदंत्वादिविशिष्टरूप्यादिप्रवृत्तीत्यर्थः । **प्रतीतौ** उपादानप्रत्यक्षविषया प्रवृत्तिहेताविति शेषः । **सामग्रीविरहस्य** सन्निकर्षादिहेत्वभावस्य । **प्रातिभासिके** प्रातिभासिकसंसृष्टतया प्रतीयमानं शुक्त्याद्यधिष्ठाननिष्ठं **यदिदंत्वं व्यावहारिकसत्त्वं च** तदुक्तसंसृष्टरूपेण न सत्; अद्वैतहानेः, नानिर्वाच्यमसद्वैलक्षण्यप्रयोजकस्य सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्यावश्यवाच्यत्वेनानवस्थितेः । **अन्यथात्वमित्यादि** । अन्यथात्वं शुक्त्यादे रूप्यादिरूपत्वम् । **भ्रान्तौ** असद्विषयज्ञाने । **एवं हि** एवं च । **सत्त्वस्यासत**

रूप्यावगाहि तदप्रतीतौ[1] प्रवृत्त्ययोगात्, सत्त्वेन भाने च तस्मिन्नपि सत्त्वादिविकल्पप्रसरेणानवस्थानादिदंत्वव्यावहारिक-सत्त्वयोरसत्त्वमित्युक्तमिति—चेन्न ; तयोरसत्त्वेऽपरोक्षप्रतीति-विषयत्वे सामग्र्यभावादेर्बाधकस्योक्तत्वादनिर्वाच्यत्वमेव । न च तथा सत्त्वेन प्रतीत्या भाव्यम् ; इष्टापत्तेः । न चैवमनवस्था ; सत्त्वस्य सदिति प्रतीतावतिरिक्तसत्त्वस्यानपेक्षणात्, अन्यथा त्वत्पक्षेऽप्यसति रूप्ये यत्सत्त्वं प्रतीयते तस्य सत्त्वायोगात्, असत्त्वे च तथैव प्रतीतौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, सत्त्वेन प्रतीतावन-वस्था च स्यात् । न च—सत्त्वे सत्त्वासत्त्वयोरौदासीन्येऽप्य-सतः सत्त्वेन प्रतीत्या प्रवृत्त्युपपत्तेरसति प्रतीतस्य सत्त्वस्य सत्त्वेनाप्रतीतावप्यसत्त्वासिद्धेश्च नास्माकं क्वाप्यनुपपत्तिः, तव तु रूप्यादिसत्त्वस्य सत्त्वेनाप्रतीतौ प्रवृत्त्युपपत्तावपि प्रातिभासिक-त्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ; एवं हि तत्सत्त्वं स्वरूपतो न सत् ; तुच्छत्वात्, विज्ञानतोऽपि न सत्, सत्त्वेनाप्रतीतेः तथाचासति कथं तन्निबन्धनो व्यवहारः, न च—प्रातिभासकाले सत्त्वे स्वरूपतो निषेधप्रतियोगित्वं न स्यात्, पारमार्थिकत्वेन निषेध-प्रतियोगित्वेऽनवस्थैवेत्यसत्त्वमेव रूप्यादीनामिति—वाच्यम् ;

एव प्रतीतता भ्रान्तौ स्वीकार्येत्यर्थः । **तदप्रतीतौ** इदंत्वाप्रतीतौ । **इदंत्वेन रूप्यावगाहि प्रवृत्त्ययोगात्** सत्त्वाप्रतीतावपि साद्विषयकत्व-रूपप्रामाण्याग्रहेण प्रवृत्त्ययोगात् । **इदंत्वव्यावहारिकसत्त्वयोः** शुक्त्यादिनिष्ठयोरपि रूप्यादिसंसृष्टतया प्रतीयमानयोः । **असतः** शुक्तिरूप्यादेः । **असत्त्वासिद्धेरिति** । भ्रमप्रकारत्वादिनेत्यादिः । **तन्निबन्धनः** तद्धीहेतुकः । **व्यवहारः** सदाकारानुगतव्यवहारः

---

[1] तदप्रतीतौ रूप्यावगाहि.

प्रतीतिकाले सत्त्वेऽपि स्वरूपतो निषेधस्य पारमार्थिकत्वेन निषेधेऽप्यनवस्थापरिहारस्य चोक्तत्वात् । नापि—प्रत्येकात्मकत्वेऽनुपपत्त्या उभयात्मकतैवास्त्विति—वाच्यम्; दत्तोत्तरत्वात्, भ्रमत्वानुपपत्तेश्च । नचानिर्वाच्यविषयत्वेन यथा तव मते भ्रमत्वम्, तथा सदसदात्मकत्वे यत्सत्त्वं तद्विषयत्वेन भ्रमत्वमस्तु; एवं तर्हि 'सच्चासच्च रजत'मित्याकारताया दुर्निवारत्वापत्तेः । न च असदेव रूप्यमिति बाधस्य सद्वैलक्षण्यविषयत्ववत् सद्रजतमिति भ्रमस्याप्यसद्वैलक्षण्यमेव विषयोऽस्तु, तथाच प्रातीतिकमपि सत्त्वं मास्त्विति—वाच्यम्; तथा सति बाधेन भ्रमविषयसत्त्वानपहारे बाधकत्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, अगृहीतासत्त्वस्यापीदं रजतं सदिति प्रतीतेश्च । न हि पुनरगृहीतसत्त्वस्यासद्रूप्यमभादिति प्रत्ययः; बाधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात् । ननु—असद्विलक्षणं चेन्न बाध्येत सद्विलक्षणं चेन्न प्रतीयेत, अतोऽनुपपत्त्या अनिर्वाच्यत्वाभाव एव किं न सिध्येत्, न च—अबाधाप्रतीत्योर्लाघवात्सत्त्वासत्त्वे प्रयोजके, न त्वसद्वैलक्षण्यसद्वैलक्षण्ये; गौरवादिति—वाच्यम्, बाधप्रतीत्योरेव प्रथमोपस्थितयोः प्रयोजकजिज्ञासायामसत्त्वसत्त्वयोः प्रयोजकत्वं कल्प्यते, लाघवात्, प्रथमोपस्थितत्वाच्च, न तु सद्विलक्षणत्वादेः;

प्रवृत्तिश्च । दत्तोत्तरत्वादिति । विरोधादिनेत्यादिः । भ्रमत्वानुपपत्तेरिति । सद्विषयकधीः प्रमैव न तु भ्रम इति भावः । दुर्निवारतेति । ननु—सत्त्वमेव भ्रमविषयः, असत्त्वं तु भ्रमप्रकारत्वादिना सेत्स्यतीति—चेन्न; सदसदात्मकविषयत्वस्य भ्रमत्वरूपत्वोक्तिविरोधात्, सत्त्वादिप्रत्येकोक्तिदोषाणां सत्त्वादिसमुच्चयेऽप्यवारणाद्विरोधाच्च । प्रथमोपस्थितयोः—स्वाभावधीपूर्वमुपस्थितयोः । सद्वैलक्षण्यादेरप्रती-

गौरवात्, चरमोपस्थितत्वाच्च। तदनन्तरं च भान[1] प्रयोजका-भावादेवाभानोपपत्तौ न प्रयोजकान्तरकल्पना। नृशृङ्गादे-रसत्त्वेऽपि न बाधः, प्रसक्त्यभावादिति—चेत्, मैवम्; सत्त्वं न तावत्प्रतीतिप्रयोजकम्; रूप्यस्योभयमतेऽप्यप्रतीत्यापत्तेः, नाप्यसत्त्वं बाधप्रयोजकम्; उभयमतासिद्धासति बाधादर्शनात्, रूप्ये चासत्त्वस्याद्याप्यसिद्धेः, प्रत्युतासत्त्वेऽनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् गौरवं प्रामाणिकम्। तस्मात्सिद्धं ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या अनिर्वाच्यत्वमिति॥

इत्यद्वैतसिद्धौ ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिः॥

त्यादिप्रयोजकत्वे सत्त्वादेः प्रतीतिप्रयोजकत्वं वाच्यम्; तच्च न संभवतीत्याह—**मैवमिति। प्रतीतिप्रयोजकम्** प्रतीयमानत्वसमव्याप-कम्। **अप्रतीत्यापत्तेरिति।** न च—प्रतीतिबलात्सत्त्वं साधनीय-मिति—वाच्यम्; प्रतीतेः सत्त्वव्याप्यत्वासिद्धेः। **बाधादर्शनादिति।** न च—सद्वैलक्षण्यस्य त्वन्मते बाधप्रयोजकत्ववदुपपत्तिरिति—वाच्यम्; मन्मते सदसदन्यत्वस्यैव बाधप्रयोजकत्वात्। ननूभयसिद्धं सर्वमस-द्बाध्यते, शशो विषाणीत्यादिभ्रमेषु शशविषाणादेरपि बाधात्तत्राह—**रूप्ये चेति।** तथाच बाध्यमात्रेषु रूप्यादिष्वसत्त्वानिश्चयादसत्त्वस्य बाधप्रयोकत्वकल्पनासंभव इति भावः। **प्रामाणिकमिति।** प्रतीति-प्रयोजकं सत्त्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्तभावाप्रतियोगित्वादिरूपं वाच्यम्। तथाच लाघवात्कालसंबन्धवत्त्वादिकमसद्व्यावृत्तं तथोच्यताम्। एवं बाधप्रयोजकं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं कालसंबन्धित्वं वा युक्तम्; न तु सर्वदेशकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं कालासंबन्धित्वं

---

[1] भाव.

अथ निषेधप्रतियोगित्वानुपपत्त्या अनिर्वचनीयत्वसमर्थनम्.

केचित्तु—बाध्यत्वं सत्यसति चानुपपन्नमित्यनिर्वाच्यत्वमिति—आहुः। न च–अतीते तत्कालासति ध्वंसप्रतियोगित्ववत् सर्वदा असत्यप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं स्यात्, तथा च बाध्यत्वं नात्यन्तासत्त्वविरोधीति—वाच्यम्; कालान्तरसत्तायाः कालान्तरसत्त्वं प्रत्यनुपयोगेऽपि विद्यमानतादशायामेव घटादौ ध्वंसप्रतियोगित्वम्; 'अनित्यो घटोऽस्ती' ति प्रतीतेः, न तु ध्वंसादिकाले घटे ध्वंसप्रतियोगित्वम्; तदानीं घटादीना-

वा; गौरवात् कालसंबन्धित्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वाच्च। किञ्च सत्त्वासत्त्वयोः प्रतीतिबाधप्रयोजकत्वे तर्काभावः; अनिर्वाच्यस्याप्यपरोक्षधीबाधयोः संभवात्, कालसंबन्धस्य तत्त्वे[1] त्वस्ति तर्कः; कालसंबन्धिन एवापरोक्षप्रतीतिरूपप्रसक्तेर्बाधस्य संभवात्। तस्मादसत्त्वस्याप्रतीतौ सत्त्वस्याबाधे च प्रयोजकत्वं प्रामाणिकम्, तदवच्छेदकस्य कालसंबन्धादेर्लघुत्वादिति भावः॥

तर्कैः सारस्वतै रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय ख्यातिबाधान्यथास्थितिः॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायां ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिः॥

अथ निषेधप्रतियोगित्वानुपपत्त्या अनिर्वचनीयत्वसमर्थनम्.

कालान्तरसत्तायाः—ध्वंसप्रतियोग्यादेः स्वकालसत्तायाः। कालान्तरसत्त्वं—ध्वंसप्रतियोगित्वादेर्ध्वंसकालसत्ताम्। तदानीं घटादीनामिति। अधिकरणासंबद्धकालस्य प्रतियोगित्वादाववच्छेद-

[1] सत्त्वे—ग.

मेवाभावात् । न च तर्हि घटो न ध्वंसप्रतियोगीति प्रत्ययः स्यात् ; न रूपवानित्यस्यापि प्रसङ्गात् । अथ यावत्सत्त्वं रूपसत्त्वान्नैवम्, समं प्रकृतेऽपि । वस्तुतस्तु—ध्वंसकालेऽपि घटो ध्वस्त इति ध्वंसप्रतियोगिता घटे प्रतीयत एव । तथाचानागतवर्तमानातीतावस्थाः क्रमेणाविर्भावयंस्तिरोभावयंश्चानिर्वाच्यो घटः कालत्रयेऽप्यनुस्यूत इति नः सिद्धान्तः । एवं च सत्यानिर्वाच्यत्वमेव प्रतियोगित्वादौ प्रयोजकमिति स्थितम् । ननु—असद्वैलक्षण्यापेक्षया लघुत्वात्सत्त्वमेव प्रतियोगित्वादौ प्रयोजकमस्तु, तथा-

---

कत्वासंभवादिति भावः । **यावत्सत्त्वमिति** । उक्तबुद्धे रूपवद्भेदविषयकत्वाद्भेदस्य च व्याप्यवृत्तित्वादुक्तबुद्धिरप्रमेति भावः । **सममिति** । ध्वंसप्रतियोगिभेदस्योक्तधीविषयत्वात्स्याद्भ्रमः, अत्यन्ताभावविषयकत्वे तु द्वयोः प्रमात्वम् । घटस्योत्पत्तिकाले रूपस्येव नाशकाले तत्प्रतियोगित्वस्याप्यत्यन्ताभावसत्त्वादिति भावः । यत्तु—स्वाधिकरणक्षणे घटो न नश्यति, किंतु स्वानधिकरणक्षण इति प्रत्ययात्स्वाश्रयक्षणे घटादेर्न नाशप्रतियोगित्वमिति—तत्तुच्छम् ; स्वानधिकरणक्षणे नश्यतीत्यत्र हि प्रतियोगित्वे उक्तक्षणावच्छिन्नत्वं न विषयः, तथा सति त्वन्मते एतत्क्षणे नश्यति पदार्थे एतदुत्तरक्षणे न नश्यतीति धीः स्यात् ; किंत्वाख्यातस्योत्पत्त्याद्यर्थकत्वात्स्वानधिकरणक्षणोत्पत्तिकनाशप्रतियोगित्वं घटे विशेषणम्, तच्च स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्वेऽप्यव्याहतम् । न चैवं—नाशतत्प्रतियोगित्वयोर्भिन्नकालावच्छिन्नयोः संबन्धायोग इति—वाच्यम् ; ध्वंसप्रतियोगिनोस्तादृशयोः संबन्धस्य त्वयापि वाच्यत्वात् । अधिकरणासंबद्धकालो नावच्छेदक इत्यस्यैव प्रकृतत्वात् । परीत्योक्त्वा स्वरीत्याह—**वस्तुत इति** । **अनिर्वाच्यः** तत्तदवस्थाभ्यो भेदाभेदादिना दुर्वचः । **अनुस्यूत इति** । नच—नष्टघटादेरुपादानापत्तिरिति—

चानिर्वाच्यत्वेऽपि प्रतियोगित्वादिकमनुपपन्नमेवेति—चेत्, सत्यम्; सत्त्वमेव यत्किंचित्कालाबाध्यत्वरूपं तत्र प्रयोजकम्, न तु त्रिकालाबाध्यत्वरूपम्, गौरवात्। न च तर्हि कथं सति बाध्यत्वमनुपपन्नम्; न सन्मात्रे, किंतु परमार्थसतीत्यवेहि। तथाचानिर्वाच्यतापक्षे नानुपपत्तिः। नच तर्हि कथमसद्वैलक्षण्यप्रतियोगित्वमसति, कथं वा 'नासदासी'दिति श्रौतनिषेधः; असत्त्वं तावन्निःस्वरूपत्वम्, तद्वैलक्षण्यं सत्स्वरूपत्वम्, तच्च निष्प्रतियोगिकमेव। श्रुत्यर्थोऽपि तदेव। तथाच नास्ति प्रतियोगित्वप्रतिपत्तिः। न च—शशशृङ्गं नास्तीति प्रत्यक्षत एवासति निषेधप्रतियोगित्वमनुभूयत इति—वाच्यम्;

वाच्यम्; भग्नावस्थायां जलाहरणाद्यर्थिनामुपादनस्ये[1]ष्टत्वात्। न हि वस्त्रादेः सङ्कुचितप्रसारितावस्था एककार्यार्थिनैवोपादीयन्ते, न वा वस्त्रादिस्वरूपं तासु नानुस्यूतम्; तथाच य आदौ मृत्पिण्डीभूत आसीत् पश्चाद्घटीभूतः स एवेदानीं भग्न इति प्रत्ययादवस्थासु भिन्नास्वपि व्यक्तिस्वरूपमनुगतमव्याहतमिति भावः। **किंचित्कालाबाध्यत्वरूपं** [2]अवच्छिन्नं बाधाऽविषयत्वं, ब्रह्मतुच्छयोर्व्यावर्तनायावच्छिन्नान्तम्; ब्रह्मणि बाधाविषयत्वं सार्वदिकत्वान्न कालावच्छिन्नम्, तुच्छे कालस्यासंबद्धत्वादपि न तदवच्छिन्नं तदिति भावः। समाधत्ते—**न सन्मात्र इति**। बाध्यत्वमनुपपन्नमित्यनुषज्यते। **निःस्वरूपत्वं**—सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वम्। **निष्प्रतियोगिकमिति**। तथा चासद्विलक्षणादिपदमुक्तार्हत्वरूपेण निरूढलक्षणया बोधकमिति भावः।

---

[1] मुपादाने कार्यान्तरार्थिनामुपादानस्ये-क. ग. [2] किंचित्कालावच्छिन्नं बाधाविषयत्वमित्यर्थः.

योग्यानुपलब्धिस्तावदभावग्राहिका ; योग्यता च शशशृङ्गादीनां दोषघटिता वाच्या, तस्यां नानुपलम्भः, अनुपलम्भे च न सेति योग्यानुपलब्धेरसंभवात् । तदुक्तम्—

योग्यानुपलब्धिः—योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः । **दोषघटिता**—ग्रहोपघायकदोषघटिता । **तदुक्तमिति** । न्यायकुसुमाञ्जलाविति शेषः । तदभावावेदकप्रमाणसद्भावादित्यस्यामीश्वराभावग्राहकप्रमाणसद्भावादीश्वरो नास्तीत्यर्थिकायां चतुर्थविप्रतिपत्तौ—

योग्याऽदृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्दिः कुतस्तराम् ।
कायोग्यं बाध्यते शृङ्गं कानुमानमनाश्रयम् ॥

इति समाहितम् । **अयोग्ये**—ईश्वरे, **योग्याऽदृष्टिः योग्यानुपलब्धिः । कुतः** अनुपलब्धिमात्रस्याभावग्राहकत्वे त्वतीन्द्रियमात्रस्यैवाभावग्रहणापत्तिः । नन्वेवं—शशशृङ्गादीनामभावो[1] न सिध्येत्तत्राह—**प्रतिबन्दिः कुत इति** । शशशृङ्गे साधकाभावमात्रं न तु तदभावसाधकमिति नोक्तप्रतिबन्दिः ईश्वरे तु साधकं पञ्चमस्तबके वक्ष्यते । **अयोग्यं**—शशशृङ्गम् । **क बाध्यते** शशशृङ्गं नास्तीत्यनुभवस्य शशे शृङ्गबाधकत्वम् । शृङ्गत्वेन योग्यताऽस्त्येव । ननु—प्रयोजनधीशरीरयोर्व्यापकयोरभावाद्व्याप्यस्य कर्तृत्वस्य ईश्वरेऽभावोऽनुमेयः, तत्राह—**कानुमानमिति** । आश्रयस्येश्वरस्य स्वीकारे तु तत्साधकमानेनैव तत्कर्तृत्वमपि सिध्यतीति तदर्थः । नन्वसत्ख्यात्युपनीते ईशे तदनुमेयं, तत्राह—

व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता ।
अभावविरहात्मत्वं[2] वस्तुनः[3] प्रतियोगिता ॥

इति । **व्यावर्त्यः** निरसनीयः कर्तृत्वादिः । **तदभाववत्ता भाविकी—**

---

[1] वोऽपि–क. [2] त्सत्त्वं–क. [3] वस्तुतः–क. ग.

दुष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।
तस्यां नानुपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भने ॥ इति ।

न च—प्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धिरेव तद्ग्राहिका, सा च प्रकृतेऽस्त्येवेति—वाच्यम्; स्तम्भात्मनि योग्यत्वप्रसिद्ध्या पिशाच उपलम्भापादनं संभवति, शशशृङ्गास्तित्वं न योग्यतया व्याप्तम्, यद्बलात्तेन उपलम्भ आपाद्येत, तथा च नात्र प्रतियोगिसत्त्वविरोधिन्यनुपलब्धिः । अत एव पिशाचादीनां भेदः प्रत्यक्षः, नात्यन्ताभावः । न च—शृङ्गादिकं योग्यतया व्याप्तमेवेति—वाच्यम्; तावता हि शृङ्गाभाव

प्रामाणिकी । **विशेष्यता**—आश्रयता अनुमानेन वाच्या । न चालीके सा संभवति । अस्तु तर्हि शशस्यालीकस्याभावानुमानं, तत्राह— **अभावेति** । वस्तुनो न त्वलीकस्य । तथाचानुयोगित्वप्रतियोगित्वे नालीके[1] स्त इति भावः । नन्वयोग्यस्याप्यनुपलब्ध्याऽभावो गृह्यतां, तत्राह—**दुष्टोपलम्भेत्यादि** । **दुष्टा** दोषसहिता शशशृङ्गाद्युपलम्भस्य **सामग्री** कारणकूटं वासनादिसहितः शब्दादिरिति यावत् । **योग्यतेति** । योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरेवाभावग्राहिका वाच्या, अन्यथातीन्द्रियमात्रस्य सर्वत्राभावसिद्ध्यापत्तेः; सा च प्रकृते नास्तीति भावः । **प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनी** प्रतियोगिसत्त्वेनापादनार्हप्रतियोगिका **अनुपलब्धिः** ग्राह्याभावस्य प्रतियोग्यनुपलब्धिः । **तद्ग्राहिका**— अभावमात्रग्राहिका । एवकारात्पूर्वोक्तानुपलब्धिर्न तथा; पिशाचादिभेदस्य स्तम्भादौ मनस्त्वाद्यत्यन्ताभावस्य घटादौ ग्रहे तदभावात् । **स्तम्भात्मनि** स्तम्भाभिन्ने । स्तम्भो यदि पिशाचः स्यात्तदोपलभ्येतेत्यापादनं संभवति; स्तम्भाभिन्नस्योपलब्धिविषयत्वरूपयोग्यत्व-

---

[1] नालीकस्य क. ग.

एव योग्यानुपलब्धिसंभवः, न त्वलीकाभावे । एवं च शशशृङ्गं नास्तीत्युल्लिखन्त्या अपि बुद्धेः शशे शृङ्गाभाव एव विषयः । गवि शशशृङ्गं नास्तीत्यस्या अपि गवाधिकरणकशृङ्गे शशीयत्वाभावो विषयः ; अनन्यगतिकत्वात् । अत एव गोरनन्वयोऽपि नास्ति ; शशश्रृङ्गादेरुपस्थित्यभावात् न तदभावग्रह इति तार्किकरीत्योक्तत्वाच्च । अत एव सप्तमे पदार्थत्वनिषेधस्यासंभवात्पदार्थाः षडेवेत्यत्र कुसृष्टिव्याख्यानम् । न च—'घटो नास्ती'ति बुद्धेर्घटसंसर्गाभाव एव विषयः, न तु घटाभावः ; पूर्वं तत्र घटस्य सत्त्वेन तदत्यन्ताभावस्याभावात्, प्राक्प्रध्वंसाभावयोः प्रतियोगि ।

व्याप्यत्वात् । अत्र यदि शशशृङ्गं स्यात्तदा उपलभ्येतेति तु न संभवति ; शशश्रृङ्गस्योक्तव्याप्यत्वाभावादिति समुदायार्थः । ननु—शशश्रृङ्गं नास्तीत्युल्लेखान्यथानुपपत्त्या शृङ्गत्वादिरूपेण योग्यानुपलब्धिरेव शशशृङ्गाद्यभावग्राहिका ; तत्राह—एवं चेति । अत एव अप्रसिद्धस्याभावबुद्धौ विशेष्यतया विशेषणतया वा प्रतीत्यसंभवादेव । सप्तमे द्रव्यादिषड्भिन्ने । पदार्थत्वनिषेधस्येति । पदार्थाः षडेवेत्यत्र षडित्यस्योद्देश्यत्वे विशेष्यसङ्गतस्यैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदबोधकत्वव्युत्पत्त्या द्रव्यादिषड्भिन्नेष्वभावेषु पदार्थत्वव्यवच्छेदः 'पार्थ एव धनुर्धर' इत्यादौ पार्थान्येषु धनुर्धरत्वव्यवच्छेद इव बोध्यः । स चाप्रसिद्धत्वाद्बाधितत्वाच्च विशेषणतया बोद्धुमशक्यः । बाधवारणाय षडन्यभावे[1] पदार्थत्वव्यवच्छेदे तु विशेष्याप्रसिद्धिरपि । तथाच तद्वदेव शशश्रृङ्गादेरप्रसिद्धस्य नाभावविशेषणतया बोध इति भावः । कुसृष्टिव्याख्यानमिति । षडेव पदार्था इत्यत्र षडन्यभावे[1]

---

[1] षडन्याभावे—ग.

कालेऽसंभावितत्वात्, भेदस्य घटापसरणानपसरणयोस्तुल्यत्वात्, संसर्गोऽपि न तात्त्विकः; प्रतियोगिनि पूर्ववद्ध्वंसाद्यनुपपत्तेः, किंत्वसन् संसर्ग इति—वाच्यम्; उक्तमत्रोदयनाचार्यैः—यन्निबन्धना हि यत्प्रतीतिः तदभावनिबन्धनैव तदभावप्रतीतिः। इह च घटास्तित्वप्रतीतिः संयोगानिबन्धना, तदभावप्रतीतिः संयोगाभावानिबन्धनैव। स च संयोगस्तात्त्विक एव। न च ध्वंसादिविकल्पः; घटानयनात्प्राक्संयोगप्रागभा-

---

पदार्थत्वव्यवच्छेदे उक्ताभावः प्रतीतो न वा, अप्रतीतश्चेत्कथं निषेधः? प्रतीतश्चेत्सप्तैव पदार्थाः। अथ—पदार्थेषु सप्तत्वं नास्तीत्यर्थ इति—चेन्न; घटपटादिषु सप्तत्वस्य सत्त्वात्। अथ—द्रव्यत्वादिके षड्लक्षणयोगितया षट्त्वमापाद्य तत्र सप्तत्वं नास्तीत्यर्थ इति—चेन्न; षट्सु तस्येष्टत्वादतिरिक्तस्याप्रसिद्धत्वात्। किंच द्रव्यत्वादेः प्रत्येकपरित्यागनिषेधे बाधः; गुणादौ द्रव्यत्वादित्यागात्; समुदायपरित्यागनिषेधेऽपि बाधः; एकत्र सैमुदायासत्त्वादि[1]त्याशङ्क्य भावत्वावच्छेदेनाद्रव्यत्वाद्ययोगसमुदायस्य व्यवच्छेदो न तु द्रव्यत्वादिसमुदायस्यायोगव्यवच्छेदः। उक्तायोगसमुदायश्चाभावेषु प्रसिद्धः। तथाच भावाः षडेवेत्ययोगव्यवच्छेदस्य, द्रव्यादिषड्भिन्ने भावत्वव्यवच्छेदादद्रव्यादय एव भावा इत्यन्ययोगव्यवच्छेदस्य वा प्रकृते बोध इति लीलावत्यां व्याख्यातम्। **असंभावितत्वादिति**। घटो नास्तीत्यादौ घटसामान्यस्य ध्वंसः प्रागभावो वा विषयो वाच्यः; तत्राद्यो महाप्रलयान्यकालेष्वप्रसिद्धः, द्वितीयस्तु सर्वदेति भावः। यद्यपि घटसंयोगादिसामान्यस्य ध्वंसः प्रागभावो वा न महाप्रलयान्यकाले प्रसिद्धः; तथापि घटसंयोगा यावन्तः प्रत्येकं तत्प्रतियोगिकाः संसर्गाभावा उक्तधीविषया इत्याशयेनाह—**घटानयनादित्यादि**। अनुभवस्यादरेऽभावकूटमपि न विषयः,

---

[1] समुदायसत्त्वादि–ख.

वस्य घटेऽपसारिते संयोगध्वंसस्य सत्त्वात्। न हि घटेऽन्यत्र नीते तद्देशे घटसंयोगोऽस्ति, येन प्रागभावादिर्व्याहन्येत। तथाच संसर्गप्रतियोगिकाभावस्वीकारेऽपि नासत्प्रतियोगिकाभावसिद्धिः। वस्तुतस्तु—घटप्रतियोगिकत्वेनैवाभावस्यानुभवान्नायं संयोगप्रतियोगिको भवितुमर्हति। एवं च सति कालविशेषसंसर्ग्यत्यन्ताभावो वा उत्पादविनाशशीलस्तुरीयः संसर्गाभावो वा भूतलादिसंयुक्तस्य घटस्य विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावो वा अङ्गीकरणीयः। न च—अत्राद्ये ध्वंसादेरुच्छेदः। कपालेऽपि घटान्यकालसंसर्गिणैवात्यन्ताभावेन तद्व्यवहारोपपत्तेरिति वाच्यम्; 'दण्डी गौरश्चलती'ति विलक्षणव्यवहारत्रये द्रव्यगुणकर्माणि विलक्षणानि हेतुर्यथा, तथात्रापि नास्ति नष्टो भविष्यतीति विलक्षणव्यवहारत्रयस्यैकेनात्यन्ताभावेनोपपादयितुमशक्यत्वाद्विलक्षणाभाव-

---

किंतु सामान्याभाव इत्याशयेनाह—**एवं चेति**। **विशेषसंसर्गी** कालविशेषावच्छिन्नाश्रयताकः। भूतले संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ भूतलादिसंयुक्तघटाद्यभावो भूतलादौ विषय इत्याशयेनाह—**भूतलादीति**। **अद्य इति**। तृतीये तत्तद्विशेषणसंसर्गाभावकूटस्य भानमित्युक्तौ तदुपपत्तिः तद्व्यक्तिध्वंसमादायैवेति न तदन्यथासिद्धिः; द्वितीये तु यद्यप्युत्पत्त्यादिमता सामान्याभावेन तद्व्यक्तिप्रतियोगिकनाशस्यान्यथासिद्धिः, तथाप्यत एवेत्यादिना तस्य समाधेयत्वात् आद्य एव समयविशेषसंसर्गश्चेत्यादेः कथनीयत्वाच्चाद्य इत्येवोक्तम्। **घटान्यकालेति**। तत्कपालावच्छेदेन घटवत्कालादन्यकालेत्यर्थः। **विलक्षणव्यवहारत्रयस्येति**। नास्तीत्यत्रात्यन्ताभावत्वं नष्ट इत्यत्र ध्वंसत्वं भविष्यतीत्यत्र प्रागभावत्वमभावांशे प्रकारः; तानि चाखण्डा सखण्डा वोपाधय

त्रयसिद्धिः । समयविशेषसंसर्गश्च तत्समयावच्छिन्नं स्वरूपमेव संयोगध्वंसादिर्वा । न च—संयोगादिध्वंसादिनैवावश्यकेन तर्हि प्रतीत्युपपत्तिरिति—वाच्यम्; घटप्रतियोगिकत्वेनानुभवानुपपत्तेरुक्तत्वात् । न च—कपालेऽपि घटध्वंसादिः संबन्धस्थानीयोऽस्तु, एक एवात्यन्ताभावो व्यवहारयत्विति—वाच्यम्; विलक्षणव्यवहारत्रयानुपपत्त्या दत्तोत्तरत्वात् । अत एव द्वितीयतृतीयपक्षावपि क्षोदक्षमौ; घटप्रतियोगिकत्वानुभवस्यान्यथोपपादयितुमशक्यत्वात् । एतेन—दण्डसत्त्वेऽपि पुरुषासत्त्वाद्दण्ड्यभावदर्शनादस्तु तत्र विशिष्टाभावः, नचात्र संयोगसत्त्वे संयोग्यभावो दृष्टः, तथाच न विशिष्टस्याभावः, किं तु विशेषणस्यैवेति—निरस्तम्; संयोगिप्रतियोगिकत्वेनानुभवात् ।

इत्यन्यदिति भावः । **स्वरूपं** भूतलाद्याश्रयरूपमाश्रयत्वम् । तत्तदधिकरणस्य स्वस्मिन् संबन्धत्वासंभवादाह—**संयोगध्वंसादिर्वेति** । आदिना संयोगप्रागभावसङ्ग्रहः । तथाच घटस्य संयोगनाशोत्तरं पुनर्नयने नास्तीति व्यवहारानापत्तिः; तत्तत्संयोगप्रागभावकालीनतत्तत्संयोगध्वंसस्यैव संबन्धत्वात् । **संयोगिप्रतियोगिकत्वेनेति** । यत्राधिकरणे प्रतियोगि न संयुक्तं तत्र नान्यः पक्ष इति बोध्यम् । यत्तु—घटो नास्तीति धीर्न संयोगमात्रस्याभावं गृह्णाति, किंतु भूतलादिघटसंयोगस्य; तथाच यत्र घटो नास्ति तत्र संयोगोऽसन्नेवेति तन्न; यत्र कादाचित्को घटसंयोगस्तत्रोक्तसंयोगः सन्नेव । अन्यत्रोक्तधीस्थलेऽपि न दोषः । **यन्निबन्धनेत्याद्याचार्योक्तेर्ह्ययमर्थः** । प्रतियोग्यनुयोगिनोर्येन संबन्धेन रूपेण चाभावविषयकधीविषयत्वं तेन संबन्धेन रूपेण चाभावधीविषयत्वम्; तथाच प्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकरूपेण प्रसिद्धिरभावबुद्ध्यापेक्ष्यते, न तु तदधिकरणीयतत्तत्संबन्ध-

संविदेव हि भगवती वस्तूपगमे शरणमिति । तस्मान्निषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्त्याप्यनिर्वाच्यत्वसिद्धिः ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ निषेधप्रतियोगित्वानुपपत्त्या
अनिर्वचनीयत्वसमर्थनम् ॥

अथ श्रुत्यर्थापत्त्युपपत्तिः.

'नासदासीन्नो सदासी'दित्यादिश्रुतयोऽप्यनिर्वाच्यत्वे प्रमाणम् । न चात्र सदसच्छब्दौ पञ्चभूतपरौ, 'न सत्तन्नासदुच्यत' इत्यादौ भूते प्रयोगात्, 'यदन्यद्वायोरन्तरिक्षाच्चैतत्सद्वायुरन्तरिक्षं चेत्यस'दिति श्रुतेश्चेति—वाच्यम्, प्रसिद्धपरत्वे

विशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण । उक्तं हि 'सद्भ्यामभावो निरूप्यत' इति । एवं च घटसंयोगित्वभूतलत्वाभ्यां सतोः प्रासिद्धिः प्रकृतेऽस्त्येव ॥

तर्कैः सारस्वते रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः ।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय अनुपपन्ना निषेध्यता ॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायां निषेधप्रतियोगित्वानुपपत्त्यानिर्वचनीयत्वसमर्थनम् ॥

अथ श्रुत्यर्थापत्त्युपपत्तिः

नासदासीदित्यादि । 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् । किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् । न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।

संभवत्यप्रसिद्धपरताया अयुक्तत्वात्, न हि भूते सदसच्छब्दौ प्रसिद्धौ, किंतु पारमार्थिकापारमार्थिकयोरेव। न च 'नासदासी'दित्यत्राप्रसिद्धप्रातिषेधापत्तिः; 'नो सदासी'दित्यनेन

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास । तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् । तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्तमसस्तन्महिनाजायतैकम् । कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासी'दित्यादीत्यर्थः । **पारमार्थिकयोरिति** । भूतेषु शास्त्रीयप्रसिद्धिमात्रम्, सत्यालीकयोस्तु शास्त्रीया लौकिकी च प्रसिद्धिरिति तयोर्बलवत्त्वम् । अत एव माधवीयभाष्ये व्याख्यातम् । प्रलये स्थितं जगत्कारणस्वरूपमाह—**नासदासीदित्यादि । तदानीं**—प्रलये, **असत्**—निरूपाख्यम्, नासीत् तादृशस्य कारणत्वासंभवात् । नापि **सत्** सत्त्वेन निर्वाच्यमासीत्, सद्रूपस्य तद्विलक्षणजगत्परिणामित्वासंभवात् । तथा चानिर्वाच्यमासीदित्यर्थः । **नासीद्रज इति** । रजांसि लोक इति यास्कः, एकवचनं तु सामान्यापेक्षम् । व्योमादेर्वक्ष्यमाणत्वात्तदन्यलोकस्तदानीं नासीदित्यर्थः । तथा व्योम अन्तरिक्षलोकः परः परस्तादुपरि द्युलोकादिसत्यलोकान्तं च तदा नासीत् । एवं चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं निषिध्य तदावारकत्वेन पुराणप्रसिद्धानि भूतानि निषेधति—**किमावरीव इति** । आवृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छन्दसि लिटि तिपि रूपमावरीव इति । किमावरणीयं कर्म भूतजातमावृणोतु आवरणीयाभावादावारकभूतान्यपि न तदानीमासन्नित्यर्थः । **कुह** कुत्र देशे स्थित्वा भूतमावृणुयात्तादृशदेशोऽपि तदा नेत्यर्थः । **कस्य शर्मन्** शर्मणे कस्य भोगाय आवृणुयात्, भोक्तारोऽप्युपाधिमनोलयात्तदा नासन्नित्यर्थः । 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासी'दित्यादिश्रुत्यां अम्भःसत्त्वभ्रमं निरस्यति—**अम्भः किमासीदिति** । प्रलये

संहर्ता मृत्युःस्यात्तत्राह—**न मृत्युरिति**। तर्ह्यमृतं जीवनं स्यात्तत्राह—**अमृतमिति**। **न रात्र्या इति**। तथा रात्र्या अन्हश्च प्रकेतः प्रज्ञानं नासीत् चन्द्रसूर्याभावात्। **आनीदित्यादि**। तत् सर्ववेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्म आनीत् जीवितवत्। ननु—कथं ब्रह्मणो जीवनम्; प्राणासंबन्धात्, तत्राह—**अवातमिति**। आसीदित्यर्थकमानीदित्युक्तमिति भावः। **स्वधया** मायया सहितम्। स्वस्मिन्धार्यत इति स्वधा। स्वधेत्यनेन सहार्थकतृतीयया च मायाया ईश्वरानाश्रितत्वमीश्वरेक्षणानपेक्षत्वं च साङ्ख्योक्तं वार्यते। **एकं** अद्वितीयं सर्वदा द्वितीयशून्यम्। एवं च स्वधासाहित्योक्तिर्व्यवहारतो न परमार्थत इति बोध्यम्। ननु—स्वधासहितं ब्रह्म यदि तदानीमस्ति तर्हि न रज इत्याद्यसङ्गतम्, न हि मायातोऽन्यद्रजआदिकम्; तत्राह—**तस्माद्धान्यदित्यादि**। तस्मात्स्वधायुक्तब्रह्मणोऽन्यद्रजआदि परः सृष्टिकाले जायमानं नास तदानीं न बभूव। हशब्देनोक्तब्रह्मान्यस्यानिर्वाच्यस्य जगतः प्रसिद्धिं द्योतयति। ननु—यदि तदा जगन्नासीत्कथं तर्हि जनिक्रियाकर्तृत्वम्? कारकाविशेषस्य कर्तृत्वात्, निमित्तस्यैव कारकत्वात्, पूर्ववर्तिन एव निमित्तत्वात्तत्राह—**तम आसीत्तमसा गूढमग्रे इति**। **तमसा** अन्धकारवद्भावरूपेणात्मसंबन्धिस्वरूपावारकेणाज्ञानेन। **गूढं**—संस्काररूपापत्त्या स्ववशीकृतम्। **तमः** अज्ञानाभिन्नं जगत्तदानीमप्यासीदित्यर्थः। तथाचाविर्भावः स्थूलतापत्तिरूप उत्पत्तिः, संस्कारावस्थैव नाश इति भावः। एतेनासत्कार्यवादिनो निरस्ताः। ननु—तमसा गूढं तम इति विरुद्धम्; तत्राह—**अप्रकेतं** अप्रज्ञायमानं कार्यकारणयोरत्यन्तभेदाभावात्तमसोऽत्यन्तभेदं मानशून्यमित्यर्थः। अत एव **सलिलं** कारणीभूततमसि सङ्गतम्, तादात्म्यापन्नमिति यावत्। 'षलगतौ' इत्यस्माद्धातोरौणादिक इलच्प्रत्ययः। सर्वं जगत्तदा आसीत् अस्तेर्लङि तिपि 'बहुलं छन्दसी'तीडभावे

सद्भिन्नत्वे उक्ते असत्त्वस्यापि प्रसक्तेः । न च तदानीमित्यस्य वैयर्थ्यम्; 'नासीद्रजो नो व्योमे'ति रजोनिषेधादावेव तदन्वयात् । न हि रजःप्रभृतीनां सर्वदा अनस्तित्वम् ।

'हल्ङ्याभ्य' इति तिलोपे 'तिप्यनस्ते'रिति दकाराभावः । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमा; यथा नीरं क्षीरयुक्तमेकतापन्नं तथा कारणगतं जगदित्यर्थः । **तुच्छेन** सद्विलक्षणेन । **अपिहितं** निगूढम् । **एकं** संस्काररूपैकावस्थापन्नम् । **आभु** आसमन्ताद्भवनयुक्तं यज्जगदासीत्तत्तपस ईश्वरालोचनस्य महिम्ना स्थूलविचित्ररूपेणाजायत आविर्बभूव । अथवा **अपिहितं** आवृतम् । **एकं** अद्वितीयम् । **आभु** विभु संस्कारतापन्नजगद[1]नुस्यूतं यद्ब्रह्म आसीदित्यर्थः ॥

प्रसक्तेरिति । सद्भिन्नत्वेनैव सर्वदेशकालनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपासत्त्वस्यानुमानसंभवादिति भावः । न चैवं—शास्त्रमूलकप्रसियुक्तस्य शास्त्रेण निषेधे विकल्पापत्तिरिति—वाच्यम्; अननुष्ठेये विकल्पासंभवात् । न ह्ययं घटो न घट इत्यादौ विकल्पः संभवति, विरोधात् । **वैयर्थ्यमिति** । नासदासीदित्यत्रान्वये इत्यादिः । **रजोनिषेधादावेव** न त्वसदादिनिषेधे । वस्तुतस्तदानीं सद्भिन्नमासीदित्यर्थकनोसदासीदितिवाक्य तदानीमसद्भिन्नमासीदित्यर्थकनासदितिवाक्ययोः तम आसीदित्यनेनैकवाक्यतया सदसद्भिन्नं तम आसीदित्यर्थपर्यवसानसंभवात्तदेकवाक्यतार्थमेव नासदित्यादौ तदानीमित्यस्यान्वयावश्यकत्वात्, नञः पर्युदासार्थकत्वास्वीकारे तु सन्नासीदित्यत्र बाध एव सत आत्मनः सदा सत्त्वात् । अथाऽऽनीदवातमित्याद्येकवाक्यतया आत्मान्यत्सन्नासीदित्यर्थ इति—चेन्न; प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, सदसद्भिन्नत्वस्य पर्युदासपक्ष एव शाब्दत्वेनोपसंहारमात्रेण 'आग्नेयं चतुर्धा करोति'

---

[1] पन्नं जग–ग.

न च 'नो सदासी' दित्यनेनैव रजःप्रभृतिनिषेधे सिद्धे पृथङ्निषेधानुपपत्तिः; 'नो सदासी' दित्यत्र सच्छब्दस्य परमार्थसत्परत्वेन व्यावहारिकसतो रजःप्रभृतेर्निषेधस्य ततः प्राप्त्यभावात्, 'आनीदवातं स्वधया तदेकमि' ति वाक्यशेषाद्ब्रह्मणोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः, 'तम आसीदि' ति वाक्याद-

---

'पुरोडाशं चतुर्धा करोती'त्यनयोरिव विवक्षितार्थसिद्धेश्च । अन्यथा हि सदसतोः प्रतिषेधसहकृतेन तम आसीदित्यनेन तमसः सदसद्भिन्नत्वमार्थिकं स्यान्न शाब्दम् । किंच तदानीमित्यस्य सदसत्प्रतिषेधानन्वये[1] आर्थिकमपि तन्न स्यात्; न हि कदाचित्तत्प्रतिषेधसहकृता कदाचिद्विद्यमानत्वेन तमउक्तिस्तमसः सदसदन्यत्त्वं विनाऽनुपपन्ना । तस्मात्सदसन्निषेधपक्षे तदानीमित्यस्य तदन्वयावश्यकत्वेऽप्युक्तयुक्त्या स पक्षो न युक्तः; किंतु सदसद्भिन्नमासीदिति पर्युदास एव । तत्र च तदानीमित्यस्यान्वयेऽप्यदोष इत्याशयेन रजोनिषेधादादेव तदन्वयादित्युक्तम् । रजआदिनिषेध एव तदन्वयो न तु सदसन्निषेधे; तस्य प्रकृते नञर्थत्वाभावादिति भावः । अत एव सद्भिन्नत्वे उक्ते इत्युक्तम् । नञोक्ते इति तत्रार्थः । व्यावहारिकसतः सत्त्वेन व्यवहार्यस्य । एतेन प्रातिभासिकस्यापि पृथगुक्त्यापत्तिरिति परोक्तमपास्तम्; रजआदिपदस्य प्रातिभासिकादिघटितलोकपरत्वेन व्याख्यातत्वात् । शङ्कते—आनीदित्यादि । यथा तम आसीदित्यादिवाक्यशेषेणोपसंहारादविद्यायास्तदात्मककार्यसामान्यस्य च सदसदन्यत्वं लभ्यते; तमःपदस्याविद्यात्मकार्थकत्वादविद्यात्मके आसीदित्यस्यान्वयेऽविद्यायामपि तदन्वयात्, अर्थात्तस्यां सत्त्वलाभसंभवाच्च, आनीदित्यस्यासीदित्यर्थकत्वात्तदाऽऽनीदित्याद्युपसंहारेण

---

[1] प्रतिषेधान्वये—क. ग.

विद्याया इवेति चेत्, श्रुत्यन्तराविरोधाय सदेकं ब्रह्म सदासीन्न सदसद्विलक्षणमित्यर्थपर्यवसानात् ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ नासदासीदित्यादिश्रुत्यर्थापत्तिः ॥

अथासत्ख्यातिभङ्गः.

तस्मादनिर्वाच्यख्यातिरेव प्रमाणसंभवात्, न त्वसदन्यथाख्यातिः; प्रमाणविरहात्। न चासद्भानेऽसदेव रजतमभादिति प्रत्यक्षं मानम्; अनन्तरोक्तबाधकेन सद्वैलक्षण्यविषयकत्वात्, न चेदं प्रत्यक्षमपि, त्वयापि ह्यसदात्मनः सतः

ब्रह्मणोऽपि सदसदन्यत्वं स्यादिति भावः। चेदिति। नेति शेषः। तेन पर्यवसानादिति हेतोर्नासङ्गतिः। श्रुत्यन्तरेति। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'सत्यं ज्ञानमनन्त' मित्यादीत्यर्थः। न सदसद्विलक्षणमिति। 'नासदासीन्नो सदासीत्तम आसीदि' त्यनेन सदसद्विलक्षणस्य व्यवहारतः प्रलये सत्त्वोक्तावप्यासीदित्यत्र विद्यमानैकपदेन 'एकमेवाद्वितीयं' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र असी' दित्याद्यैकवाक्यतापन्नेन सदसद्विलक्षणस्य द्वितीयसामान्यस्याभावस्तदानीं लभ्यत इति भावः॥

तर्कैः सारस्वतै रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः।
दुरन्तध्वान्तनाशाय नासदित्यादिसङ्गतिः॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायां नासदासीदित्यादिश्रुत्यर्थापत्तिः॥

अथासत्ख्यातिभङ्गः.

न त्वसदन्यथाख्यातिरिति। न त्वसदन्यथाख्यातिवान्।

प्रत्यक्षत्वमङ्गीक्रियते । न चात्र पूर्वकालीनभानविषये रजतेऽसत्त्वमिति ज्ञानमसदात्मना सद्विषयीकरोति । न च विमतमसत्, सत्त्वानधिकरणत्वात्, शशशृङ्गवत्, विमता अप्रमा असद्विषयिणी, सत्त्वानधिकरणविषयकत्वात्, सन्मात्राविषयकत्वे सति सविषयकत्वात्, नृशृङ्गमसादित्यादिवाक्याजन्यपरोक्षवदित्यनुमानं तत्र मानम् । पूर्वोक्तयुक्त्या तत्र बाधात्, प्रथमानुमाने शब्दैकसमधिगम्यत्वस्य द्वितीयतृतीययोः परोक्षत्वस्योपाधित्वाच्च । किंचासत्ख्यात्यङ्गीकारेण बौद्धमतप्रवेशापत्तिः । न च सदुपरागो विशेषः; तथाप्यसत्ख्यात्यापत्तेस्तदवस्थत्वात् । न च—तार्किकैरप्यसतः संसर्गस्य भानाङ्गीकारेण तेषामप्येवमापाद्येतेति—वाच्यम्; तथाङ्गीकारे तेषामपि तथैव ।

अङ्गीक्रियत इति । अन्यथा शशश्शृङ्गमसदित्यपि प्रत्यक्षमङ्गीक्रियेतेति शेषः । सद्विषयीकरोतीति । न च इदंत्वविशिष्टस्य सतोऽसदात्मकतया प्रत्यक्षं मानमिति—वाच्यम्; [1] सदन्यत्वस्यैव तत्र भानमित्युक्तत्वात् । पूर्वोक्तयुक्त्या—असतः प्रत्यक्षत्वाद्यसंभवयुक्त्या । परोक्षत्वस्य—परोक्षधीत्वस्य । ननु—आद्यस्योपाधेर्नृश्शृङ्गादौ साध्याव्यापकत्वम्; तस्य स्वज्ञानानुव्यवसायविषयत्वात्, द्वितीयस्यापि स्वज्ञानानुव्यवसाये साध्याव्यापकत्वमिति—चेन्न; शाब्दान्यज्ञानं प्रति साक्षादनिषेध्यत्वेनाविषयत्वस्य प्रथमोपाधित्वात्, अप्रमाया असदन्यत्वादिविषयकत्वमादाय सद्विषयकत्वपर्यवसानवारणाय साक्षादसद्विषयकत्वस्यैव साध्यीकार्यतया द्वितीयस्यापि साध्यव्यापकत्वात्, पक्षधर्मावच्छिन्नयथाश्रुतसाध्यव्यापकत्वस्यानपायाच्च । यत्तु—प्रथमोपाधिमति ब्रह्मणि साध्याभावात्साध्याव्याप्यत्वं दोष—इति, तन्न

---

[1] सदसदन्यत्वस्यैव.

वस्तुतस्तु—तेषामपि सत्संसर्गभान एव निर्भरता, शुक्तिरूप्यं तत्तादात्म्यं चेत्यतोऽन्यस्य रजतभ्रमेऽविषयत्वात्, तेषां च सत्यत्वात्। न च तर्हि भ्रमत्वानुपपत्तिः; व्यधिकरणप्रकारकत्वेन तत्त्वात्। न च—रजतप्रतियोगिकसंसर्गस्य शुक्त्यनिष्ठत्वादसत्संसर्गभानं विना व्यधिकरणप्रकारत्वमेव न स्यादिति—वाच्यम्; तत्किमायुष्मन्नसत्संसर्गः शुक्तिनिष्ठः, येन तद्विषयत्वं व्यधिकरणप्रकारकत्वायाङ्गीकुरुषे। तस्माद्भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं न प्रकारत्वम्, किंतु ज्ञानविषययोः स्वरूपसंबन्धविशेषः। स च स्वरूपसंबन्धः सन्वा संसर्गो भासतामसन्वा। उभयथापि समान एव। न च शशशृङ्गमसदित्यादिवाक्यैरसत्यपि परोक्षप्रतीतेस्त्वयाङ्गीकारेण तवाप्यसत्ख्यात्यापत्तिः; तत्र हि न प्रतीतिः, किंतु विकल्पमात्रमित्युक्तत्वात्। तस्मान्नासत्ख्यातिः॥

इत्यसत्ख्यातिभङ्गः॥

साध्यव्याप्यत्वस्योपाधित्वाघटकत्वात्। निर्भरताज्ञापनाय तार्किकोक्तमाह—शुक्तिरूप्यमित्यादि। असन्वा मिथ्या वा। समानः तदभाववद्विशेष्यतानिरूपितप्रकारताकत्वरूपस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वस्य निर्वाहकतया तुल्यः। वस्तुतो भासमानस्य वैशिष्ट्यस्य प्रतियोगित्वं मास्तु प्रकारत्वम्। वैशिष्ट्यस्य भासमानं प्रतियोगित्वं तु स्यादेव; शुक्त्यादिनिष्ठवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्य रूप्यादौ भानसंभवादित्यादि विवेचितं सामान्यलक्षणाखण्डने। तत्र हीति। हि शब्दोऽवधारणे, नैव प्रतीतिरित्यर्थः॥

तर्कैः सारस्वतै रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय असत्ख्यातिनिराकृति.॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायामसत्ख्यातिभङ्गः॥

अथान्यथाख्यातिभङ्गः

नाप्यन्यत्र स्थितस्य रूप्यस्य भानादन्यथाख्यातिः; अत्यन्तासत इवान्यत्र सतोऽप्यपरोक्षप्रतीतिप्रयोजकसन्निकर्षानुपपत्तेस्तुल्यत्वात्। न च संस्कारस्मृतिदोषाणां प्रत्यासत्तित्वम्; रजतप्रत्यक्षमात्रे रजतसंयोगत्वेन कारणत्वावधारणात्, सन्निकर्षान्तरसत्त्वेऽपि तदभावे रजतप्रत्यक्षोत्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्। न च लौकिकप्रमारूपप्रत्यक्ष एव तस्य कारणत्वम्; अस्य विभागस्य स्वशिष्यानेव प्रत्युचितत्वात्, गौरवकरत्वात्,

---

अथान्यथाख्यातिभङ्गः

संस्कारस्मृतिदोषाणामिति। इदं रूप्यमित्यादिभ्रमो रूप्यांशे उपनयसन्निकर्षजन्य इति प्राञ्चः—संस्कारस्योपनयत्वे तज्जन्यप्रत्यक्षस्य स्मृतित्वाद्यापत्त्या स्मृतिरेवोपनयो न संस्कार इति वदन्ति। नव्यास्तु—उपनयप्रयोज्यस्य विषयत्वस्य लौकिकत्वासंभवादिदं रूप्यं साक्षात्करोमीति प्रत्ययानुपपत्तेर्दोषाणामेव भ्रमीयलौकिकविषयत्वे नियामकत्वमित्याहुः। **प्रत्यक्षमात्रे इति**। द्रव्यनिष्ठविषयतया प्रत्यक्षसामान्ये इन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वकल्पनायां लाघवाल्लौकिकविषयतया प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगोऽलौकिकविषयतया प्रत्यक्षे उपनयादिर्हेतुरिति कल्पनानवकाशात् 'सुरभि चन्दन'मित्यादौ 'सौरभं स्मरामी'त्येव प्रत्ययादुपनयादिहेतुत्वे मानाभावाच्च। अत एव दोषस्य न लौकिकविषयताप्रयोजकत्वम्; रजतादिलौकिकप्रकारतानिरूपिततादात्म्यादिसांसर्गिकविषयतानिरूपितविशेष्यतया प्रत्यक्षं प्रति विषयादिदोषस्य हेतुत्वे गौरवेण तादात्म्यादिसंबन्धेन रजतादावेव तद्धेतुत्वौचित्यात्। द्वितीयादि

निर्विकल्पकसाधारण्याभावाच्च । रजतेन्द्रियसन्निकर्षजस्य रजते रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वानुपपत्तेः । 'इमे रङ्गरजते' इति भ्रमे विद्यमानोऽपि रजतसन्निकर्षो जनको न भवति, अनुमिताविव क्वचिद्विद्यमानोऽपि विषयः । अथानुमितेर्विषयजन्यत्वे प्रत्यक्षत्वापत्तिः, अतीतेऽनागते च विषये अनुमितिर्न स्यादिति बाधकम्, रजतप्रत्यक्षस्य रजतसन्निकर्षजन्यत्वे प्रमात्वापत्तिः, असन्निकर्षे च तत्प्रत्यक्षं न स्यादिति बाधकं प्रकृतेऽपि तुल्यम् । यदि तु दोषमहिम्ना रजतसन्निकर्षस्य रङ्गज्ञानांशे जनकत्वम्, रङ्गसन्निकर्षस्य च रजतज्ञानांशे, तदा रजतज्ञानांशे तत्सन्नि-

---

क्षणे इन्द्रियसंयोगोत्पत्त्या चाक्षुषाद्युत्पत्तिसंभवादिति भावः । अनिर्वचनीयख्यातौ विचारितमेतदस्माभिः । ननु—प्रत्यक्षभ्रमसामान्ये सान्निकर्षानुपपत्तिरिति यदुक्तम्, तन्न युक्तम्; 'इमे रङ्गरजते' इति रङ्गरजतयो रजतरङ्गप्रकारके भ्रमे सन्निकर्षसंभवात्, तत्राह—**रजतेन्द्रियेति** । **रजते रजतत्वप्रकारकेति** । यथा रजते रजतत्वं प्रकारस्तथा रजतमपि स्वस्मिंस्तादात्म्येन प्रकारोऽस्तु; न तु रङ्गे एवेति ज्ञापनायेदमुक्तम् । **भ्रमत्वानुपपत्तेरिति** । रजतसन्निकर्षस्य तादात्म्येन रजतप्रमायां हेतोः सत्त्वात् भ्रममात्रत्वानुपपत्तेरुक्तप्रमात्वापत्तेः । **रजतप्रत्यक्षस्य** रङ्गे रजतप्रकारकप्रत्यक्षस्य । **असन्निकर्षे** इदं रजतमित्यादिभ्रमस्थलीये रजतासन्निकर्षे । **दोषमहिम्ना** दोषसहकृतत्वेन । **रङ्गज्ञानांशे** तादात्म्येन रङ्गप्रकारकज्ञानांशे । **रजतज्ञानांशे** तादात्म्येन रजतप्रकारकज्ञानांशे । एवकारः शेषः । रजतादिसन्निकर्षसत्त्वेऽपि न रजतादिप्रकारकप्रमा, दोषेणैव तत्प्रतिबन्धात्, किन्तु धर्मीन्द्रियसन्निकर्षसहकृतदोषबलाद्रजतादिप्रकारकभ्रम इत्यर्थः । **रजतज्ञानांशे** रजतप्रकारकभ्रमांशे । **तत्सन्निकर्षाजनकत्वात्** रजतसन्निकर्षस्या-

कर्षाजन्यत्वा[1]त्प्रमात्वाभाववत्प्रत्यक्षत्वाभावोऽपि स्यात्। तस्मादिमे इत्येवेन्द्रियजन्यम्, रङ्गरजते इति तु स्मृतिरूपमविद्यावृत्त्यात्मकमनिर्वचनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥

इत्यन्यथाख्यातिभङ्गः ॥

अथाविद्यकरजतोत्पत्त्युपपत्तिः

तच्चानिर्वचनीयमज्ञानोपादानकम्, तत्त्वज्ञानेन नाश्यं च। नन्वेवं—'रूप्यमुत्पन्नं नष्टं चे'ति धीप्रसङ्गः, त्रैकालिक-

---

जनकत्वात्। प्रत्यक्षत्वाभावोऽपीति। दोषस्य प्रत्यक्षहेतुता तु प्रत्युक्तेति बोध्यम्। प्रमासामान्ये मनस उपादानत्वाच्चक्षुरादिसान्निकर्षसहकृतस्य मनस एव चाक्षुषादिप्रमोपधायकत्वात् भ्रमसामान्येऽविद्यैवोपादानम्। तत्तद्दोषसंस्कारादिसहकृतायास्तस्या एव भ्रमविशेषोपधायकत्वम्। तथा च भ्रमात्मकवृत्तेश्चाक्षुषादिरूपत्वे मानाभावः। अधिष्ठानचाक्षुषे भ्रमस्य तादात्म्याध्यासाच्चाक्षुषादिविषयाधिष्ठाने (न) रजतादेस्तादात्म्याध्यासाच्च रजतं पश्यामीत्यादिप्रत्यय इत्याशयेनाह—

तस्मादित्यादि ॥

तर्कैः सारस्वतैः—अन्यथाख्यातिभञ्जनम् ॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायामन्यथाख्यातिभङ्गः ॥

---

[1] जनकत्वा.

निषेधप्रतीतिश्च न स्यादिति—चेन्न; उत्पादविनाशप्रतीतिरियं भ्रान्तिसमये आपाद्यते, बाधसमये वा। नाद्यः; पूर्वोत्पन्नाविनष्टशुक्त्यभिन्नतया ग्रहस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वात्, विरोधिज्ञानानुदयेन रूप्यस्याविनाशाच्च। न द्वितीयः; अत्यन्ताभावग्रहस्यैव प्रतियोगिग्रह इव तदुत्पादविनाशग्रहेऽपि प्रतिबन्धकत्वात्। न हि कुत्रापि कदाप्यत्यन्ताभावाधिकरणत्वेन प्रतीते उत्पादविनाशप्रतीतिरस्ति। न च—त्रयाणां सत्त्वे कथमत्यन्ताभावबुद्ध्या विनाशबुद्धिप्रतिबन्धः? विनाशबुद्ध्यैवात्यन्ताभावबुद्धिः किमिति न प्रतिबध्येत? नियामकाभावादिति—वाच्यम्; फलबलेनात्यन्ताभावधीसामग्र्या एव बलवत्त्वेन तस्यैव विनिगमकत्वात्। न च तर्ह्युत्पादाद्यधिकरणे

अथाविद्यकरजतोत्पत्त्युपपत्तिः

विनिगमकत्वात्। ननु—समारोप्यधर्म उत्पादादिरारोपाधिष्ठाने प्रत्येतुमुचितमिति—चेन्न; यद्रूपविशिष्टस्यारोप्यता तस्यैवाधिष्ठाने धीः, उत्पादादिकं तु मिथ्यात्वादिकमिवावृतत्वान्न रूप्यादौ गृह्यते, अन्यथा त्वदभ्युपगतमसत्त्वं रूप्यादौ कुतो न गृह्यते? विचारदशायां तु प्रमाणवृत्त्योत्पादादिकं गृह्यत एव। एतेन—कपालादौ घटादेर्नाशकालेऽत्यन्ताभावस्येव नाशस्याप्यनुभवान्नाशबुद्धावत्यन्ताभावबुद्धेः[1] प्रतिबन्धकत्वं न क्लृप्तम्, अन्यथानुपपत्त्या भ्रमस्थल एव तत्कल्पनं तु न युक्तम्; अन्यथानुपपत्त्या भ्रमस्यासद्विषयकत्वं सदुपरागेणासतोऽपि प्रत्यक्षत्वमित्यस्यैव युक्तत्वादित्यादि—परास्तम्;

---

[1] नाशबुद्धावत्यन्ताभावस्येव नाशस्याप्यनुभवान्नाशबुद्धावत्यन्ताभावबुद्धेः—क. ग.

अत्यन्ताभावः कथम्? प्रतीतिमुपलभस्व। यया अपरोक्षप्रतीत्याद्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धोत्पादादिकस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं विषयीक्रियते। यद्वा—न स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्, किं तु पारमार्थिकत्वाकारेण। न च—पारमार्थिकत्वस्यापि प्रतिभाससमये प्रतीतत्वेन न त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं संभवति, रजतप्रतियोगित्वेनानुभवविरोधश्चेति—वाच्यम्; प्रतीतिकालप्रतीतं पारमार्थिकत्वमपि प्रातीतिकमेवेति न तन्निषिध्यते, किंत्वन्यत्र वृत्त्यैवेति तेनाकारेण रजतस्यैव निषेध

सदुपरागेणासद्भानस्याप्यसंभवेन भ्रमविषयस्य प्रत्यक्षत्वायोग्यत्वादेरावश्यकत्वेऽपि तद्ग्राहकसामग्र्यनवतारादेव तदग्रहात्। एवं चोक्तानवतारकालीनाया अत्यन्ताभावबुद्धेर्नाशादिबुद्ध्यनुत्पत्तिव्याप्यत्वेन नाशादिबुद्धिप्रतिबन्धकत्वमुक्तम्, न तु दाहादौ मण्यादेरिव वास्तवं प्रतिबन्धकत्वम्। अत एव न हि कुत्रापीत्याद्यपि तदभिप्रायकमिति ध्येयम्॥

अत्यन्ताभावः कथमिति। अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनेव ध्वंसप्रागभावाभ्यामपि सह नैककालावच्छेदेन सामानाधिकरण्यमित्यभिमानः। नोक्तार्थः प्रामाणिकः; प्रतीतिविरोधादित्याशयेन समाधत्ते—**प्रतीतिमिति**। पारमार्थिकत्वेन रूप्यं नास्तीत्याकारकबाधस्य रूप्यनिषेधाविषयकत्वेन रूप्ये पारमार्थिकत्वनिषेधविषयकत्वं वाच्यम्; तथाचासङ्गतिरित्याशङ्क्य निषेधति—**न च पारमार्थिकत्वस्येति**। **अन्यत्रवृत्तीति**। अन्यत्रेत्यव्ययम्; तेनान्यत्र वृत्तिर्यस्य तदित्यर्थः। उक्तधीविषय इति शेषः। तद्विषयत्वं न निषेध्यत्वेन; किंतु तदवच्छेदकत्वेनेत्याह—**तेनाकारेणेति**।

इति न तत्प्रतियोगित्वेऽनुभवविरोधोऽपि । ननु—यद्यपि प्रसक्तिर्ज्ञानम्, सा च स्मृतिरूपा पारमार्थिकत्वस्यास्त्येव, तथापि निषेध्यताप्रयोजकपारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकस्य प्रसक्तिर्नास्तीति—चेन्न; व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिको ह्ययमभावः, तत्प्रतीतौ च न विशिष्टप्रसक्तिरुद्देश्या; प्रत्येकप्रसक्त्यैव तत्प्रतीत्युपपत्तेः । निर्विकल्पकादभावप्रतीतिरिष्टापत्त्यैव परिहरणीया । यद्वा—लौकिकपरमार्थरजतस्यैव तत्र त्रैकालिकनिषेधः । न च तर्हि 'नेह नाने'ति निषेधायापि तात्त्विकप्रपञ्चान्तरोररीकारापत्तिः; नेह नानेति निषेधस्थले किंचनेति पदसन्दंशात् प्रतीयमानसर्वनिषेधस्यावश्यकतया निषेध्यत्वेन प्रपञ्चान्तरकल्पनाया गौरवकरत्वात्, प्रकृते तु सर्वत्वेन प्रतियोग्यनुल्लेखादापणस्थरूप्यनिषेधस्य इदम्यावश्यक-

---

न विशिष्टप्रसक्तिरिति । यद्रूपविशिष्टस्य प्रतियोगित्वधीस्तद्रूपविशिष्टस्य प्रसक्तिरपेक्ष्यते, व्यधिकरणरूपविशिष्टस्य तु न प्रतियोगित्वधीरिति न तस्य प्रसक्त्यपेक्षेति भावः ॥

नन्वेवं—प्रतियोगिनि पारमार्थिकत्ववैशिष्ट्याभाने उक्ताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यधीत्वाभावात्पारमार्थिकत्वानिर्विकल्पोत्तरमप्युक्ताभाव—धीः स्यात्तत्राह—निर्विकल्पकादिति । अभावप्रतीतिः । उक्ताभावधीः । इष्टापत्त्येति । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात्समानधिकरणरूपावच्छिन्नाभावधीरपि निर्विकल्पकोत्तरं स्वीक्रियते । तद्धेतुत्वस्य प्रामाणिकत्वे तु सैव तथा न स्वीक्रियते । उक्ताभावधियस्तथाऽस्वीकारे तु न किंचिन्मानमिति भावः । प्रतीयमाननिषेधस्येति । निषेधाधिकरणे प्रतीयमानं यत्तन्निषेधस्येत्यर्थः ।

त्वेनाप्रतीतनिषेधकल्पनैव युक्ता । न चान्यथाख्यातिभिया तस्याप्रसक्तौ कथं तन्निषेधः? अपरोक्षत्वाभावेऽपि स्मृतिरूपतत्प्रसक्तेः संभवात् । एतेन—अधीस्थं पारमार्थिकत्वमवच्छेदकम्, अनवच्छेदकस्याभासस्य धीस्तु निषेधधीहेतुरिति—परास्तम् । न च—आरोपपूर्विकैव निषेधधीः, तस्यानारोपात्कथं तदभावप्रत्यय इति—वाच्यम्; आरोपस्य हेतुतायां मानाभावेन प्रतियोगिस्मरणाधिकरणानुभवादिनैव तदुपपत्तेः । अत एव न बुद्धिपूर्वकतदारोपोऽपि । अन्यथाख्यातेः सामग्र्यभावेनासत्ख्यातिवत् प्रागेव निरासादारोपस्य विशेषादर्शनजन्यत्वेन बुद्धिपूर्वकत्वानुपपत्तेश्च । किंचाभावप्रसक्तिरेव तत्प्रसक्तिः । ननु—(आभास इत्यप्रसक्ते) रजतत्वाकारेणाभासानाभासयोः प्रसक्तिर्वाच्या, सा चानुपपन्ना; उभयोरेकसामान्याभावात्, फलबलेन व्याप्तिग्रहे सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेऽप्यन्यत्रातिप्रसङ्गेन तदभावाच्चेति—चेन्न; शुक्तिरूप्यस्यापणरूप्येण प्रातीतिकस्य सामान्यस्याभावे तदर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या तदुभयसामान्यस्यैकस्यावश्यकत्वात् । तेन सामान्येन प्रत्यासत्त्या आपणरूप्ये ज्ञानं न ब्रूमः, किंतु

अप्रतीतनिषेधेति । निषेधाधिकरणेऽप्रतीतस्य निषेधेत्यर्थः । **अधीस्थं**—प्रतियोगिप्रसक्तावप्रकारः । **अवच्छेदकं** निषेध्यतावच्छेदकम् । **अनवच्छेदकस्य**—निषेध्यतानवच्छेदकस्य । **आभासस्य** प्रातीतिकपारमार्थिकत्वस्य । **निषेधधीहेतुरिति** । इत्युक्तमिति[1] शेषः । **आरोपपूर्विका** निषेधाधिकरणे प्रतियोगिप्रसक्तिपूर्विका । **तत्प्रसक्तिः** लौकिकपरमार्थप्रसक्तिः । **अतिप्रसङ्गेन** सार्वज्ञ्यापत्त्या । **प्रातीतिकस्य** प्रतीतिप्रकारस्य । **सामान्यस्य** रजतत्वाद्येकजातीयत्वस्य । **तदर्थिप्रवृत्तिः**

---

[1] इत्ययुक्तमिति—क. ग.

प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं प्रतियोग्यविषयकमप्यभाव-प्रतीत्युपयुक्तं संवृत्तमिति। अतो न सामान्यप्रत्यासत्तिनिबन्ध-नातिप्रसङ्गावकाशः। यत्तु व्याप्तिग्रहे सामान्यप्रत्यासत्तिमङ्गी-कृत्यातिप्रसङ्गेनान्यत्र तदनङ्गीकरणम्, तदाशीविषमुखेऽङ्गुलिं निवेश्य वृश्चिकाद्भयनाटनम्। प्रमेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छि-न्दन् सर्वज्ञः स्यादिति व्याप्तिग्रह एवातिप्रसङ्गस्य प्राचीनै-रुक्तत्वात्। इदं च यथाश्रुतप्राचीनग्रन्थानुसारेणोक्तम्। अन्योन्या-भावमादाय तु लौकिकपरमार्थरजतस्य निषेध्यत्वं प्राग्व्याख्यातं

व्यावहारिकजातीयार्थिप्रवृत्तिः। **प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं** रूप्यत्वादिरूपेणाभासीभूतरूप्यादिप्रसक्तिः। **प्रतियोग्यविषयकं** लौकि-कपरमार्थरूप्यादिरूपप्रतियोग्यविषयकम्। **प्राचीनग्रन्थेति**। लौकिक-परमार्थरजतनिषेध्यताबोधकतत्त्वप्रदीपिकादिवाक्येत्यर्थः। **व्याख्यात-मिति**। इदं रूप्यमिति भ्रमे प्रातीतिकरूप्ये व्यावहारिकरूप्याभेदाव-गाहनेन नेदं रूप्यमिति बाधोऽपि तयोर्भेदमवगाहते; समानविभक्तिक-नामार्थयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावे भेदस्यैव भानादित्यादि व्याख्यातम्। तथाचोभयोरेकजात्यभावेऽपि प्रातीतिके व्यावहारिकजातीयार्थिप्रवृत्तिरुप-पद्यते, तत्र व्यावहारिकतादात्म्यारोपादिति भावः॥

यत्तु—उभयानुगतसामान्यं प्रातीतिकं न वा, आद्ये व्यावहारि-कस्य रूप्यत्वं व्यावहारिकं न स्यात्, द्वितीये प्रातीतिकस्य रूप्यत्वं व्यावहारिकं स्यात्, न चेष्टापत्तिः; इदं रूप्यमिति धीविषयसामान्ये रूप्यत्वं नास्तीति बाधविरोधादिति—तन्न; रूप्यप्रकारकभ्रमस्थले उक्तबाधस्यास्वीकारात्, स्वीकारे आधेयतासंबन्धेनोक्तविषयस्याभावो रूप्यत्वे भातीत्यदोषात्। ननु—व्यावहारिकस्य रूप्यत्वादेः प्रमाण-वृत्तिं विना भानासंभवः, भ्रमस्थले तत्र तस्याः स्वीकारस्तु न संभ-

न विस्मर्तव्यम्। न च सोपादानत्वे सकर्तृकत्वापत्तिः; इष्टापत्तेः। ननु—एवमपि रूप्यस्य कथमज्ञानमुपादानम्? तदनुविद्धतया अप्रतीतेः, इदमंशानुविद्धतया प्रतीतेरङ्गुलिनिर्देशाचेलाञ्चलबन्धनादितश्चेदमंश एव सत्यविकाराविरोधेन मिथ्याविकारात्मना विवर्तत इत्यङ्गीक्रियतामिति—चेन्न; शुक्त्यज्ञानस्य तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमावश्यकमित्युपादानमपि तदेवास्तु; तत्कल्पनाया एवाभ्यर्हितत्वात्, उपादानान्तरासिद्धेः। किंच शुक्तिज्ञानमज्ञानं नाशयद्रूप्यमपि नाशयति। तच्च तदुपादानत्वं विना न घटते; निमित्तनाशस्य कार्यनाशं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। उपादेये उपादानानुवेधनियमाभावात्। 'रूपं घटः' 'कपालं घट' इत्यप्रतीतेः, कथंचिदनुवेधस्य जडत्वा-

---

वति; भ्रमोत्पत्तेः पूर्वं सन्निकर्षाद्यसंभवादिति—चेन्न; मन्मते हि रूप्यत्वादिजातेर्व्यावहारिकव्यक्तिसंसृष्टतयैव प्रमाणवेद्यत्वनियमेन प्रातीतिकव्यक्तिसंसृष्टतया साक्षिमात्रवेद्यता। अथवा—रूप्यत्वादिरूपेण संस्कारस्य पूर्वं सत्त्वेन रूप्यत्वाद्यंशे स्मृतिरूपैव वृत्तिरिति ध्येयम्॥

इष्टापत्तेरिति। अधिष्ठानप्रकाशत्वेन हेतुत्वात्तद्गत एव कर्तृत्वम्; कार्यानुकूलस्योपादानप्रकाशस्यैव हि लाघवेन कर्तृत्वरूपत्वम्, अनुकूलताविशेषोपादानान्नातिप्रसङ्गः, न तूपादानगोचरज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वस्य; तथास्वीकारेऽपीश्वरे तदस्तीति भावः। **अभ्यर्हितत्वात्**। आश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्। इदमंशस्य मनसो दोषस्य वोपादानत्वमित्यत्र विनिगमकाभावादुपादानत्वेनातिरिक्तमज्ञानं कल्प्यत इत्यादि पूर्वोक्तं स्मर्तव्यम्। **नाशयति** अत्यन्तमुच्छिनत्ति। **तदुपादानं** अज्ञानमुपादानम्। **कार्यनाशं** कार्यात्यन्तोच्छेदम्। तेन दोषादिनिमित्तनाशस्य भ्रमादिनाशप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः। **कपालं घट इति**।

दिनात्रापि संभवात् । अज्ञानावच्छेदकतया इदमंशे इदमंशानुविद्धतया प्रतीतिरेव तदनुविद्धतया प्रतीतिः । कार्यकारणयोरभेदादङ्गुलिनिर्देशादिकमप्युपपद्यते । न च—परोक्षज्ञानस्याप्यज्ञाननाशकतया श्वैत्यानुमित्या अज्ञाने नाशिते पीतभ्रमानुदयः स्यात्, उपादानाभावादिति—वाच्यम्; विषयगताज्ञानस्य परोक्षवृत्त्याऽनाशात् । न चापरोक्षवृत्तेरज्ञाननाशकतायामपि 'घटोऽय'मिति साक्षात्कृते पटोऽयमिति वाक्याभासाद्भ्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गः । न ह्यत्र 'वह्निना सिञ्चती'त्यत्रेवान्वयविरोध्युपस्थितिरास्ति, येनेष्टापत्तिरवकाशमासादयेदिति—वाच्यम्; यदा हि घटत्वं पटत्वविरुद्धतयाऽवगतम्, तदा हि तद्दर्शनं विरोधिदर्शनमेवेति कथं नेष्टापत्त्यवकाशः? यदा घटत्वस्य

कपालं घटोपादानमित्यजानतो यथा कपालं घट इति न धीः, तथाऽज्ञानमुपादानमित्यजानतो रूप्यमज्ञानमिति न धीः । नचाज्ञाने साक्षिभास्ये तादात्म्येन रूप्यादेः सत्त्वात्तयोस्तादात्म्यं साक्षिणा गृह्यतामिति—वाच्यम्; अननुभवबलेनैव तस्यावृतत्वकल्पनात्प्रमाणवृत्त्यैव तद्ग्रहात्पुरोवर्त्तितादात्म्यस्याज्ञानतादात्म्याभावव्याप्यत्वेन गृहीतस्य ग्रहाल्लोकानां तद्ग्रहासंभवाच्च । विचारकाले तु यद्रूप्यमभात्तदाविद्येति ग्रहस्त्विष्ट एवेति भावः । **अभेदादिति** । इदमः कारणीभूतचिदवच्छेदकत्वात्तत्रेति शेषः । **अनाशादिति** । ननु—श्वेतत्वाज्ञाने सति श्वेतशङ्खार्थिप्रवृत्तिर्न स्यादिति—चेन्न स्यादेव; न हि श्वेतत्वाप्रत्यक्षे श्वेतत्वप्रकारिका प्रवृत्तिः, किंतु शङ्खत्वादिप्रकारिका प्रवृत्तिः । यदि च तत्र श्वेतत्वप्रकारिका प्रवृत्तिरिति सशपथं ब्रवीषि, तदासत्त्वापादकाज्ञानाभाव एव प्रवर्तकोऽस्तु । **पटत्वाविरुद्धतया** पटत्वाभावव्याप्यतया । **तद्दर्शनं** इदंत्वविशिष्टं तद्दर्शनम् । **विरोधि** अयं पट इति भ्रमविरोधि ।

पटत्वविरुद्धतया न ज्ञानं तदा घटत्वज्ञानेन तदज्ञाननाशेऽपि पटत्वविरुद्धतया अज्ञातविशेषाज्ञानस्य सत्त्वात्तदुपादानक एव भ्रम इति न काप्यनुपपत्तिः। न च—साक्षिवेद्याज्ञानसुखादौ ज्ञानाभावत्वदुःखाभावत्वारोपौ न स्याताम्, अज्ञानरूपोपादानाभावादिति—वाच्यम्; दुःखाभावाभिन्नत्वेन ज्ञानाभावभिन्नत्वेन दुःखत्वविरुद्धधर्मवत्तयाऽज्ञानत्वविरुद्धधर्मतया वा अधिष्ठानज्ञानं भ्रमनिवर्तकम्। तच्च विरोधभेदादि न साक्षिगम्यम्, किंत्वनुपलब्धिगम्यम्। तथाच तदज्ञानमेव भ्रमोपादानम्। न च—परोक्षाध्यासो न परोक्षज्ञानेन निवर्तेत, तस्याज्ञानानिवर्तकत्वादिति वाच्यम्; परोक्षाध्यासे हि प्रमातृगताज्ञानमेवोपादानम्। तच्च परोक्षज्ञानेनापि निवर्तत इत्युक्तत्वात्। न च—रूप्यं दृष्ट्वाऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानं विना निवृत्तस्य पुंसोऽज्ञाननिवृत्त्यभावेन रूप्यतज्ज्ञानयोरविद्यापरिणामयोरानिवृत्त्या रूप्यधीसामग्रीसद्भावेन तद्धीर्दुर्वारैवेति—वाच्यम्; रूप्यं तद्धीश्चोत्पन्ने तावदुदीच्यज्ञानेन उपादाने विलीयेते। उपादानस्य निवृत्तिः परं न भवति; अधिष्ठानतत्त्वज्ञानाभावात्। रूप्यबुद्ध्यन्तरोत्पत्ति-

---

दुःखत्वविरुद्धधर्मवत्तया दुःखत्वघटितो यो दुःखाभावत्वविरुद्धो [1]दुःखाभावत्वाभावव्याप्यत्वेन गृहीतः सुखत्वादिरूपो धर्मस्तद्वत्तया। अथवा—दुःखत्वं दुःखहेतुत्वं तद्रूपो यो दुःखाभावत्वाभावव्याप्यतया गृहीतो धर्मः तद्वत्तया। अज्ञानत्वविरुद्धधर्मवत्तया ज्ञानाभावत्वाभावव्याप्यतया गृहीतं यदखण्डमज्ञानत्वं तद्वत्तया। न साक्षिगम्यमिति। [2]सविषयत्वाखण्डाज्ञानत्वादिनैव साक्षिभास्यमज्ञानं न तूक्तविरुद्धधर्मवत्त्वादिनेति भावः। विलीयेते संस्काररूपेण तिष्ठतः। संस्कारस्या-

---

[1] दुःखाभावव्याप्यत्वेन—क. ग. [2] सविषयकत्वा—क. ग.

स्त्विदमाकारान्तःकरणवृत्तिसद्भावेनानुत्पन्नाधिष्ठानतत्त्वसाक्षा–त्कारस्य भवत्येव । तदभावे तद्विलम्बादेव विलम्ब इति न काप्यनुपपत्तिः । तथाच सर्वप्रत्ययानां स्वगोचरशूरत्वात्प्रतीतिकाले रजतस्य विद्यमानता सिद्धा । न चैवं---तात्त्विकत्वमपि सिद्ध्येत्, तस्यापि प्रातीतिकत्वादिति---वाच्यम्; अपरोक्षप्रतीत्या तावत्त्रिकालाबाध्यत्वरूपं तात्त्विकत्वं विषयीकर्तुं न शक्यत इत्युक्तत्वात् । परोक्षप्रतीत्या विषयीकृतमपि तात्त्विकत्वं प्रातीतिकमेव; कालान्तरबाधेन पुनरतात्त्विकत्वस्य संभ-

---

योग्यत्वान्न साक्षिग्राह्यता । स्थूलावस्थारूपेण पुनरुत्पत्तिर्वक्ष्यमाणसामग्र्या नानुपपन्ना । एतेनविलयो यदि ध्वंसस्तदा पुनरुत्पत्तिर्न स्यात्, यदि तिरोधानं तदा रूप्यादौ तदसंभवः; पिशाचादेरेव तत्संभवादित्यपास्तम् । **स्वगोचरशूरत्वात्** बाधादिमानान्तराविरोधेन स्वविशेष्ये स्वविशेषणव्यवस्थापकत्वात् ॥

प्रतीतिकाल इति । ननु–प्रतीत्यभावकालेऽपि घटादिरिव शुक्तिरूप्यादिरपि वर्तताम्; घटादाविव तत्राप्यसञ्जातबाधे प्रतीत्यभावकालोत्तरं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानादिति–चेन्न; दोषादिशून्यपुरुषस्यापि संस्कारसहितसाक्षिणा प्रत्यभिज्ञापत्तेः । न च—दोषादिहेत्वभावेनाविद्यावृत्त्यभावान्नोक्तापत्तिरिति--- वाच्यम्; आगन्तुकदोषादिकं विनापि स्मृत्यादिरूपाविद्यावृत्त्युत्पत्त्या रूप्यादावेव दोषादेर्हेतुत्वात्, रूप्यभ्रमोत्तरं रज्जुभ्रमकाले रूप्याग्रहणेन रूप्यनाशस्यावश्यकत्वाच्च । न च तत्र स्वरूप[1]गोचराविद्यावृत्तिरेवोत्तराविद्यावृत्त्या नश्यति, न तु रूप्यमिति—वाच्यम्; सुखदुःखादितदाकारवृत्तिरूपयोर्मनःपरिणामयोरुत्तरेण मनःपरिणामेनेव रूप्यतदाकारवृत्तिरूपयोरविद्यापरिणामयोरुत्तराविद्यापरिणा-

---

[1] स्वरूपागो–क. स्वरूप्य–ख.

वात् । तस्मादधिष्ठानांशेऽन्तःकरणवृत्तिः, अध्यस्तांशे चाविद्यावृत्तिः । तस्यां च तादात्म्यस्य भानान्नाख्यातिमतप्रवेशः ॥

इत्यानिर्वचनीयरजतोत्पत्त्युपपत्तिः ॥

अथ भ्रमस्य वृत्तिद्वयोपपत्तिः

ननु—एवमिदमंशस्याप्यध्यस्तत्वेनेदमिति द्व्यात्मकम्, इदं रूप्यमिति च त्र्यात्मकम्, स्वप्ने इदं रूप्यमिति ज्ञानं चतुरात्मकं च स्यादिति—चेन्न; इदंत्वस्याध्यस्तत्वेऽपि नेदमिति

मेन नाश्यत्वात्, एवं रूप्यादितद्भ्रमयोरबाधितयोरुत्तरेण मनःपरिणामेनापि नाशो लाघवात्; पल्लवाविद्यापरिणामत्वेनागन्तुकदोषप्रयुक्ताविद्यापरिणामत्वेन वोत्तरधीनाश्यत्वादित्युक्तत्वादिति । तथाचाधिष्ठानसद्रूपसंबन्ध एव गृह्यते, तत्तु तात्त्विकत्वाभावसाधकम्, यत्तु स्वकाले सत्ताग्राहकं कालत्रये मिथ्यात्वाभावमवश्यं गृह्णातीति तन्मानाभावादिना प्रत्युक्तम् । तस्यां मनोवृत्तौ । तादात्म्यस्य—अविद्यावृत्तितादात्म्यस्य ॥

तर्कैः सारस्वतै रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः ।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय रूप्याद्यज्ञानसंभवम् ॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायामाविद्यकरजतोत्पत्त्युपपत्तिः ॥

अथ भ्रमस्य वृत्तिद्वयोपपत्तिः

नन्वेवमिति । एवं अध्यस्तस्य मनोवृत्तिविषयाधिष्ठानसापेक्षत्वे । इदमंशस्य इदंत्वस्य । अध्यस्तत्वेन संसृष्टरूपेणाध्यस्तत्वेन ।

द्व्यात्मकम्; इदंत्वाद्यधिष्ठानस्य स्वप्रकाशत्वात्। न हि वयं सर्वत्राध्यासे द्व्यात्मकतां ब्रूमः, अपितुवन्तःकरणवृत्तिसव्यपेक्षाधिष्ठानप्रकाशे। अत एव नेदं रूप्यमिति त्र्यात्मकम्, स्वप्ने तु चतुरात्मकत्वशङ्का सर्वथानुपपन्ना; इदंरूप्ययोरप्यध्यसनीयत्वात्, अविद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपाधिष्ठानस्य स्वप्रकाशत्वात्। न च रूप्यज्ञानस्याचाक्षुषत्वे 'रूप्यं पश्यामी'ति चाक्षुषत्वानुभवविरोधः; चाक्षुषेदंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्यापरिणामत्वेन चाक्षुषत्वोपचारात्, अनुभवत्वमात्रानुभव एव आत्मानं पश्यामीत्युल्लेखदर्शनाच्च। ननु—रूप्यज्ञानस्याविद्यावृत्तित्वेन प्रातिभासिकतया प्रतिभासावश्यंभावेनाध्यस्तविषयज्ञानस्य चाध्य-

---

इदंत्वाद्यधिष्ठानस्य—संसृष्टेदंत्वं प्रत्याधारस्य रूप्यावच्छिन्नचैतन्यस्य। **स्वप्रकाशत्वात्** मनोवृत्तिविषयानात्मकत्वात्। **द्व्यात्मकतां** मनोवृत्त्यविद्यावृत्तिविषयाभ्यामाधारारोप्याभ्यां घटिताम्। **सव्यपेक्षाधिष्ठानप्रकाशे** सव्यपेक्षोऽधिष्ठानप्रकाशो यस्य तादृशभ्रमे। यत्रादौ रूप्यभ्रमः पश्चात्तत्र चैत्रीयत्वादिभ्रमः तत्र रूप्यं चैत्रीयमिति द्व्यात्मकत्वेऽपि यत्र युगपत्तादृशभ्रमस्तत्रैकैव अविद्यावृतिरिति न द्व्यात्मकं ज्ञानम्। मनोवृत्तिरूपाधिष्ठानधीजन्यभ्रमे तु वृत्तिद्व्यात्मकत्वमावश्यकामिति भावः। **स्वप्ने तु चतुरिति**। यत्रादाविदमिति शुक्तिधीः पश्चात्तत्र रूप्यमिति धीः, तादृशस्वप्ने वृत्तिद्व्यात्मकम्। यत्र तु युगपदिदं रूप्यं चाध्यस्तं तत्र स्वप्ने तदुभयगोचरैकैव वृत्तिः, अविद्यावच्छिन्नचिद्रूपाधिष्ठानगोचराप्यविद्यावृत्तिरन्या, तथाच पूर्वस्थले त्र्यात्मकं ज्ञानम्, द्वितीयस्थले तु द्व्यात्मकम्, चतुरात्मकत्वं त्विदं रूप्यमित्यादिस्वप्नस्य न संभवतीति भावः। **स्वप्रकाशत्वात्** पूर्वजाताविद्यावृत्तिविषयत्वात्॥

स्तत्वनियमेनाविद्यावृत्तेरप्यविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यवेद्यत्वम्, एवं तस्यापि तस्यापीत्यनवस्थितिरिति—चेत्,सत्यमेतत्। न पुनरन-

---

यत्तु—इदमंशाधिष्ठानस्य प्रकाशः स्वतः, इदमंशावच्छिन्नस्य तु वृत्तिकृत इति द्व्यात्मकता स्पष्टा । एवं स्वप्ने इदमंशस्याबाधेन तदंशे वृत्तिरुत्कृष्टा, रूप्यस्य तु बाधेन तदंशे वृत्तिरपकृष्टा, चिन्मात्रे स्वयंप्रकाशोऽविद्यावच्छिन्नचिति चाविद्यावृत्तिरिति चतुरात्मकता स्पष्टेति-तत्तुच्छम्; स्वप्रकाशचितमादाय द्व्यात्मकतादेरिष्टत्वात् । आचार्य-दूष्यप्रकृतग्रन्थे हीदं रूप्यमिति ज्ञानं त्र्यात्मकम्, स्वप्ने तच्चतुरात्मकं स्यादित्युक्तम् । तत्र स्वप्रकाशचितमादाय स्वप्ने [1]चतुरात्मकत्वमापद्येत । तस्मादाधारारोप्ययोर्वृत्तिद्वयाङ्गीकारे इदमित्यत्रैव तयोर्वृत्तिद्वयापादनं तत्राभिप्रेतम्, तच्च न संभवति; इदं[2]रूपारोप्यस्य रजतावच्छिन्न-चिद्रूपाधारस्य चैकस्यामविद्यावृत्तौ विषयत्वात् । न च रजतभ्रमं प्रतदिंज्ञानस्येवेदंत्वभ्रमं प्रति रजतज्ञानस्यापि हेतुत्वादविद्यावृत्तिद्वय-मावश्यकमिति—वाच्यम्; न ह्यारोपे आधारावच्छेदकसामान्यज्ञानं हेतुः, पूर्वं रजतज्ञानं विनापीदं रजतमिति भ्रमोदयात्, किंत्वारोप-हेत्वविद्याविषयावच्छेदकस्य सामान्यरूपेण ज्ञानम्; विशेषरूपेणैव तस्यावृतत्वात्, इदंत्वारोपं प्रतीव रजतं नोक्तविषयावच्छेदकम् । तस्मादिदंत्वसंसर्गरजतयोरेकस्यामविद्यावृत्तौ इदमाकारमनोवृत्तिर्हेतुरितीदं रजतमिति भ्रमे द्व्याकारे त्र्याकारत्वापादनं मौढ्यादेव । स्वप्ने उत्कृष्टा-पकृष्टवृत्तिद्वयोक्तिरपि तथैव; स्वप्नदृष्टं सर्वमिदमादि मिथ्येति पश्चा-द्बाधेनाबाधितविषयकत्वरूपोत्कर्षासंभवात् । तथाच तत्रैकैवाविद्या-वृत्तिरिदंरूप्योभयविषयकेति ध्येयम् ॥

---

[1] स्वप्ने चतुरात्मकत्वस्याभिप्रेतत्वे इदं रूप्यमिति जाग्रति ज्ञानेऽपि चतु–क. ग. [2] इदंत्व–क. ग.

वस्था; अविद्यावृत्तिप्रातिभासके चैतन्येऽविद्यावृत्तेः स्वत एवोपाधित्वेन वृत्त्यन्तरानपेक्षत्वात्। ननु—अज्ञानस्य रूप्याकारज्ञानात्मना परिणामे रूप्यमिति प्रतीतेर्ज्ञानगताकारेणैवोपपत्ताऽवतीतविषयकज्ञानन्यायेन वोपपत्तौ रूप्यरूपाविद्यापरिणामकल्पना न युक्तेति—चेन्न; ज्ञानाकारेणैव सविषयकत्वे साकारवादप्रसङ्गात्। अतीतविषयवदुपपादनेऽप्यपरोक्षत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात्। न च—दोषाणां स्वाश्रय एवातिशयहेतुत्वेन चक्षुर्गतदोषजन्यो भ्रमः कथमचाक्षुषः स्यात्? अन्यथा त्वचा गृहीते शङ्खे चक्षुषा गृहीते रूप्यसादृश्ये च निमीलितचक्षुषोऽपि पीत-

---

प्रतिभासके चैतन्य इति। चैतन्यमेव प्रतिभासकं वृत्तिस्तु विद्यमाना सती तद्व्यावर्तिकेत्युपाधिः। तथा च स्वोपहितचितापि वृत्तेर्भास्यत्वसंभवान्न वृत्त्यन्तरापेक्षेति भावः।

यत्तु—वृत्तेः प्रातितिकसत्त्वात्स्वोपहितप्रतीतौ सत्यां सत्त्वम्, सत्त्वे चोपाधित्वमित्यन्योन्याश्रय इति तच्छोभते? न ह्युपाधित्वसिद्धिसापेक्षं सत्त्वं ब्रूमः; येनोपाधित्वसत्त्वेऽन्यान्यमाश्रयतः[1]। किन्तु यया वृत्त्या संबद्धा चिद्भासिका तस्या विद्यमानत्वे सति व्यावर्तकत्वरूपमुपाधिकत्वमिति। **उक्तत्वादिति**। अपरोक्षत्वं न ज्ञानगतोऽखण्डविशेषः; साकारवादापत्तेः, अनावृतचित्संबन्धस्यैव सुखादावपरोक्षत्वरूपतया क्लृप्तत्वात्। अन्यथा विलक्षणवृत्तिविषयत्वस्य सुखादौ कल्पने गौरवादुक्तसंबन्धेनैवोपपत्तौ ज्ञानगतापरोक्षत्वरूपाखण्डधर्मे मानाभावादित्याद्युक्तमिति भावः। **स्वाश्रये** स्वाश्रयजन्ये। **अतिशयहेतुत्वेन** भ्रमत्वादिरूपातिशयप्रयोजकत्वेन। **त्वचा गृहीते शङ्खे इत्यादि**। त्वचा गृहीते शङ्खे शङ्खः पीत इति भ्रमस्यापत्तेश्चक्षुषा

---

[1] माश्रयः—ग.

भ्रमरूप्यभ्रमयोरापत्तेरिति—वाच्यम्; दोषाणां स्वाश्रय एवातिशयजनकत्वमित्यस्यैवासिद्धेर्नियामकाभावात्। न चोक्तातिप्रसङ्गो नियामकः; स्वसंबन्धिनि कार्यजनकत्वाङ्गीकारेणानतिप्रसङ्गात्। संबन्धश्च स्वाश्रयजन्यज्ञानविषयत्वरूपः। स च न तदेति संस्कारविषयग्राहीन्द्रियजन्याधिष्ठानज्ञानस्यापरोक्षभ्रमहेतुत्वात्त्वचा गृहीते तदभावात् सादृश्यं गृहीत्वा चक्षुर्निमीलनस्थले इदंवृत्तिसद्भावे प्रमाणाभावेन नातिप्रसङ्गापादनं शक्यम्। तत्सत्त्वे इष्टापत्तिरेव। नन्वेवं—वृत्तिभेदे ज्ञानैक्यानुभवविरोधः, नचाध्यस्तेनाभेदेन विषययोरेकतापन्नत्वाज्ज्ञानयो-

---

गृहीते सादृश्ये इदं रूप्यमिति भ्रमस्य निमीलितचक्षुष्के आपत्तेश्चेत्यर्थः। रूप्यसादृश्यचाक्षुषस्य जनकतासंबन्धेन संयोगसंबन्धेन वाऽऽश्रयश्चक्षुः। तदजन्येऽपि ज्ञाने भ्रमत्वमुक्तचाक्षुषप्रयोज्यं स्यादिति भावः। **नियामकाभावादिति**। यथानुभवं कार्यजनकत्वं कल्प्यत इति भावः। **स च न तदेति**। पित्तदोषाश्रयचक्षुर्जन्यज्ञानविशेष्यत्वसंबन्धश्च त्वङ्मात्रेण शङ्खग्रहणकाले नास्तीत्यर्थः। ननु—धर्मीन्द्रियसन्निकर्ष एवेन्द्रियभ्रमहेतुः; अन्यथा शङ्खादौ रूपाद्यविषयकचाक्षुषाद्यसंभवात्, श्वेतरूपादेश्च पीतत्वादिभ्रमस्थले ग्रहणाभावात्, पीतत्वादिभ्रमपूर्वं शङ्खादिचाक्षुषाद्यसंभवात्, न च पीतरूपशङ्खयोर्वैशिष्ट्यमगृह्णत्तदुभयविषयकचाक्षुषं भ्रमपूर्वं जायताम्; अत एव द्रव्यत्व[1]रूपाणां निर्विकल्पकं तार्किकादिसंमतमिति—वाच्यम्; तावतापि नियमेन भ्रमपूर्वमुक्तचाक्षुषोत्पत्तौ मानाभावात्, युगपदेव तादृशचाक्षुषभ्रमयोः संभवात्, तथा च स्वाश्रयजन्यज्ञानविषयतासंबन्धेन दोषस्य हेतुत्वसंभवस्तत्राह—**संस्कारविषयग्राहीति**। संस्कारहेत्वनुभवजनकेत्यर्थः। **भ्रमहेतुत्वात्** भ्रमव्यवहारप्रयोजकत्वात्।

---

[1] द्रव्यरूपत्व—क. ग.

रैक्यमुपचर्यत इति—वाच्यम्; एवमेकत्वप्रतिपादकप्रयोगसमर्थनेऽप्यनुभवविरोधस्यापरिहारादिति—चेन्न; विषययोरभेदाध्यासे ज्ञानयोरप्यभेदाध्यास इत्यस्योपचारशब्दार्थत्वेनानुभवविरोधाभावात्। न च—तर्हि धारावाहिकज्ञानेष्वैक्याध्यासापत्तिः, विषयैक्यज्ञानस्यारोपनिदानस्य सत्त्वादिति—वाच्यम्; आरोपस्य कारणानापाद्यत्वात्। न च—विषयैक्यस्य ज्ञानैक्याध्यासनिमित्तत्वं न दृष्टमिति—वाच्यम्; पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानभेदे सिद्धेऽपूर्वकल्पनायामपि दोषाभावात्। यद्वा—यथेदमंशावच्छिन्नचैतन्यगताविद्यापरिणामत्वाद्रूप्यमिदंत्वेन भाति, तथेदमाकारान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यगताविद्यापरिणामत्वेन रूप्यज्ञानमिदंज्ञानत्वेन भाति। न च तर्हि बाधकाद्विषययोरिव ज्ञानयोरपि भेदधीप्रसङ्गः; विषयभेदग्रहज्ञानभेदग्रहयोर्भिन्नसामग्रीकत्वेनापादनस्याशक्यत्वात्। केचित्तु—भ्रम-

---

परोक्षभ्रमे इन्द्रियजन्याधिष्ठानज्ञानस्यानियमादपरोक्षभ्रमेत्युक्तम्। कारणानापाद्यत्वादिति। यज्जातीयं कारणं यज्जातीयारोपे क्वचिद्दृष्टं तज्जातीयात्सर्वस्मात्तज्जातीयस्यानापाद्यत्वादित्यर्थः। फलबलाद्दोषाणां विशिष्यैव हेतुत्वमिति भावः। अशक्यत्वादिति। ननु—कदाचिज्ज्ञानयोरपि भेदो गृह्येत; सर्वदा तत्र सामग्र्यभावस्य वक्तुमशक्यत्वादिति—चेत्, गृह्यत एव ज्ञानयोः कार्यकारणत्वादिविचारकाले भेदः; तयोः कार्यकारणत्वानङ्गीकारपक्षे तु मनोऽविद्ययोरेकवृत्तिरूपः परिणामश्चाक्षुषस्मृतिरूपः सुरभि चन्दनमित्याकारपरिणाम इव चाक्षुषानुमितिरूपः पर्वतो वह्निमानित्यादिपरिणाम इव चेत्यपि वक्तुं शक्यते। न चैवं—रूप्यादेरपि चाक्षुषविषयत्वे सन्निकर्षकारणत्वादौ व्यभिचार इति—वाच्यम्; विषयतासंबन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नाधि-

काले विषयैक्यग्रहनियमवन्न ज्ञानैक्यग्रहनियमः; तं विनापि प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः, तथाच बाधकाले न तदैक्यग्रहनियमोऽपीति — आहुः । न च — इदंवृत्तेर्ज्ञातैकसत्त्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानमेव नास्तीति — वाच्यम्; वृत्तेः साक्षिवेद्यत्वेन यद्यपि तद्गोचराज्ञानं नास्ति; तथापि तदवच्छिन्नचैतन्ये शुक्त्यवच्छिन्नगोचराज्ञानसत्त्वात् । तथाचेदंवृत्तिराश्रयावच्छेदिका न तु विषयावच्छेदिकेति वस्तुस्थितिः । अत एव — शुक्तितत्त्वं जानत इदंवृत्तितत्त्वं चाजानतो रूप्यनिवृत्तावपि तदज्ञानानुवृत्तिप्रसङ्ग इति — निरस्तम्; शुक्तितत्त्वा-

---

करणताया रूप्यादावनङ्गीकारात्, अन्यथा सौरभादावपि व्यभिचारापत्तेः । अत एव मणिकृताप्युक्तम् — 'प्राभाकरस्तु मितिमात्रांशे सर्वं ज्ञानं साक्षात्कार' इति । **न ज्ञानैक्यग्रहनियम इति** । यथा निदाघदूनदेहस्य गङ्गाह्रदसर्वाङ्गीणमज्जने तत्तदवयवावच्छिन्नसुखानां समानजातीयानां समकालीनानां न भेदग्रहः, तथा प्रकृतेऽपीति भावः । **नियमोऽपीति** । अर्थतत्त्वव्यवस्थापकोऽपि बाधो भ्रमज्ञाने ययोरैक्यमारोपितं भाति, तयोर्भेदमवगाहते । ज्ञानयोरैक्यस्य भ्रमाविषयत्वे तु तयोर्भेदं नावगाहते । वस्तुतोऽर्थतत्त्वव्यवस्थापकत्वं भ्रममूलाज्ञानविषयविषयकत्वं न तु यावदुक्तविषयविषयकत्वम्; आंशिकबाधे तदभावात् । न वा भ्रमे ययोरैक्यारोपस्तयोर्भेदाविषयकत्वम्; तत एव । तथाच भ्रमस्य ज्ञानयोरैक्यविषयकत्वेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥

नन्विदं वृत्तेर्ज्ञातैकसत्त्वेऽपि तस्यां रजताकारवृत्तिभेदस्याज्ञातत्वात्तदज्ञानमेव रजतज्ञानोपादानमित्येव कुतो न सिद्धान्त्यते? तत्राह — **अत एवेति** । **इदं वृत्तितत्त्वं** इदंवृत्तौ रूप्यवृत्तेर्भेदम् । **तदज्ञानानुवृत्तीति** । उक्तभेदाज्ञानानुवृत्तीत्यर्थः । तदनुवृत्तौ च रूप्यज्ञानस्याप्यनु-

ज्ञानस्यैवोभयपरिणामित्वात्, इदमंशस्तदाकारवृत्तिश्चैतद्द्वयमाश्रयमात्रावच्छेदकमित्युक्तत्वात्। न चैवमप्यबाधितज्ञानैक्यानुभवविरोधः; अध्यस्तेन सहेन्द्रियासंप्रयोगस्यैव बाधकत्वात्। न च सन्निकर्षः प्रमासामग्री; करणानां प्राप्यकारित्वनियमेन

वृत्त्यापत्तिरिति भावः। वस्तुत उपादानीभूतोक्ताज्ञानानुच्छेदेन रजतज्ञानस्यानुच्छेदेऽप्युत्तरज्ञानेन निवृत्तिसंभवादनिवृत्तावपि सुखादेर्नाशे तद्भासकचित्सत्त्वे सुखं साक्षात्करोमीत्यस्येव रूप्यनाशे तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि रूप्यं साक्षात्करोमीत्यस्य व्यवहारस्यासंभवान्नानुपपत्तिः; परं तु एकस्यैवाज्ञानस्य रूप्यतज्ज्ञानोपादानत्वे लाघवात्तदेव युक्तमिति ध्येयम्। **आश्रयमात्रावच्छेदकमिति**। इदं रूप्यमिदं[1] रूप्यज्ञानमिति द्व्याकारानुभवादज्ञानमूलकभ्रमविशेष्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्यैवाज्ञानाधारावच्छेदकरूपत्वादेकस्याज्ञानस्य द्वयमाश्रयतावच्छेदकम्। यदवच्छिन्नां हि चितमज्ञानमाश्रयति तदवच्छिन्नां तां तत्परिमाणोऽपि, तदाश्रयतावच्छेदकमेव तदंशे विशेष्यतावच्छेदकम्। अथैवं—इदं ज्ञानं रूप्यमित्यपि भ्रमाकारः स्यादिति—चेन्न; इदं ज्ञानं न रूप्यमिति बाधसत्त्वात्समानविषयकसंस्काररूपस्य हेतोरभावात् इदमादिनिष्ठप्रत्यासत्त्या दोषविशेषाणां रूप्यादिहेतुत्वादिदमादावेव रूप्याद्युत्पत्त्या इदं ज्ञाने तदापत्त्यसंभवात्। तादात्म्यसंबन्धेनाविद्यापरिणामरूपं ज्ञानं प्रत्यविद्याविषयविषयकज्ञानत्वेन तादात्म्येन हेतुत्वादुक्तज्ञानरूपे इदं ज्ञान एव तादात्म्येन रूप्यादिज्ञानोत्पादः। **असंप्रयोगस्य** असंयोगप्रतिसंधानस्य। अध्यस्तम्, इन्द्रियजन्यज्ञानाविषयः, इन्द्रियासन्निकृष्टत्वादित्याद्यनुमानं बाधकमिति भावः।

---

[1] इदं रूप्यमिदं ज्ञानं-क ग.

सन्निकर्षस्यापि सामान्यसामग्रीत्वात्। न हि दृष्टा छिदा दारुवियुक्तकुठारेणेत्यन्यत्र विस्तरः। यत्तु—शुक्तिरेव विवर्ताधिष्ठानमस्तु, न चैतन्यमिति—तन्न; अधिष्ठानस्य भ्रमजनकाज्ञानविषयत्वेन तदकल्पिततया सत्यत्वनियमात्, शुक्तेश्च मिथ्यात्वात्। यद्वा—अविद्यावृत्तेर्न ज्ञानत्वम्, अतो ज्ञानैक्यधीः; ज्ञानत्वस्याज्ञाननिवर्तकमात्रवृत्तित्वात्। न चैवं धारावाहनस्थले द्वितीयादिज्ञाने ज्ञानत्वं न स्यादिति—वाच्यम्; तस्यापि तत्तत्कालविशिष्टग्राहकत्वेनागृहीतग्राहकतयाऽज्ञाननिवर्तकत्वात्। वस्तुतस्तु—यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति व्यवहितज्ञानेनेवाव्यवहितज्ञानेनाप्यज्ञाननिवर्तनादिति न काप्यनुपपत्तिः। परोक्षस्थलेऽपि प्रमातृगताज्ञाननिवृत्तिरस्त्येवेति तत्र जानामीति

सामान्यसामाग्रीत्वात् ज्ञानसामान्यसामग्रीत्वात्। **तदकल्पिततया** अज्ञानाप्रयुक्ततया। **नियमादिति**। वस्तुतः शुक्त्यादेस्तूलाज्ञानविषयत्वेऽपि न परोक्तदूषणावकाशः। अनादौ परमते विषयत्वस्येव मन्मते विषयित्वस्यापि कादाचित्कस्य संभवादिति ध्येयम्। **मिथ्यात्वादिति**। शुक्त्यवच्छिन्नचिद्रूपं तु यद्यपि मिथ्या, तथापि नाज्ञानविषयः; चिन्मात्रनिष्ठायामज्ञानविषयतायां शुक्त्यादेरुपाधित्वात्। न च—व्यावर्त्यविषयताकालाव्यापकत्वमुपाधित्वे विघटकमिति—वाच्यम्, व्यावृत्तिधीकालव्यापकत्वस्यैवोपाधित्वे तन्त्रत्वात्। **न काप्यनुपपत्तिरिति**। वस्तुतोऽज्ञाननिवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वं प्रमात्व[1]पर्यवसितम्। अत एवेदमाकारवृत्तेरज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम्। **परोक्षस्थले** परोक्षभ्रमकारणादधिष्ठानसामान्यज्ञानात्। **निवृत्तिः** नाशं प्रति स्वरूपयोग्यता। तेनेदमाकारवृत्तेरज्ञाननिवृत्त्यनुपधायकत्वेऽपि

---

[1] योग्यत्वं ज्ञानत्वं प्रमात्व—क. ग.

प्रत्ययः । तेन सहाभेदग्रहात्परोक्षभ्रमेऽपि जानामीति प्रत्ययः । न च विवरणेऽन्तःकरणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारादिदंवृत्तेरपि ज्ञानत्वोक्तौ विवरणविरोधः; तस्य प्रकाशत्वनिबन्धनज्ञानपदप्रयोगविषयत्वमित्येतत्परत्वात्, न त्वज्ञाननिवर्तकत्वनिबन्धनज्ञानपदप्रयोगोऽप्यौपचारिक इति तस्यार्थः । तथाचाविद्यावृत्तौ यत्र ज्ञानपदप्रयोगस्तत्रौपचारिक एव । न च—अविद्यावृत्तेरज्ञानत्वेन ज्ञानस्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यमिति विरुध्येत, निरपवादनियमस्यैव संभवादिति वाच्यम्; इच्छाजनकवृत्तिमात्रस्य ज्ञानत्वमभिप्रेत्योत्सर्गत्वोक्तेः । यद्वा — वृत्तिभेदेऽपीदंरूप्ययोरिदमंशावच्छिन्नचैतन्यप्रकाश्यत्वेन फलैक्याज्ज्ञानैक्यधीः । न च-परोक्षभ्रमेऽपरोक्षैकरसचैतन्यरूपफलैक्याभावात्कथं तन्निबन्धनज्ञानै-

---

न क्षतिः । तेन सह—तादृशज्ञानेन सह । भ्रमेऽपीत्यपिशब्दादपरोक्षभ्रमेऽप्यधिष्ठानसामान्यज्ञानाभेदग्रहाज्जानामीति धीरिति सूचितम् । इत्थं च भ्रमे ज्ञानत्वानङ्गीकारो विचारदशायामपि ज्ञानैक्यबुद्ध्युपपादनायेति बोध्यम् । प्रकाशत्वेति । असत्त्वापादकाज्ञानशून्यचिद्रूपत्वेत्यर्थः । प्रयोगविषयत्वमिति । औपचारिकमिति शेषः । अज्ञानत्वेन ज्ञानान्यत्वेन । इच्छाजनकेति । सुखादावपि वृत्तिमङ्गीकृत्येदमुक्तम् । तत्र तदनङ्गीकारे त्वसत्त्वापादकाज्ञानाविषयतावच्छेदकत्वस्यैवेच्छाविषयताप्रयोजकत्वान्नाविद्यावृत्तेरिच्छाप्रयोजकत्वम् । परंतु ज्ञानस्यौत्सर्गिकमित्यादौ ज्ञानपदमुक्तानवच्छेदकत्वाश्रयविषयक[1]चित्परमिति ध्येयम् । फलैक्यादिति । आवरणनाशरूपफलविशिष्टत्वेनेदमंशावच्छिन्नचिदेव फलं न तु रूप्यावच्छिन्ना । तथाचोक्तफलस्यैक्यात्तदवच्छिन्नयोर्वृत्तिज्ञानयोरैक्यव्यवहार इति भावः ॥

---

[1] विषयकं—क. ग.

क्यानुभव इति—वाच्यम्; तत्र फलैक्यमप्युपचर्य ज्ञानैक्योपचार इत्येव विशेषात्। ननु—त्वन्मते यथाक्रममिदंरूप्याकारान्तःकरणवृत्त्यविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बिताभ्यां वा, तदभिव्यक्ताभ्यां वा, इदमंशावच्छिन्नतदनवच्छिन्नाभ्यामिदमंशरूप्याधिष्ठानचैतन्याभ्यां वा, वेद्यत्वेनावच्छिन्नफलस्य भेदात्कथं फलैक्यम्? अनवच्छिन्नफलीभूतचिन्मात्राभेदस्य सर्वत्र समानत्वात्। न हीदमंशेऽपि तदवच्छिन्नमेव चैतन्यमुपादानम्; आत्माश्रयात्। न वा रूप्ये इदमंशानवच्छिन्नमुपादानम्; इदं रूप्यमिति प्रतीत्यनुपपत्तेरिति—चेन्न; अविद्यावृत्तिस्तावन्नाज्ञाननाशिका, किंत्वन्तःकरणवृत्तिरिदमाकारा। तथाच तदभिव्यक्तचैतन्यमेव रूप्यमभिव्यनक्तीति फलैक्यसंभवात्। न ह्यवच्छेदकभेदेन फलभेदः, किंतु व्यञ्जकभेदेन। तथाच परमार्थसच्चैतन्यमधिष्ठानमध्यस्तज्ञानस्य। तच्च द्विविधं व्यावहारिकसत्प्रातिभासिक-

---

तदभिव्यक्ताभ्यां वृत्तिकृतावरणनाशविशिष्टाभ्याम्। वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वे प्रथमः पक्षः। आवरणनाशार्थत्वे तु द्वितीयः पक्षः। अथ—मनोऽवच्छिन्नचितो जीवत्वपक्षे विषयचैतन्यमनावृतमेव; जीवस्य विषयचैतन्येनाभेदानभिव्यक्तयैव वृत्त्यभावकाले विषयाद्रष्टृत्वात्, तत्पक्षमाश्रित्याह—**इदमंशेति**। **चैतन्याभ्यामिति**। इदमंशरूप्याकारवृत्तिकृतप्रमात्रभेदापन्नाभ्यामिति शेषः। दूष्यग्रन्थे यद्यपि मध्यमो वाकारो नास्ति, तथापि पक्षत्रयसंभवात्स उक्तः। **अभिव्यनक्तीति**। इदमंशेऽज्ञानास्वीकारपक्षेऽपीदमाकारवृत्तेर्द्रव्यत्वाद्याकारकत्वसंभवेन द्रव्यत्वादिविशिष्टांशेऽज्ञाननाशकत्वं बोध्यम्। **व्यञ्जकभेदेन** अज्ञाननाशकवृत्तिभेदेन। मनोवृत्तिभेदे तत्कृतस्याज्ञाननाशस्यापि भेदात्तद्विशिष्टाचिद्रूपफलभेद इति भावः। **तच्च** अध्यस्तं च॥

सच्चेति । तदुक्तम्–'प्राग्व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वात्प्रत्यक्षं नागमबाधक'मिति । परमार्थसत्त्वमादाय त्रिविधं सत्त्वम् ॥

इत्यद्वैतसिसिद्धौ भ्रमस्य वृत्तिद्वयोपपत्तिः ॥

अथ सत्तात्रैविध्योपपत्तिः

ननु–एवं सत्त्वत्रैविध्यविभागो नोपपद्यते, प्रातिभासिकादप्यपकृष्टस्य स्वाप्नरूप्यस्य व्यावहारिकादप्युत्कृष्टाया अविद्यानिवृत्तेः सद्भावादिति चेन्न; स्वाप्ने प्रातिभासिकनिकृष्टत्वे प्रमाणाभावात् । तथाहि—प्रातिभासिकत्वं हि प्रतिभासमात्रसत्त्वम्, तच्च स्वप्नजागरयोः समानम् । ननु—जागरेऽधिष्ठानतावच्छेदकेदमंशस्याधिकसत्ताकत्वम्, स्वप्नकाले तस्यापि प्रातिभासिकत्वमित्येव निकृष्टत्वमिति—चेन्न; स्वप्ने हीदमो नाधिष्ठानतावच्छेदकत्वम्, तुल्यवदारोप्यत्वात् । तत्राधिष्ठानमाविद्या-

---

तर्कैः सारस्वतै रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः ।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय भ्रमे वृत्तिद्वयं मतम् ॥

इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यायां गुरुचन्द्रिकायां भ्रमस्य वृत्तिद्वयोपपत्तिः ॥

अथ सत्तात्रैविध्योपपत्तिः

आरोप्यत्वादिति । यत्तु—स्वाप्नेदमंशस्याधिष्ठानतानव[1]च्छेदकत्वेऽपि बाध्यत्वाभावाद्बाध्यरूप्यादुत्कृष्टत्वमिति प्रकृते विवक्षितमिति–

---

[1] नताव–क. ग.

वच्छिन्नमेव चैतन्यमिति वक्ष्यते । अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारतापक्षे संसारकालीनसत्त्वस्यैवायं विभाग इति न न्यूनता। यद्वा—अविद्यानिवृत्तेः सत्त्वाभावेन सत्त्वविभागे न तदसङ्ग्रहनिबन्धनो दोषः। वस्तुतस्तु—अविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मस्वरूपा अनिर्वचनीया वेति न विभागन्यूनता । न च—विभागस्य तात्त्विकत्वेऽपसिद्धान्तः, अतात्त्विकत्वे त्रिविधत्वं गतमेवेति—वाच्यम्; ब्रह्मातिरिक्तमतात्त्विकमिति वदतो विभागातात्त्विकत्वस्येष्टत्वात्। न च तर्हि तात्त्विकत्रैविध्यहानिः; को हि त्रैविध्यस्य तात्त्विकत्वं ब्रवीति? किंतु व्यावहारिकत्वमेव। न च

तत्तुच्छम्; जाग्रत्कालेऽपि शुक्तिरूप्यादुक्तोत्कर्षस्येदमंशे सत्त्वेन जाग्रच्छुक्तिरूप्यापेक्षया स्वाप्नशुक्तिरूप्यस्य तावताप्यपकर्षाप्रतिपादनेन प्रकृतानुपयोगात् । न हि जाग्रद्भ्रमबाधकेनेदमंशः स्वरूपेण बाध्यते, किंतु संसृष्टतया; तथा बाध्यत्वं तु स्वाप्नेदमंशेऽपि वाच्यम्, अन्यथा जाग्रद्भ्रमेऽपीदमंशे तन्न स्यादविशेषात् । किंच स्वाप्नेदमंशः कथमबाध्यः? 'स्वप्नदृष्टं सर्वं मिथ्ये'त्यनुभवात्, बहिःस्थस्येदमंशस्य सन्निकर्षाभावेनापरोक्ष्यानुपपत्त्या रूप्यादिवत्तस्याप्युत्पत्त्यावश्यकत्वेनाविद्यकत्वनिश्चयाच्च । संसारेति । मुक्त[1]कालीनब्रह्मसत्त्वासङ्ग्रहोक्तिस्तु शोभते; तस्य संसारकालेऽपि सत्त्वेन सङ्ग्रहानपायात् । सत्त्वाभावेनेति । न च तस्यास्तुच्छत्वापत्तिः; उत्पत्त्यादिमत्त्वात् । ब्रह्मस्वरूपेति । ज्ञानसाध्यत्वं तु नाशमात्रस्याधिकरणस्वरूपत्वम्; अत एवोपपादितं मण्डनमनुरुध्याह — अनिर्वचनीया वेति । अविद्यायास्तु स्वकालीनकार्यं प्रत्युपादानत्वमित्याद्युक्तम् । इष्टत्वादिति । न चास्थूलमित्यादिश्रुत्युक्तत्वेन भेदरूपो विभागस्ता-

[1] मुक्ति–ग.

तात्त्विकस्य ब्रह्मणोऽतात्त्विकाच्छुक्तिरूप्याद्बाधाधिगम्यस्य विभागस्य कथमतात्त्विकत्वमिति—वाच्यम्; बाधबोध्यत्वं न तात्त्विकत्वे प्रयोजकम्, किंत्वबाध्यत्वम्; तच्च न ब्रह्मातिरिक्तवृत्ति, नेह नानेत्यादिना बाधात्। न च त्रिविधसत्त्वाङ्गीकारे ब्रह्मैव सदिति स्वमतविरोधः; तस्य परमार्थसद्ब्रह्मैवेत्येतत्परत्वात्। एतेन — विश्वमिथ्यात्वब्रह्मनिर्विशेषत्वादावप्येवं विकल्प्य दूषणमिति—अपास्तम्। ननु— अत्र परमार्थसदेव सदितरद्वयं सद्विलक्षणमेव सत्त्वेन भाति, बाधविलम्बाविलम्बाभ्यां तद्भेद इत्यभिप्रेतम्, उत वा सत्त्वस्यैवावान्तरभेद इति। नाद्यः; त्वन्मते रूप्याभावे रूप्यधीरिव सत्त्वाभावे सत्त्वबुद्धेरयोगात्। कदाचिदपि सत्त्वाभावे तुच्छवदुत्पत्त्याद्ययोगात्, व्यावहारिके प्रातिभासिकादर्थगतविशेषाभावेन तत्राऽर्थक्रियादेः श्रुतीनां तद्विषयत्वेन प्रामाण्यस्य चायुक्त्यापातात्। प्रत्युत नभोनैल्यभ्रमहेतोरिवार्थभ्रान्तिहेतुत्वेनाप्रामाण्यनिश्चय एव स्यात्। नान्त्यः; आरोपितानारोपितसाधारणसामान्यधर्माभावात्, व्यावहारिक-

---

त्त्विक इति—वाच्यम्; अच्छायमित्यादिसमभिव्याहारात् अस्थूलमित्यादेः स्थूलाद्यन्ताभाववदर्थकत्वादखण्डार्थकत्वाच्च। नेह नानेति। एतद्वाक्यस्यार्थान्तरवर्णनं तु शतधा दूषितम्। तुच्छवदिति। कार्यमात्रस्येति शेषः। प्रातिभासिकादित्यादि। व्यावहारिकविषयकज्ञानस्य प्रातीतिकज्ञानापेक्षयार्थगतस्य विशेषस्याभावेन व्यावहारिकज्ञानादेवार्थक्रियाविशेषः। मिथ्याभूतव्यावहारिकविषयत्वेऽपि[1] ज्योतिष्टोमादिश्रुतीनां प्रामाणिकत्वमित्ययुक्तमिति भावः। अयुक्त्यापतात् अयुक्तत्वापातात्। अप्रामाण्यनिश्चय इति।

[1] विषयकत्वेपि—क. ग.

स्यानारोपितविशेषत्वे इष्टापत्तेश्चेति—चेन्न; द्वितीयपक्षस्यैव क्षोदक्षमत्वात्। तथाहि—अबाध्यत्वरूपमारोपितानारोपितयोः सामान्यम्। अन्यदा बाध्येऽपि स्वकालाबाध्यत्वमात्रेणारोपितेऽपि तस्य संभवात्, आरोपितानारोपितयोरेकसामान्याभावे प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेरुक्तत्वात्। अत एवोक्तम्—

'आकाशादौ सत्यता तावदेका
प्रत्यङ्मात्रे सत्यता काचिदन्या।
तत्संपर्कात्सत्यता तत्र चान्या
व्युत्पन्नोऽयं सत्यशब्दस्तु तत्र"॥ इति॥

यथा प्रातिभासिकरजते ज्ञातैकसदेकं रजतत्वम्, लौकिकपरमार्थरजते चाज्ञातसदपरं रजतत्वम्, तदुभयानुगतं चारोपि-

---

व्यावहारिकज्ञानस्योक्तश्रुतीनां चेत्यनुषज्यते। **अनारोपितविशेषत्वे** प्रातिभासिकव्यावृत्तस्यानारोपितविशेषस्याश्रयत्वे। **अबाध्यत्वरूपं** बाधविषयत्वसामान्याभावरूपम्। **स्वकालाबाध्यत्वमात्रेण** स्वकालावच्छिन्नेन बाधविषयत्वसामान्याभावेन। मात्रपदादनवच्छिन्नस्योक्ताभावस्य व्यवच्छेदः। तृतीयार्थस्याभेदस्य तस्येत्यत्रान्वयः। **प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेरिति**। येन हि रजतत्वादिसामान्येन विशिष्टं पूर्वमुपलब्धं तत्प्रकारकप्रवृत्तेर्भ्रमस्थलेऽप्यनुभवसिद्धाया उपपादनाय तत्प्रकारकत्वं भ्रमस्यावश्यं वाच्यम्; तथा चाबाध्यत्वप्रकारकप्रवृत्तयेऽबाध्यत्वप्रकारकत्वमपि तस्यावश्यकमित्यन्यथाख्यातिदूषणाद्भ्रमविषयेऽबाध्यत्वादिसामान्यसिद्धिरिति भावः। **ज्ञातैकसदिति**। उभयानुगतजातेर्दोषादिकार्यतावच्छेदकत्वासंभवात्प्रमाणव्यापारं विना प्रातीतिकरजते भानासंभवात्, व्यक्तिविशेषसंबन्धित्वेनैव प्रमाणवेद्यत्वनियम इति कल्पने गौरवात्, तद्व्यक्तित्वादिनाप्युभयानुगतजातेः प्रमाणवेद्यत्वनियमाच्च ज्ञातैकसद्रजतत्वाद्यावश्यकमिति भावः। **अज्ञातसदपरमिति**। साक्षि-

तानारोपितसाधारणं रजतत्वं रजतशब्दालम्बनम्, एवमाकाशादावारोपितैका सत्यता, चिदात्मनि चानारोपिताऽपरा, तदुभयसाधारणी चान्या व्यावहारिकी सत्यता सत्यशब्दालम्बनमिति भावः। साद्विशेषत्वेऽपि व्यावहारिकस्य प्रपञ्चस्य नानारोपितविशेषत्वम्; येनेष्टापत्तिरवकाशमासादयेत्, सत्त्वस्यानारोपितत्वात्मकत्वाभावात्। सत्त्वाङ्गीकारादेव नोत्पत्त्यादिविरोधोऽपि। न च—स्वरूपेण बाध्यत्वं प्रपञ्चेऽपि नास्ति; तुच्छत्वप्रसङ्गात्, पारमार्थिकत्वाकारेण बाध्यत्वं निर्धर्मकतया ब्रह्मण्यप्यस्तीति कथं कदाचिद्बाध्यत्वमादाय व्यावहारिकत्वादिस्थितिरिरिति—वाच्यम्; मिथ्यात्वरूपसाध्यनिरुक्तावेवास्य दत्तोत्तरत्वात्। यत्तु—सप्रकारकस्यैव ज्ञानस्य प्रपञ्चबाधकत्वं वक्तव्यम्; निष्प्रकारकत्वे बाधकत्वायोगात्, तथाच स प्रकारस्तात्त्विक एव

मात्रवेद्यस्य रजतत्वादेः प्रमाणवेद्यत्वानुभूयमानत्वानुपपत्तेः प्रातीतिकसाधारणजात्या व्यावहारिकस्य हेतुत्वादिस्वीकारे प्रातीतिकरजतादितो व्यावहारिकरजतकार्यविशेषापत्तेश्च साक्षिमात्रवेद्यभिन्नमुक्तकार्यहेतुतावच्छेदकं रजतत्वाद्यावश्यकमिति भावः। उभयानुगतत्वे मानमाह—**रजतशब्दालम्बनमिति**। रजतादिशब्दस्य प्रातीतिकेऽपि प्रयोगादुक्तजात्योः प्रयोगनिमित्तत्वे नानार्थत्वस्यापत्तेः रजताकारोभयानुगतप्रतीतेर्हर्षविशेषादिरूपकार्यप्रयोजकत्वस्योभया[1] निष्ठस्योक्तसामान्याभ्यां प्रत्येकवृत्तिभ्यामवच्छेत्तुमशक्यत्वाच्चोभयानुगतरजतत्वाद्यावश्यकमिति भावः। यत्त्वेकसामान्ये प्रातीतिकव्यावहारिकसंबन्धो विरुद्ध इति, तन्न; विरोधे बीजाभावात्, ब्रह्मदृश्ययोरबाध्यत्वादिसामान्यस्यैव तादात्म्यादिसंबन्धस्यैव च तस्याविरोधात्। **दत्तोत्तरत्वादिति**। अभावरूपधर्मस्य ब्रह्मणि

---

[1] भयनि-क. ग.

स्यात्—इति, तन्न ; स्वरूपोपलक्षणोपलक्षितस्वरूपविषयकव्यावृत्ताकारज्ञानस्यैव निष्प्रकारकत्वेऽपि बाधकत्वमित्यस्यापि प्रागेवोक्तत्वात् । स्वरूपोपलक्षणनिबन्धनव्यावृत्ताकारत्वेऽपि यथा नाखण्डार्थत्वक्षतिः, तदप्युक्तमधस्तात् । ननु—व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्बाध्यत्वाविशेषे किंनिबन्धनो भेदः, न तावन्मायि-

---

संभवात्स्वरूपत्वेन निषेध्यत्वमादाय मिथ्यात्वलक्षणसंभवादित्याद्युक्तम् । प्रागेवेति । यत्र धर्मान्तरमुपलक्ष्यते तत्रैव सप्रकारकत्वनियमो यथा काकवन्त इत्यादावुत्तृणत्वादि, यत्र तु व्यक्तिस्वरूपमुपलक्ष्यते तत्र न तथा, यथाऽऽकाशादिपदजन्यनिर्विकल्पोपस्थितौ व्यक्तिस्वरूपमात्रमुपलक्ष्यत इत्याद्युक्तम् ॥

यत्तु—प्रातीतिकमात्रवृत्तिरजतत्वादौ मानाभावः ; दोषादीनां सामानाधिकरण्यसंबन्धेन स्वविशिष्टं प्रत्येव हेतुत्वसंभवात्, प्रातीतिकव्यक्तिसंबन्धित्वेन प्रातीतिकत्वस्योभयानुगतजातौ संभवेन प्रमाणावेद्यत्वसंभवाच्च । किंचोक्तमानबलेन रजतत्वादित्रैविध्येऽप्याकाशादिमात्रगतसत्यतायां मानाभाव इति, तन्न ; स्वविशिष्टत्वस्य नित्यसाधारणत्वेन दोषादिजन्यतानवच्छेदकत्वात् । न च—तत्तद्व्यक्तित्वमेव तत्तज्जन्यतावच्छेदकमस्त्विति—वाच्यम् ; चिरमनुवर्तमानेन तत्तद्दोषेण जनितरजतादिव्यक्तेर्भ्रमान्तरेण विलयेऽपि पुना रजतव्यक्त्यन्तरोत्पादात्तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्कार्यत्वे गौरवात् । नित्यसाधारण्यवारणाय कालिकसंबन्धोऽपि वैशिष्ट्यघटकतया निवेश्य इति—चेन्न ; कालिकसंबन्धेन घटत्वादिमद्यद्दोषादिसमानाधिकरणं तत्त्वेन जन्यतामादाय विनिगमनाविरहात्-कल्प्येन प्रातीतिकमात्रगतसामान्येन विनिगमनाविरहाभावात्, आकाशादिमात्रगतसत्यतायां तु 'सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'

कत्वाविद्यकत्वाभ्यां भेदः; मायाविद्ययोरभेदात्, अर्थगताविशेषाभावे तदयोगाच्च। नाप्यर्थक्रियाकारित्वाकारित्वाभ्यां विशेषः; स्वाप्नघटादौ स्वाप्नजलाहरणाद्यर्थक्रियादर्शनात्। न चार्थक्रियायां व्यावहारिकत्वं विशेषणम्; अन्योन्याश्रयात्, स्वाप्नाङ्गनालिङ्गनादौ प्रातिभासिके व्यावहारिकसुखजनकेऽतिव्याप्तेश्च। नापि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वतद्भिन्नज्ञानबाध्यत्वाभ्यां विशेषः; त्वन्मते रूप्यादेरपि शुक्त्यवच्छिन्नब्रह्मधीबाध्यत्वात्, ब्रह्मण्यध्यस्तस्य क्षणिकत्वादेरपि प्रातिभासिकस्य ब्रह्मधीबाध्यत्वेनातिप्रसङ्गाच्च। नापि ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वतदन्यप्रमाबाध्यत्वाभ्यां विशेषः; त्वन्मते ब्रह्मज्ञानस्यैव प्रमात्वात्। नापि प्रमाबाध्यत्वभ्रान्तिबाध्यत्वाभ्यां विशेषः; भ्रान्तिबाध्यत्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वात्। नापि पारमार्थिकविषयधीबाध्यत्वव्यावहारिकविषयधीबाध्यत्वाभ्यां विशेषः; अन्योन्याश्रयात्। नाप्यन्योन्येतरत्वाभ्याम्;

इत्यादिश्रुतिरेव मानमिति बोध्यम्। **अर्थगतेति**। व्यावहारिकप्रातीतिकयोरविशेषाद्द्वयोरपि मायिकत्वमाविद्यकत्वं वा स्यादिति भावः। **ब्रह्मधीबाध्यत्वेन** ब्रह्म न क्षणिकमिति धीबाध्यत्वेन। **त्वन्मत इति**। तथा च तदन्यप्रमात्वमप्रसिद्धमिति भावः। **भ्रान्तिबाध्यत्वस्य ब्रह्म** मिथ्येति भ्रान्त्या मिथ्यात्वेन ज्ञाप्यत्वस्य। **अन्योन्याश्रयादिति**। पारमार्थिकत्वस्य ज्ञानात्तद्घटितव्यावहारिकत्वस्य ज्ञानम्, व्यावहारिकत्वे च ज्ञाते व्यावहारिकप्रातीतिकान्यत्वं पारमार्थिकत्वं ज्ञेयमित्यन्योन्याश्रयात्। **अन्योन्येतरत्वाभ्यां** व्यावहारिकान्यत्वाभ्याम्[1]।

---

[1] न्यत्वप्रातीतिकान्यत्वाभ्यां—ग.

भेदकाभावे इतरत्वस्यैवायोगात्, अन्योन्याश्रयाच्चेति—चेन्न; सप्रकारकनिष्प्रकारकज्ञानबाध्यत्वाभ्यां शुद्धब्रह्मधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा महावाक्यजन्यधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा भेदसंभवात्। शुद्धशब्देन निर्धर्मकाधिष्ठानमात्रमेवाऽत्र विवक्षितम्। न च—निर्धर्मकं यद्वस्तुगत्या तज्ज्ञानं भ्रमकालेऽपि, निर्धर्मकत्वविशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य वा ज्ञानं चेद्विवक्षितम्, तदा अखण्डार्थताहानिः, प्रकारीभूतनिर्धर्मकत्वद्वितीयाभावादेस्तात्त्विकत्वापत्तिश्चेति—वाच्यम्; निर्धर्मकं यद्वस्तुगत्या तन्मात्रगोचरज्ञानस्य विवक्षितत्वात्, तस्य च भ्रमकालेऽभावात्। निर्धर्मकत्वादेस्तद्बुद्धावुपायत्वमात्रम्; न तु तद्बुद्धौ विषयत्वम्। अतो नाखण्डार्थताहानिप्रकारतात्त्विकत्वापत्ती। निष्प्रकारकत्वेऽपि संशयादिनिवर्तकत्वमुपपादितमेव। तस्मादज्ञानोपादानकं जगन्मिथ्येति सिद्धम्॥

विशेष इत्यनुषज्यते। भेदकाभावे अनुगतानतिप्रसक्तस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्याज्ञाने। इतरत्वस्य भेदज्ञानस्य। ननु—प्रातीतिकान्यत्त्वरूपव्यावहारिकत्वेन भेदः प्रातीतिकत्वम्, तत्राह। अन्योन्याश्रयाच्चेति। प्रातीतिकत्वज्ञानाद्व्यावहारिकत्वज्ञानम्, तज्ज्ञानाच्च प्रातीतिकत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयाच्चेत्यर्थः। सोऽयमित्यादिवाक्यजन्यनिष्प्रकारकधीबाध्यभेदस्य व्यावहारिकत्वापत्तेराह—शुद्धेति। शुद्धस्य विषयत्वानङ्गीकारेऽप्याह—महावाक्येति। वाक्यस्य न बाधकसाक्षात्कारहेतुत्वम्; किंतु भावनासहकृतमनस इति भामतीमतेऽप्याह—स्वबाधकेति। तद्बुद्धौ चरमतद्बुद्धौ उपपादितामिति। उपलक्षणविधया व्यावृत्ताकारत्वादिनेत्यादिः। तस्मादित्यर्थं स्पष्टयति—

उपाधिबाधप्रतिपक्षशून्यं विपक्षबाधागमसव्यपेक्षम् ।
दृश्यत्वमव्याहतमम्बरादिमिथ्यात्वसिद्धौ सुदृढं हि मानम् ॥

तदेवं दृश्यस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वात्तदतिरिक्तब्रह्मरूपाखण्डार्थनिष्ठवेदान्तवाक्यं परतत्त्वावेदकम् । सखण्डार्थविषयकं सर्वमतत्त्वावेदकमेवेति । यद्यपीदं ब्रह्मज्ञानाव्यवहितभ्रमविषये प्रातिभासिके व्यावहारिकलक्षणमतिव्याप्तम्, प्रातिभासिकलक्षणं चाव्याप्तम्; तथापि करणसंसार्गिदोषप्रयुक्तत्वं तदसंसार्गिदोषप्रयुक्तत्वं च तयोर्लक्षणं निरवद्यम् ॥

इति सत्त्वत्रैविध्योपपत्तिः ॥

उपाधीत्यादि । **प्रतिपक्षः** सत्प्रतिपक्षः, विपक्षबाधकस्तर्कः, सापेक्षं सहितं, दृश्यत्वं दृश्यत्वादिहेतुः, दृढं हि दृढमेव । **करणसंसार्गिदोषप्रयुक्तत्वम्** करणनिष्ठसंसार्गितया करणसन्निकृष्टनिष्ठप्रत्यासत्त्या या दोषनिष्ठा प्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यतावत्त्वम् । काचादिदोषाणां हि चक्षुरादिसन्निकृष्टधर्मिगतप्रत्यासत्त्या प्रातीतिकाध्यासहेतुत्वम् । परोक्षभ्रमस्थलेऽपि व्याप्तिज्ञानादिकरणसंसृष्टपक्षादिनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव दोषाध्यासयोः कारणकार्यभाव ऊहनीयः ॥

अविद्यायास्तु व्यावहारिकविषयकं स्ववृत्तिभ्रमं प्रति तादात्म्येनैव हेतुत्वम् । अतः करणसान्निकृष्टानिष्ठप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वं करणसंसर्गीत्यादेरर्थः । तदनवच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वं तदसंसर्गीत्यादेरर्थः । अविद्यान्यदोषप्रयुक्तत्वमविद्यारूपदोषप्रयुक्तत्वं च द्वयोः पर्यवसितार्थः । तेन करणसन्निकर्षादेरननुगतत्वेऽपि न क्षतिः । दोषत्वं च तावद्दोषाणामन्यतमत्वं जातिविशेषो वा,

अविद्यातत्कार्यात्मकनिबिडबन्धव्यपगमे
यमद्वैतं सत्यं प्रततपरमानन्दममृतम् ।
भजन्ते भूमानं भवभयभिदं भव्यमतयो
नमस्तस्मै नित्यं निखिलनिगमेशाय हरये ॥

तदवच्छिन्ना प्रयोजकता प्रथमलक्षणे निवेश्या; तेन दोषप्रत्यक्षादौ व्यावहारिके नातिव्याप्तिः । उक्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतापि शुक्तिरूप्याद्यन्यतमत्वेन शक्तिविशेषेण वा बोध्या । अविद्यारूपदोषप्रयुक्तत्वं यद्यपि प्रातीतिकेऽप्यस्ति; तथापि मूलाविद्याप्रयुक्तत्वं वाच्यम्; अनादिदृश्येऽपि तदव्याहतम् । यद्यप्यविद्यान्यदोषकार्यत्वं भ्रमतद्विषयसाधारणरूपेण, तत्र कार्यतावच्छेदकसंबन्धो दोषाश्रयतत्तद्धर्मिनिष्ठा न स्वाश्रयाविद्याश्रयतावच्छेदकत्वरूप उभयीयः; परोक्षभ्रमस्थले तदसंभवात् । रजतज्ञानस्येदमर्थे रजतस्येदमाकारवृत्तौ चोत्पत्त्यापत्तेरुभयोरुक्तावच्छेदकत्वाविशेषात् । न च—स्वाश्रयाविद्याविषयतावच्छेदकत्वसंबन्ध एव तादृश इति—वाच्यम्; शुक्तित्वादिविशिष्टस्यैवोक्तावच्छेदकत्वेनेदमर्थतज्ज्ञानयोः रजतज्ञानयोरुत्पत्त्यसंभवात् । तथापि दोषसंस्कारविशेषाणां स्वविशिष्टरजतत्वाद्यवच्छिन्नस्य तादात्म्यादिसंबन्धेनोत्पत्तावविद्याया इदमाकारज्ञाननिष्ठप्रत्यासत्त्या रजतादिज्ञानोत्पत्तौ च विशेषतो हेतुत्वावश्यकत्वात् । तत एव रजतादेरिदंत्वादिविशिष्टानिष्ठत्वसंभवादुक्ताविषयतावच्छेदकत्वसंबन्धेन रजतादितद्धीसाधारणरूपेण सामान्यतो दोषकार्यत्वेऽपि न दोषः । यद्यपि ब्रह्मज्ञानजन्यनाशतज्जन्यनाशयोरन्यतरप्रतियोगित्वं ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वम्, तच्च न प्रातीतिकेऽस्ति; तन्नाशहेतुपल्लवाविद्यानाशस्यैव ब्रह्मज्ञानजन्यनाशजन्यत्वात्, पल्लवाविद्यापि मूलाविद्येव व्यावहारिक्येवेति न तत्राप्यतिव्याप्तिः । तथापि पल्लवाविद्यानङ्गीकारपक्षे प्रातीतिकविशेषेऽतिव्याप्तिर्बोध्या । अत्र पल्लवाविद्यापक्षे मूलपल्लवाविद्या-

अनादिसुखरूपता निखिलदृश्यनिर्मुक्तता
निरन्तरमनन्तता स्फुरणरूपता च स्वतः ।
त्रिकालपरमार्थता त्रिविधभेदशून्यात्मता
मम श्रुतिशतार्पिता तदहमस्मि पूर्णो हरिः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वती-
श्रीचरणशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायाम-
द्वैतसिद्धौ सपरिकरप्रपञ्चमिथ्यात्व-
निरूपणं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

प्रयुक्तत्वे लक्षणे, पक्षान्तरे चाविद्यामनस्तत्परिणामान्यत्वे सत्यविद्या-विषयतानवच्छेदकदृश्यत्वं प्रातीतिकत्वम्, उक्तलक्षणशून्यत्वे सति बाध्यत्वं व्यावहारिकत्वमित्यपि बोध्यमिति शिवम् ॥

यः पूर्णानन्दमग्नोऽप्यनुगतमनसां वल्लवीनां विधेयो
यश्चेन्द्रादेर्नियन्ता विजयहयतनूमार्जने सावधानः ॥
यश्च श्रीशः सुदाम्नः पृथुककणगणं सादरं संचखाद
तस्य श्रीपादुकाया भवतु कृतिरियं मालिका मल्लिकायाः ॥ १ ॥
न वीक्षध्वं दैवादिह निपतितां दोषकणिकां
यथापीनच्छत्रे रविकरकुलैराकुलतमाः ।
महासेतौ दुर्गोत्तरणमनसो गाढकवचे
विशाले सङ्ग्रामव्रतकृतधियो मत्कृतधियः ॥ २ ॥
क्वाऽद्वैतसिद्धिगा वाचः क्व वयं स्वल्पबुद्धयः ।
लघूनपि गुरूकुर्याद्गुरूणां चरणस्मृतिः ॥ ३ ॥
तर्कैः सारस्वतै रत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः ।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय सत्त्वत्रैविध्यनिर्णयः ॥ ४ ॥

व्यासाद्रेः शतधा भेदात्तरङ्गिण्याश्च तद्भुवः ।
आत्यन्तिकसमुच्छेदादिदानीं नाममात्रता ॥ ५ ॥
सारस्वतसमुद्रेको ध्वान्तध्वंसप्रसङ्गतः ।
यया चन्द्रिकया तस्याः परिच्छेदोऽयमादिमः ॥ ६ ॥

इति श्रीनारायणतीर्थपरमानन्दसरस्वतीशिष्यश्रीब्रह्मानन्दसरस्वती
विरचितायामद्वैतसिद्धिटीकायामद्वैतचन्द्रिकायां
प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

Appendix.

अस्या अद्वैतसिद्धेः सव्याख्यायास्त्रिष्वपि सम्पुटेषु ग्रन्थान्तरेभ्यः संगृहीतानां वचनानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका.

अ

सं.	पु.	
1	98	अज्ञानस्य स्वकार्येण—विवरण.
3	65	अणुरूपोऽपि भगवान्—?
1	41	अणोरणीयान्—कठ. 2–20
3	15	अत एव चोपमा—ब्र. सू. 3–2–18
2	357	अतीतानागताश्चैव—?
2	210	अतोऽन्यदार्तम्—बृ. 3–4–2
1	481	अतिरात्रे षोडशिनम्—?
1	496	अतत्परा तत्पर—सं. शा. 3–284
1	376	अतोऽवबोधकत्वेन—?
1	172	अतोऽनुभव एवैकः—बृ. वा. 1002
1	376	अत्यन्तासत्यपि ज्ञानं—खण्डन 1–104 (11 श्लोक)
1	461	अत्र ह्येवावपन्ति—?
2	127	अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः—बृ. 4–3–9
2	275	अथ तस्य भयं—तै. उ. 2–7
1	388	अथ तादृशधर्माघटित—ईश्वर. वा. पक्षधर
1	176	अथ परा यया तदक्षरं—मु. उ. 1–1–5
1	396	अथ सुखज्ञानमेत्रार्थक्रिया—शास्त्रदीपिका 1–1–2
3	56	अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति—बृ. 2–1–17
3	57	अथातोऽहङ्कारादेशः—छा. 7–2–1
3	57	अथात आत्मादेशः—छा. 7–25–2
1	124	अथातोऽग्निमग्निष्टोमेन—?
1	316	अथातो ब्रह्मजिज्ञासा—ब्र. सू. 1–1–1
1	324	अथैषोऽश्वः प्रतिगृह्यते—?
1	304	अदितिर्द्यौः—तै. आ. 1–14
1	384	अदृष्टद्वारकोपादानगोचर—अनु–चि, ई-वा,
1	58	अदृष्टो द्रष्टा—बृ. 3–7–23
1	269	अदृष्टमव्यवहार्यं—नृ. उ. ता. 1 खण्ड
2	195	अद्रव्यत्वात्तु—जै. सू. 3–4–2

ई

(ध)

सं.	पु.	
1	114	धर्मस्य तदतद्रूप—?
2	407	धर्म्यंशे सर्वमभ्रान्तम्—?
1	446	धाता यथापूर्वमकल्पयत्—तै. या. उ. 1 अनुवाक
2	19	धातुसंबन्धे प्रत्ययाः—पा. सू. 3–4–1
2	345	धीविपर्ययरूपेयम्—बृ. वार्तिकम् 1–5–122
1	196	धूमविशेषादौ चन्दन—?
2	231	धेनुर्दक्षिणा—तै. आ. 1–32
2	269	ध्रुवमध्रुवेषु—कठ. 2–1–2
2	341	ध्रुवा द्यौः ध्रुवा पृथिवी—ऋ. सं. 8–8–31
2	342	ध्रुवो राजा—ऋ. सं. 8–8–31
2	142	ध्यायतीव लेलायतीव—बृ. 4–3–7

(न)

2	287	न ऋते त्वत्क्रियते किंचन—ऋ. सं. 8–6–13
1	342	न कळञ्जं भक्षयेत्—?
2	277	न कंचन कामं कामयते—बृ. 4–3–19
1	335	न क्त्वा सेट्—पा. सू. 1–2–18
1	117	न ग्राह्यभेदमवधूय—बौद्धा. 153 पुट
1	114	न च तस्य भाविको देश—बौद्धा. 153 पुट
1	461	न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्—?
2	294	न च नाशं—?
1	50	न च निरुपाख्योपादानता—विवरणम् 1–1–2
1	193	न च पक्षेतरत्वे स्वव्याघातकत्वेन—?
1	176	न चक्षुषा गृह्यते—मु. उ. 3–1–8
2	404	न चेदनुभवव्याप्तिः—वार्तिक 3–4–103
2	332	न चेदिहावेदीत्—के. उ. 2–5
2	270	न जीर्णमलवद्वासाः—गौ. धर्म. 9–4

(श)

ABBREVIATIONS.

ऋ. सं. ऋक्संहिता
तै. सं. तैत्तरीयसंहिता
तै. ब्रा. तैत्तरीयब्राह्मणम्
तै. आ. तैत्तरीयारण्यकम्
ब्र. सू. ब्रह्मसूत्रम्
जै. सू. जैमिनिसूत्रम्
गौ. सू. गौतमसूत्रम् (न्याय)
पा. सू. पाणिनीयसूत्रम्
यो. सू. योगसूत्रम् (पातञ्जल)
ई. उ. ईशोपनिषत्
के. उ. केनोपनिषत्
कठ. कठोपनिषत्
प्रश्न. प्रश्नोपनिषत्
मु. उ. मुण्डकोपनिषत्
गौ. का. गौडपादकारिका
तै. उ. तैत्तरीयोपनिषत्
या. उ. याज्ञिक्युपनिषत्
ऐ. ऐतरेयोपनिषत्
बृ. बृहदारण्यकोपनिषत्
छा. छान्दोग्योपनिषत्
श्वे. श्वेताश्वतरोपनिषत्
नृ. उ. ता. नृसिंहोत्तरतापिनी
मै. मैत्रायणीयोपनिषत्
कै. कैवल्योपनिषत्
सं. शा. संक्षेपशारीरकम्
भाम. भामती
कल्प. कल्पतरुः
शां. भा. शांकरभाष्यम्
यो. भा. पातञ्जलयोगभाष्यम्
तन्त्र. तन्त्रावार्तिकम्
मी. श्लो. मीमांसा श्लोकवार्तिकम्
पञ्चपा. पञ्चपाटिका
तत्त्वदी. तत्त्वदीपनम्
भाग. भागवतम्
भा. भारतम्
वि. पु. विष्णुपुराणम्
ब्र. सि. ब्रह्मसिद्धिः
सि. बि. सिद्धान्ताबिन्दुः
आ. श्रौ. सू. आपस्तम्बश्रौतसूत्रम
न्या. कु. न्यायकुसुमाञ्जलिः
वै. भू. सा. वैयाकरणभूषणसारः
बौद्धा. बौद्धाधिकारः (आत्मतत्व-विवेकः)
शा. द. शास्त्रदर्पणम्

इत्येवं रीत्या बोद्धव्यानि । इतरत्सुगमम् ॥
